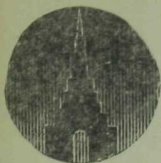

казан

утлары

7
ИЮЛЬ-1973

Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
1922 елның май аеннан башлап чыга

7

ИЮЛЬ
1973

Бу савда

Н. ДӘУЛИ. Шагыйрь кондәлегеннән. Шигырьләр	3
Г. ӘПСӘЛӘМОВ. Күк күкрәр. Роман	8
РОБЕРТ ӘХМӘТҖАНОВ. Иңемдә — ай. Шигырьләр	83
Ә. ШӘМИН. Янар тауны ичкәндә. Повесть	90
Ф. ШӘФИГУЛЛИН. Дигез ярында. Шигырьләр	135

В. МАЯКОВСКИЙНЫҢ ТУУЫНА 80 ЕЛ

В. МАЯКОВСКИЙ. Көнбатышта барысы да тыныч. Шигырьләр	139
---	-----

ОЧЕРКЛАР

КАМАЗ ельязмасы	144
Б. КОРБАНОВ. КамАЗ егете	147

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЯТ

Ф. ӘГЪЗӘМОВ. Чорның ельязмасы	153
---	-----

КИТАП КҮЗӘТҮ

Р. МОСТАФИН. Проблемапар, аларның чишелеше	165
Н. ГАМБӘРОВ. Юлчы юлда сынала	168
Л. ГАДЕЛШИН. Авторның яңа китабы	170

ИСТӘЛЕКЛӘР, ОЧРАШУЛАР

Г. ИДЕЛЛЕ. Беренче зур сәяхәт	172
---	-----

«ЧАЯН» БҮЛЕГЕ

З. НУРИ. Шаян үтгән чаткылар	185
Әдәбият һәм сәнгать аңалыклары	189

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

Баш редактор: Гариф Ахунов.

Редколлегия: Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев, Әмирхан Еники, Ләбибә Ихсанова (жаваплы секретарь), Шәйхи Маннур, Рафаэль Мостафин, Рафыйк Нәфиков, Атилла Расих, Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир.

Техник редакторы *Р. Нәбиуллина*.
Корректорлары *Р. Сөләйманова, К. Корбангалиева*

Производствого бирелде 2/IV-1973 ел. Басарга кул куелды 29/V-1973 ел. ПФ 07066.
Кагазь форматы 70×108^{1/16}. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16.8). Тираж 83246 экз.
Заказ Я-171. Бөясе 50 тиен.

ТАССР Министрлар Советының нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре идарә-
сенә Камил Якуб исемендөгә матбугат комбинаты, Казан, Бауман урамы, 19. 1973. ел.

~~~~~

Галэви

Аны бүген жиргә бирделәр,
Каберлеккә илтеп күмделәр.

Хуш, Галәви, киттең, диделәр.
Соңгы кабат, соңгы бу көндә
Гафу ит син безне гомергә.

Ә Галәви елмайған төсле,
Бер нәрсә дә булмаған төсле.

Калды кеше ләхеттә ятып,
Кайтып киләм аны озатып.

Кайтып киләм, үзем уйланам,
И дөнья,— дим,— синең бу балаң

Дан тотмаган, батыр булмаган.
Сөял салган кулга һөнәре,
Шау-шуларсыз узган коннәре.

Аргамакка менеп йөрмөгән,
Кылыч тагып илләр гизмөгән,

Үз бәхетен жирдә эзләгән.
Табармын дип өмөт иткән ул,
Кояш баегач, таңны көткән ул.

Синдә азмы, дөнья, андыйлар:
Исемнәрен ташка язмыйлар,

Алар өчен һәйкәл салмыйлар.
Туа алар кычкырып, елап,
Үлә алар тавышсыз гына.

Чәчәкләрдән үргән бәйләмнәр
Алып килмәс бире адәмнәр,
Күтәрмәсләр кара әләмнәр.
Тормыш ни дә сиңа, галәм -ни,
Тыныч кына йокла, Галәви.

Каләмемне алып кулыма,
Ә мин язам сиңең турыда:
Шигырь калсын һәйкәл урнына.
Таш һәйкәлләр күпмегә чыдый?
Сүз тутыкмый, сүз мәңгә чыңлый.

Синең хакта калсын истәлек
Еллар белән гомер итәрлек,
Чәчәк булып җирдә үсәрлек.
Хөрмәт итеп сиңең исемне,
Сиңа атап әйтәм сүземне.

Миңа кирәк сүзнең яктысы,
Мәрмәр ташның алтын чаткысы —
Намусыңа сиңең хаклысы.
Ә намус ул күзгә күренми,
Аллы-гөлле төскә төренми.

Намус яши йөрәк түрөндә,
Энҗе кебек диңгез төбөндә,
Кул тидермәс аңа беркем дә.
Тел белән дә беркем кагылмас,
Кара буяу аңа ягылмас.

Шундый иде сиңең намусың,
И Галәви, минем җан-дусым,
Сиңа тиңнәр тагын табылсын.
Шундый кешеләр күбрәк килсеннәр,
Озаграк гомер итсеннәр.

Син дөньядаң киттең дә бардың,
Шау-шулардан инде югалдың,
Шау-шуларда әле мин калдым.
Шигырь язам сиңең турыда.
Эзең калды тормыш юлыңда.

Йортлар салдың, иген үстердең,
Кое казып сулар эчердең.
Халкың белән кайгы кичердең.
Кайгыларга башың имәдең,
Шатлык булса — миңа димәдең.

Без бит сине көн саен күрдөк,
Синең белән бер юлдан йөрдөк,
Үлгәч кенә кайгыңны белдек.
Соңгы кабат, соңгы бу көндә
Гафу ит син безне гомергә.

Дөнъя буйлап озак-озак йөрдем
Бер ялгызым калган чагында.
Жәяүләп тә ерак юллар гиздем
Кайвакытта «аерым» вагонда.

Алып киткән иде мине язмыш,
Һәм кайтарды кабат илемә.
Ак чәч белән, сырлы йөзем белән
Кайтып кердем туган өемә.
Үкенмим дә, уфтанмыйм да мин,
Миңа дигән — булды миңа, дим.

Үләрмен.
Кемнәр килер мине күмәргә?
Кемнәр килмәс мине күмәргә?
Белми торып шушы турыда,
Мин теләмим өле үләргә.

Мостай Кәримгә

Син миңа бер китап бирдең,
— Бу бер чеметем туфрак, — дидең.—
Ал, — дидең, — бүләк итәм.
Алдым, күрдем — бу китапта
Тир тамган шушы туфракта
Игеннәр гүзәл икән.

Башакларга бөртек тезгән
Йөрәкләргә чәчкән сүздән,
Анда шагыйрь сулышы.
Тормыш сүнмәс бу туфракта,
Халыклар килер уракка
Жыярга мул уңышны.

Сугыштан соң

Әле җирдә
Йөри кулсыз, аяксызлар.
Әле бик күп
Йөрәкләрдә яра сызлар.
Тумыш калыр өле җиргә
Тимер өзәр баһадирлар,
Йөрәк өзәр сылу кызлар.

ИКЕ ЖЫР

Хатынь авылында кыңгырау чыңлый

Хатынь¹ авылында кыңгырау чыңлый,
Моңлы көйләре йөрәкне сыза.
Туган якларын искә төшереп
Авил өстеннән торналар уза.

Кара төн иде, соңгы төн иде,
Соңгы мәртәбә балалар елый.
Ут салды дошман бишек өстенә,
Хатынь авылында кыңгырау чыңлый.

Хатынь авылында кыңгырау чыңлый,
Кайгылы көннәр төшә хәтергә.
Кара моржалар авыл урынында
Һәйкәлләр булып калган гомергә.

Алтын арышлар чайкала жилдә,
Зәңгәр һавада тургайлар жырлый.
Белорус кызы ак сөлге чигә,
Хатынь авылында кыңгырау чыңлый.

Син мине кичер

Яз балкышын күргән иртәдә,
Кыр казлары юллар кичкәндә,
Мине исеңә төшер.
Йөрәгеңне кайгы телгәндә,
Күзләреңә яшьләр килгәндә,
Син мине кичер,
Син мине кичер.

Чәчләреңне үреп тарасаң,
Көзгеләргә килеп карасаң,
Мине исеңә төшер.
Нигә киттең? диеп сорасаң,
Өгәр авыр уйлар уйласаң,
Син мине кичер,
Син мине кичер.

Өгәр ялгыз калып уйлансаң,
Жырлар жырлап ялгыз моңлансаң,
Мине исеңә төшер.
Нигә киттем, нигә хуш дидем?
Син бердәнбер минем дус идең.
Син мине кичер,
Син мине кичер.

¹ Хатынь — Белоруссиядә фашистлар яндырып бетергән авыл.

●

Гомер уза, зарланмагыз,
Шуңа күрә гомер бит ул.
Гомер бue суырырга
Баллы конфет түгел бит ул.

●

Йөрәк авырткан чагында
Кемгә барып зарланырга?
Зарланырга?
Телим дуcтым кочагында
Күкрәгенә баш салырга,
Назланырга.

Эт

Котыртсалар мине —
Нишлим?
Тешлим.

КҮК КҮКРӘР

РОМАН

13

тай, мин мондый тамашаны сакалым агарганчы яшәп тә күргәнем юк иде, Закиржан кияү. Аләмәт инде, валлаһи! Безне, дборникларны, Грузинский урамны сакларга алып киттеләр. Анда студин килә, студин килә, кара болыт, Хәләйнеке, ике йөз кеше бардыр. Безгә үзәккә таба беркемне жибәрмәскә боердылар, значитсы, болар бунтовщиклар дип әйттеләр. Әдәм баласының мангаена язылмаган бит, кайсы бунтовщик, кайсы болай. Үзләре яшәләр, айгыр кебек ыргылып торалар, бар, тотып кара син аларны, кул башына берне төртсәләр,

мәтәлеп тә китәсен, безгә, жил ояларына, күп кирәкмени! Үзәң юк акылын белән уйлап куясың: укымышлылар бит, кая барасың белмиләрмени, нигә мин аларның юлын кисәргә тиеш? Бер заман болар безнең сафларны ерып та киттеләр, без әмән, көлтә кебек, авып калдык. Полицайлар йөгәрә, сыбызгыларын сызгырта, чистый азгын малайлар. Ну, сызгырт, сүген, аларның кореклары да күренми инде, теге ак таш йортка — иң зур мәдрәсәгә барып та житкәннәр, кереп тә киткәннәр, ди. Анысын инде без күрмәдек, безнең арменә көне буге урамда тоттылар, туңып беттек. Вәт син аны әт, моны әт, кияү, безнең үз арабызда да Атюру мукшылары була икән. Үзәң уйлап кара, кияү, безгә, дборникларга, студиннар зыян китерәме? Иңч юк, ачуларын китермәсәң, бик смирный халык алар, баш иеп исәнләшәп үтәләр. Начальства кушак, бармый хәлең юк, ак фартыгыңны да киясен, гайрәт өчен кычкырасың да, ә сугышу нигә? Бала-чага түгел бит. Ну, бар шундый әдәмнәр, кушканнан артык тырышалар, медаль алырга уйлыйлармы? Безнең арада бер аксак дборник бар иде. Кычкырынулары аләмәт, колакны сасытып бетерде. Мин ул малакасусларны алай итәм, тегеләй итәм, имеш. Буталыш вакытында үзәң шундый кызыл пәеч — биргәннәр, өстенә каравы көлке. Үзәбезнекеләрнең эшедер, дип уйлыйм. Соңыннан барысы авыз ерып көлә. Аләветдин, кучат чалсан, белеп чал, ату ак фартыгыңны кып-кызыл иткәнсен, корка¹ күрсә,

Дәвам. Башы 4, 5, 6 саннарда.

¹ Корка — күркә.

беләсенме — нишләр үзенне, диләр. Аләветдин пуше яный, пуше сүгенә. Мин үзем болай уйлыйм, кияү: Аләветдин — карт алаша, аңа сабак булмас, башкаларга пожалый житә калыр, читтән күренә төшә бит. Безнең авылда да этәчләнүчеләрне шулай акылга утырталар иде, аннары күзен ачтырмый көлөләр иде. Менә шундый хәлләр булды, Закиржан кияү, Казан уртасында, көнә-көндөз, прямы тамаша, брат!

Чэй янында Әбелмәних студентлар вакыйгасын кияве Закиржанга менә шулай сөйләде. Кара халык студентлар эшен аңламаса да, ана теләктәшлек итә, чөнки ул үзе кысылган, изелгән, — изүчеләрне бөтен йөрәге белән күралмый. Этәчләнүче дворникны акылга утыртулары да бик гыйбрәтле.

Закиржан кайнатасын игътибар белән тыңлады: алар ягында һәр вакыт арттырып сөйли торган ниндидер Хәләй исемле бер кеше булган. Хәләйгә ымласалар, димәк, арттырулары рас, «пәеч» дигәнә кызган сөт өсте, аның инде тәмле каймагы калмаган, янган, көйгән, беткән. «Атиору мукшылары» тәгъбире дә Закиржанга таныш. Әбелмәнихлар ягында Атиурово дигән бер мукшы авылы бар икән, халкы бик даулы икән...

Шулай да бүген Закиржанның төп йомышы сүз тыңлау түгел иде. Ул Мәрхәбәне күрергә дип килде. Мәрхәбә әле эштән кайтмаган. Шул буш минуттан файдаланып, Закиржан чэй эчә, хәбәр тыңлый. Закиржан үзе университет кешесе, андагы хәлләргә турыдан-туры катнашмаса да, белеп тора. Хәзер университет ябык, аның археология бүлегендә дә, көнчыгыш телләр бүлегендә дә рәсми рәвештә шул хәл, әмма аерым фән эшлеклеләре китапханәгә һаман йөри, археология бүлегенә килә; димәк, Закиржан урынында булырга тиеш, сорасалар — төрле консультациялар бирә. Коллегалары аның намуслы һәм эчкерсез эшен һәр вакыт югары баяли, сүзләренә колак сала, чөнки үз өлкәсендә Закиржан — югары белгеч.

Петербургтагы иске танышлары да аны онытып бетермиләр. Дөрөс, яшьлеге үтөп барганга, гайлә басканга, фән эшенә чумганга, Закиржан хәзер революцион эшкә артык катнашмый, туры килгәндә аерым йомышларны гына үти, күбрәк бәйләнеш тотуда булыша. Ул бик намуслы кеше, күп сөйләми, бик төгәл һәм пәхтә кеше. Иптәшләре аның бу сыйфатларын белгәнә, аңа ышана. Бик мөһим һәм җаваплы очракларда аңа мөрәҗҗәгать итәләр. Ул баш тартмый, аның өчен вак эш юк, һәммәсенә житди карый. Полиция каршында ул бер төрле дә шик уятмый.

Мәрхәбә озаклады, инде Әбелмәнихның студентлар турындагы хикәясә дә бетте. Карт белән карчыкның оныклары савыуга шатлануларын Закиржан күнел биреп тыңлады. Вәлидән озақ хат булмауга әти-аниләре белән бергә көенде, хәзер кыш көне, юллар начар, почта озақ йөри, дип юатты.

— Үзебез дә шулай юраган булабыз, — диде Айтүтә, киявенәң чәен кайнарлатып. — Менә карт ишетеп кайткан әле, дөньялар тыныч түгел икән. Студиннар чуалышы гына аз, эшчеләр дә, авыл халкы да бутала, ди. Әтеп булмый, тормыш кыен шул. Әлдә ярый, безнең халыкның түземлеге чиксез. Карт менә этә, халык тиле түгел, ухты-барахты шаярмый. Ул яшь кучатлар гына адым саен пакишларын кайга батыра.

— Борчылмагыз, әни, бер заман көннәр аязыр әле.

— Өмет белән яшибез инде, кияү.

Ниндидер кыштырдаган тавыш ишетелде.

— И атасы, ишек ачык калган идеме? Казнага мачы кермәсен.

Әбелмәних чыгып карады. Жил казна җорточкасын ачкан икән.

— Сездә кайчак кызык кына сүзләр ишетәсең,— дип көлемсерәде Закиржан.— Хәерниса да «казна-казна» дип сөйли. Татарча аш өеме?

— Әллә тагы,— диде Айтүтә.— Авылда бит аерым аш өе булмый, барысы бер ызбада. Мич каршында шаваларны,— бездә агач табакларны шулай диләр,— кеше-кара күзеннән каплар өчен аны такта белән бүлөп куялар. Шул почмакка казна диләр. Ни өчен казна — белмим. Ата-баба шулай әткәч, без дә әтәбез.

Ишек ачылган тавыш ишетелде, Әхмәт елап килеп керде.

— Ни булды, майкушым. Тундынмы?

Айтүтә оныгын чишендереп кенә өлгергән иде, Мәрхабә кайтып керде.

— Кунак та бар икән. Исәнме, жизни? Ә син ник еладың, улым?

— Питрас¹,— диде Әхмәт йөрәкләнеп.

— Бэй, питрасны миннән сора аны,— диде Айтүтә.— Әдә, бирәм. Мәрхабә өс Киемен салып, кулларын югач, өстәл янына килеп утырды.

— Хәерниса кичә зарланды,— диде Закиржан көлеп,— Мәрхабәне күрөп булмый, ди. Мин барсам, мотлака күрәм, дидем.

— Эш бит, жизни,— диде Мәрхабә, унайсызлана төшөп.— Эш беткәч тә тиз генә чыгып китә алмыйсың әле.

— Студентлар тынычландымы инде? — дип сорады Закиржан балдызыннан.

— Безгә тәрәзәдән күп күренми бит, жизни. Студентлар клиникага йөри йөрүен дә, алар сестралар белән күп сөйләшми. Менә әтиңен танышы Галәветдин көн саен килә,— дип көлемсерәде Мәрхабә,— борынын төмам кәкрәйткәннәр. Вадим Прохорович әйтә: «Тагын сугышсаң, борыңның бөтенләй кисеп ташлыйм ди, миңа атлаган саен эш булмасын», ди. Галәветдин абый чак еламый, «Мин сугышмадым, бу — бунтовщиклар эше», ди. Вадим Прохорович кашларын жьерып: «Аягыңны да бунтовщиклар сындырдымы?» — дип сорый. «Белмәгәннәр икән, ди, муеныңны өзеп, башыңны култык астыңа кыстырып жибәрсәләр, миңа бер эш ким булыр иде», ди.

— Галәветдин нәрсә ди сон? — дип кызыксынды Закиржан.

— Нәрсә дисен, кызарып, бүртенеп утыра.

— Шул кирәк аңа,— диде Әбелмәних.— Эзләгәннән тапкан!

Студентларның төрмәдән язган «Казан белән саубуллашу» хатын Крестовниковлар заводында үтә кызыксынып укыганнар. Моңы шулай ук Закиржанга сөйләгәннәр иде.

Закиржан жилет кесәсеннән сәгатен чыгарып карады. Вақыт байтак булган икән инде.

— Балдыз, мин сиңа бик зур йомыш белән килгән идем,— диде ул, сәгатен кесәсенә салып.— Минем бер яхшы танышымның хатыны авырган. Доктор килгән булган, банклар салырга кушкан. Үзләре белми. Бер сестра тапмассыңмы, диделәр.

— Ерак торалармы? — дип сорады Мәрхабә.

— Безнең яңда гына.

— Кайчан барыйм икән?

— Мөмкин булса, хәзер. Мин күрсәтер идем, болай табуы читенрәк. Бер уңайдан апаның да хәлен белерсен, пилмән пешерәм дигән иде.

— Әткәй-әнкәй, барыйммы? — дип сорады Мәрхабә.

— Чакырган жиргә бармасаң, килешмәстер, кызым.

— Аргансыңдыр бит,— диде Айтүтә, йомшак кына каршы килеп.

— Юк, әнкәй. Әхмәтне генә берәздән йоклатырсың.

¹ Питрас — төче камырдан пешерелгән вак күмәч.

Алар урамга чыктылар, аяк астында кар шыгырдый иде.

— Мәрхабә,— диде Закиржан, Кабан буена чыккач...— борчыган өчен... ачуланма.

— Юк, жизни, нишләп ачуланыйм. Кирәк булгач...

— Бик кирәк, Мәхүп. Яхшылап карап бар, бәлки... икенче докторны китерергә кирәк булыр. Төшенәсезме?

— Төшенәм, жизни.

Кабан күлән боз өстеннән аркылы чыкканда халык берән-сәрән генә очрый. Халык булмаса, алар янәшә атлыйлар, кешеләр очраса, Мәрхабә бер-ике адымга артка кала. Татарда гадәт шул: ир — баш, хатын — муси! Аларның татар икәнлекләре киёмнәреннән үк күренеп тора.

Крестовниковлар заводына якынлаштылар. Монда кәкре-бөкре тыкрыклар, бер-ике катлы кыйшайган иске агач өйләр.

Ниһаять, алар бер агач йортка керделәр. Ярсып-ярысып эт өрә башлады. Эт бәйдә, ахрысы, якин килмәде.

Керосин лампасы белән тонык кына яктыртылган өйдә аларны утыз биш-қырык яшьләр чамасындагы урта буйлы, сары мыеклы рус каршы алды, ачык чырай белән исәнләште.

— Менә, Митрофан Андреевич, сестра алып килдем.

— Һай, бик яхшы булган. Авыру теге якта. Доктор, банкалар салып карагыз, диде. Мин сабын кайната гына беләм, хатын әйтә, син мине дә сабын чанына тыгарсың, ди. Менә, сестра, сезне борчырга булдык. Кирәк-яраклар хәзерләнгән, спирт алып кайттым — башкасын үзегез карагыз инде.— Митрофан Андреевич күнелле генә елмайды.

— Әйдәгез,— диде Мәрхабә русча.

Алар пөхтә генә жыештырылган икенче бүлмәгә керделәр. Күрәсен, бу ярым интеллигент семья. Хатыны иреннән кайтышрак, ул күбрәк мещан хатыннарына охшый, тик алар кебек юанаймаган, гәүдәсе какча, коңгырт чәчен артка төеп куйган, өстендә кофта-юбка, иендә мамык шәл.

Гадәттәгечә исәнләшкәч, танышкач, хатын иренә көлә төшөп:

— Ә хәзер, Митя, теге якка чыгып тор, без үз эшебезне үзебез башкарырбыз, монда сабын кайнатмасаң,— диде.

Митрофан Андреевич Закиржан янына чыкты. Аның зәңгәр күзләре көлә иде.

— Балдызың докторны беләме? — дип сорады Митрофан Андреевич.

— Болай яхшы белә, ләкин... Мәскәү буенча. Хәзергә мин аңа әйтмәдем әле. Сезнең сүзегезне көтәм.

— Анда да элемтәче булганмы?

— Әйе.

— Алайса, иртәгә шул вакытка алып килсен. Табар бит?

— Табар.

Шуннан соң алар, Мәрхабәнең чыкканын көтеп, тегесен-монысын сөйләшеп утырдылар. Бер ярты сәгәтәтән соң Мәрхабә чыкты.

— Ул хәзер яткан. Бүген аңа торып йөрергә ярамый,— диде Мәрхабә, Митрофан Андреевичны кисәтеп.

— Бетте баш,— диде Митрофан Андреевич һәм Закиржанга борылып карады.— Сөз, Закиржан Мөхәммәтъярович, зинһар, миңа бер хирург табыгыз, үткен пычаклыны. Шунсыз рәт булмас хатыннан... Менә чәй эчерәсе иде дә...

— Башка вакытта. Сау булыгыз.

— Зинһар, сестра, мәшәкатьләгән өчен гафу итегез.

Алар урамга чыктылар, якин-тирәдә бер кеше дә юк, тик кайдадыр икенче тыкрыкта гармун тавышы һәм исерекләр жырлаганы ишетелә.

Бер русча, бер татарча жырлыйлар. Урамда әллә нинди сасы ис. Бая бу ис юк иде шикелле.

Зур урамга чыктылар. Тонык кына яяган фонарь яктысында баганага сөялгән бер кеше чайкалып басып тора иде. Өсте-башы болай аругына. Үзе исерек, үзе жырлаган була. Тавышы таныш сыман. Якынарак килгәч, Мәрхабә ихтыярысыздан аңа турырак карады: чү, бу Исмәт малае Һарун ич. Менә сина мә!

Инде Хәернисалар урамына борылгач, Мәрхабә жизнәсенә әкрән генә дәште:

— Трактир янындарак баганага сөялгән исереккә игътибар иттемме, жизни?

— Юк, нәрсә бар?

— Тавышы таныш сыман тоелды. Мин аны... Исмәт малае Һарунга охшаткан булдым.

— Моннан ике атналар элек мин дә күргән идем Һарунны. Мәскәүгә кайтам, акчамны урлаттым дигән иде, акча сорады.

— Бирдемме?

— Бәлага юлыккан кешегә ничек бирмисең инде?

— Казанга нишләп килгән?

— Белмим. Жизниләргә барган идем, кертмәделәр, ди.

— Исмәт балалары барысы да ялганчылар, ышанма аларның сүзенә, жизни.

Закиржан көлемсерәде. Бу — Мәрхабәне беркадәр уңайсыз хәлгә куйды. Ул артык эндәшмәде, тик апаларына кергәч кенә Хәерниса белән шул турыда пышылдаша башлады.

Мәрхабә кергән саен апасы белән жизнәсенен тормышына кызыгып чыга иде. Матур торалар, бер-берсе алдында борын чөймиләр, эреләнмиләр.

Мәрхабә Закиржанның язу өстәле янына килде, татарча китап күргәч, кызыксынып кулына алды.

— Хисаметдин менлә, — дип укыды Мәрхабә ижекләп кенә. — Милли руман яки хикәя. Әсәр Муса Акжегет... Бу китапның басмасына рөхсәт бирелде Петербургта 30 май 1886 елда...

— Татар телендә беренче милли руман. Яңарак кына басылмыш. Теләсән, укып торырга бирермен.

— Рәхмәт, жизни.

Сәгать сизгез тулып тугызынчыда Мәрхабә кайтып китте. Закиржан озата барды. Кабан күлен аркылы чыкканда ул балдызына докторны кайдан барып алырга икәннән әйтте.

14

Күрсәтелгән адрес буенча баргач, Мәрхабә шәһәрдә шактый билгеле булган бер врачның ишеге төбенә килеп туктады. Параднийда жиз такта. Хәзер, иртә карангы төшкәнлектән, язуны ачык укып булмый, шәйләргә генә мөмкин иде.

Ишекне олыгына бер хатын ачты. Асраулары иде булса кирәк. Мәрхабә, гафу үтенеп:

— Доктор әфәнде кирәк иде, — диде.

— Кем дип әйтим?

— Мәри Михайловна.

— Кереgez, менә шунда утырыгыз, мин хужалардан белешим.

Асрау хатын салкынча коридордагы буш урындыкны күрсәтте, үзе икенче ишектән эчкә кереп китте. Берәздән әйләнеп чыкты һәм Мәрхабәгә:

— Рәхим итегез,— диде.

Мәрхабә ярыйсы иркен прихожийга керде. Шул ук минутта диярлек өстенә мех якалы пальто, башына һәйбәт каракүл бүрек кигән, коңгырт сакаллы, күзлекле бер кеше күренде. Мәрхабә аңа карады да чак кычкырып жибәрмәде. Сакаллы абый исә кулларын иңендәге шәле астына яшергән әбигә баш иеп:

— Хушыгыз, Артамоновна,— диде.

— Исән булыгыз, Семен Игнатьевич. Безне онытмагыз.

Мәрхабә бөтенләй ят исем ишетүгә гажәпләнмәде, шул ук вакытта берни сораштыра да алмады. Ул арада доктор Мәрхабәгә борылды һәм ят кешегә дәшкән кебек:

— Мин хезмәтегезгә эзермен, сударыня,— диде һәм кулы белән ишеккә таба күрсәтте.

Урамда бер кеше күренми иде. Доктор тирә-ягына карап алды, аннары Мәрхабәгә пышылдап кына:

— Сез урамның теге ягынан барыгыз, мин — моннан. Сезнең шәлегез ак, яхшы күренә,— диде.

Мәрхабә сүзсез генә икенче якка күчте, күчеленә беренче тапкыр шик килде: «Бу улмы, түгелме? Бөтенләй таныш булмаган кешене илтсән, менә әкәмәт булыр.» Юк, Закиржан: «Ул доктор синең танышың булыр», дигән иде. Мәрхабә мондагы таныш докторларның берсен күрергә өметләнде. Аның урынына Мәскәүдәге, юк, сөргендәге доктор Алексей Петрович...

Каяндыр борынны ярып эрем исә килә башлады. Шул ачы ис Мәрхабәне уйларыннан айнытып жибәрде. Кичә исенә төшмәде, бүген менә төште. Әле бәләкәй бала вакытта Мәрхабә авылда идән себерергә эрем, аларча әйтсәк, нәркәмәч жыя торган иде. Крестовниковлар заводында эремиң файдаланалар диме?

Алар бер тыкрыкка борылдылар. Караңгы, бары тик кар яктысы гына. Хәзер алар янәшә баралар иде.

— Мәри, син мине таныдыңмы?

— Таныдым да...

— Башкасына гажәпләнмә... Мин монда узып барышлый гына.

Виктор кайтмадымы?

«Виктор» дип мәскәүлеләр Вәлине атыйлар иде.

— Бер хатында бәлки май айларында кайтмаммы дигән иде, хәзер күптән инде хаты юк.

— Борчылма, хатлар озак йөри... Мин иптәшләргә әйтермен, алар Викторга ярдәм итәрләр. Ул бит кайчандыр монда эшләгән, шулаймы?

— Шулай.

— Синең өчен мин шат.

— Рәхмәт... Безгә кереп чәй эчеп чыкмассызмы?

— Башка вакытта. Картлар исәнме?

— Картаялар.

— Барыбыз да картаябыз... Минем турыда аларга...— Алексей Петрович бармагын иреннәренә куйды.— Гомумән мин сине, син мине күрмәдең... Монда икенче юл бармы?

— Белмим шул...

Алар тагын бер тыкрыкка борылдылар. Берәздән капка янында туктадылар.

— Шул.

— Башта син берүзең кер.

Алексей Петрович койма буена посты, Мәрхабә капканы ачып, ишеккә юнәлде. Капка шыгырдауга эт өрөп жибәрде. Мәрхабә ишекиә сак кына дөбердәтүгә, эчтән:

— Керегез, ишек бикләмәгән,— дигән тавыш ишетелде.

Мәрхабә кармаланып кына օйалдына атлады. Тышкы ишек ябылуга, օй ишеге ачылды һәм Митрофан Андреевич күренде.

— Исәнмесез. Ярыймы?

— Рәхим итегез. Сез... ялгызмыни?

Мәрхабә аның сорауына җавап бирмичә:

— Сездә тынычмы? — дип сорады.

— Тыныч.

— Авыруның хәле?

— Доктор көтәбез.

Бу юлы Митрофан Андреевичның йөзе бик житди, сөйләшүендә кичәге шаянлык юк иде. Мәрхабә аның зәңгәр күзләренә туры карап:

— Хәзер алып керәм,— диде.

Бераздан Митрофан Андреевич белән Алексей Петрович, ягъни Семен Игнатьевич, күптәнге танышлар сыман күрештеләр.

Өстәлдә самавар кайнап утыра иде. Алексей Петрович шунда ук օс-башын салып чөйгә элде. Мәрхабә чишенми тора иде.

— Ә сез? — дип сорады Митрофан Андреевич.

— Мин кайтыйм инде.

Митрофан Андреевич докторга карады. Алексей Петрович аның карашын тотып:

— Рәхмәт, Мәри. Моннан соң минем турыда Митрофан Андреевич кайгыртыр. Шулай бит, кордаш?

— Шулай, шулай.

— Тик Мәринә бераз озатып куйсагыз иде. Бер-бер кешегез бармы? Ул мондагы башка юлларны белми икән. Ходай бер эзгә ике тапкыр басарга кушмый, генаһ була, ди.

Хужа хатын Мәрхабәне озата чыкты. Алар ишегалларыннан туп-туры зур урамга үттеләр. Мәрхабә, сабуллашып, үз юлына китте.

Казнада Әбелмәних белән Әхмәт әкрән генә көлешеп утыралар иде. Бабасы: «Му-му, сөзәм-сөзәм», дип ике бармагы белән тәнен кытыклап, баланың рәхәте килә.

Ишектә әнисе күренгәч, бала шунда ук ана каршы йөгәрде.

— Әни, бездә Ханүк абыз,— диде бала бик зур яңалык әйткән сыман.

— Чү, улым, өстем салкын.

Мәрхабә օс киemen чишенә башлады. Эчке бүлмәдән әнисенң тавышы ишетелә иде.

— Күрше Ханүк кергән. Безне, Әхмәт белән икебезне, әниң казнага чыгарып жибәрде. Хатын-кыз сүзен тыңламагыз, ди.

Хәнифәнең күршеләргә кереп утыра торган гадәте юк иде. Ул урамнан да күлгә шикелле генә уза. Кемнәндер курыккан сыман, шыпырт кына сөйләшә, жәен-кышын башына иске шәл ураган була, исәнләшкәндә баш кына ия, башка хатын-кызлар кебек, кая туктаса, шунда бозау имезми, кодан су ала да тиз генә өенә кереп китә. Аның ире Котбетдин бик көнче диләр, хатынына: син суга йөрмисең, буй күрсәтергә чыгасың, дип бәйләнә икән. Кулга да бик саксыз, хатынын хәзер кыйнап ташлый, Хәнифәнең чигәләре, яңаклары гел күгәрәп йөри, шуңа күрә ул шәлен дә чышми, Котбетдин үзе бик диндар, сүзгә ышанучан, саран, Печән базарында ит-карын белән сату итә. Базар халкы шаяртырга һәвәс, әле берсе, әле икенчесе килеп:

— Котбетдин абый, әле генә каршыгыздан узып барадыр идем, теге кылый Сәгыйт сиңең капканы ача, күзләре май ашаган мәченеке кебек ялтырый, монда, ди, рус ягы, мөзмин-мөселманның да нп эшләп йөрүен берәү дә күрми, тик Котбетдингә генә әйтмәгез, ди, күз кыса, шайтан, үзем туйгач, сиңе дә алып керермен, Хәнифәнең коймагы кай-

нар була,— дигән шикелле бер мазэк-гайбэт ташлый. Котбетдингә шул житә кала, кибетен тиз генә бикли дә өнә чаба. Урыс арасына кереп утырсаң, шулай була, нинди игелексез сәгатәтә сатып алдым бу йортны, дип акны-караны күрми, үзалдына сөйләнә-сукрана чаба, хатынының коега суга чыккан чагы туры килсә, бетте, урамда ук кизәнә, капканы бикләгәч, галәмәт тавыш кубара, тибеп-тибеп кыйный. Хатыны ант итә-итә эйтә, капкабызны ачып караган кеше юк, бу шомлы йорт каршынан яхшы кешеләр үтми дә торгандыр, ди. Моңы ишеткәч, Котбетдин өянәге тоткан шикелле калтырана:

— Син әле, албасты кызы, минем хәләл акчама сатып алган иманлы йортымны шомлы йорт дисенме? Аһ, тәре табагачы, сөйрәлчәк тәтәй, иске себерке,— дип жикеренә-жикеренә кибетенә китә, анда аны сагалап торган базарчылар тагын тешләрен агарталар.

— Күзенә бәйли ул, Котбетдин абый, күзенә. Бер көнне ике мәчет карты күргән, синең хатының икендә ахшам арасында капка башында ак пәси булып утыра, имеш, үзе узган-барган ялгыз ирләргә кешечә дәшә, жаным-бәгърем, безгә кер, Котбетдин абың өйдә юк, кайнар коймагым миңа, дип эйтә ди.

Котбетдиннең чыннан да ак мәчесе бар, шуны кая гына илтәп адаштырмады, барыбер өйгә кайтты. Бөрвәкытны Казанбаштан килгән сала мужикларына биреп жибергән иде, аннан да кайтып керде. Шунан Котбетдин, гөнаһтан бик курыкса да, үз кулы белән песинә мөенн бөрырга мәжбүр булды. Хикмәти хода, биш-ун көн үттеме икән, капка башында соры пәси утыра башлады... Бу базарчының женнәрен кузгатты, ул соры песинә генә түгел, хатынын да бик каты кыйнап ташлады. Өйдән берәр яры чыгып китмәсен дип, бисмилла әйтеп, капканы йодрык хәтле йозак белән бикли торган булды. Моңы беләп алгач, печән базары куштаннары:

— Нәй, Котбетдин, хатының акылыңны тәмам имеп бетергән икән! Йодрык хәтле йозак аңа ни, бер әфсен укып өрдә исә, йозагың үзеннән-үзе ачыла да китә,— дип лыгырдый башладылар. Котбетдин моңа да ышанды, сукур суфидан әфсен кайтара торган ниндидер догалар алып кайтты. Инде моңы минем үземнән башка бер пәри дә ача алмас дип торганда, бүген базардан иртәрәк кайтса, ни күзә белән күрсен: капкадагы йозак ачык, әйтерсәң бикләмәгән дә булган! Ә Котбетдин бик яхшы хәтерли, коръан тотып эйтә ала: йозакны бикләгәнме дип тартып-тартып карады, аннары ачкычны тагын ике кат борды. Хикмәти хода, шул йозак ачык!

Котбетдин, кан баскан күзләрен әйләндергәләп, өйгә атылып керде, миңа ягып йөргән хатынын, толымнарыннан тотып, стенага башы белән ике тапкыр орды. Аннары буыла-буыла кычкырды:

— Талак, талак, талак!!!

Барлык кагылуларга, кимсетелүләргә, кыйналуларга татар хатынына хас бер сабырлык белән түзеп килгән Хәнифә, бу коточкыч сүзләргә ишеткәч, яшен суккан кебек катып калды, кычкыра да, елый да алмады. Ниһаять, Котбетдин дә үзенә нәрсә эшләп ташлавын аңлады булса кирәк. «Алла, алла!» дип кычкырып, тиле кеше кебек, ишеклетүрлө йөрөнәргә тотынды. Аның түбәтәе идәндә ауный, бер жинә салынып төшкән, чабуы жирдән сөйрәлә. Өй эче тәмам караңгыланып бара иде. Котбетдин, кирачынны саклап тот дип, болай да ут яктырмый иде, бүген бөтенләй оныткан шикелле. Миңа авызыннан төшкән якты тора-бара сүнде. Хәнифә сулыгып-сулыгып елый башлады. Әмма бичарага ни чара! Аның инде бүген үз өсидә кунарга хакы юк. Өч тапкыр кычкырып әйтелгән талактан соң ул үз иренә ят, нәмәхрәм, аның белән бер өйдә кунса, зина кылган, ямә мәхшәр гафу ителми торган гөнаһ эшләгән була.

— И раббем, нинди утларга салдын мескен колыннын башын, инде кая барыйм, кемнен ишеген кагыйм, ире талак иткән хатынны ишек ачып кем кертсен, төнгә каршы бер иманлы кеше бусагасыннан уздырмас. И газиз раббем, аллам, нинди гөнаһ шомлыкларым өчен мондый коточкыч жәза жибәрден миңа!

Хәнифәнең Казанда бер туганы, бер кардәше юк иде, әти-әниләре Казанбаш авылында. Ана, йомшак күнелле хатын, тора торгач бәхетсез кызын гафу да итәр, әтисе мөтәвәлли карт, ирәң белән баш бөгеп тора белмәгәнсең икән, бар күземнән югал, каян килден, шунда кит, дияр. Ул шундый, шәригать дигән булып башка берни белән санашмас. Хәнифә бит хәзер сукур суфига булса да кияүгә чыкмыйча һәм ул талак кылмыйча Котбетдин белән никах яңарта алмый. Менә бит татар хатынының фажиғәсе нинди аяныч!

— Раббем, син шундый мәрхәмәтсез, шундый каты күнеллемиң? Сина да сыенмагач, кемгә сыена инде бичара бәндән?! — дип пышылдады мескен Хәнифә, ләкин язмышка буйсынмый чара юк, ходай тәкъдире шулай булгач, кешеләр үзгәртә алмый инде аны.

Хәнифә иске шәлен урады, юка пальто кебеген киде. Котбетдин аны туктатмады, сүз дәшмәде, хәзер инде бер нәрсә аның ихтиярында түгел. Хәнифә караңгы урамга чыкты, ләкин ерак китә алмады, күзен йомып, баганага сөялде. Вакыт үтте, ул дер-дер калтырый башлады. Катып үлгәнчә шунда басып торса да, аның беркая барыр жире юк.

Менә шунда аны кога суга чыккан Айтүтә күрде, жылы өенә алып керде. Бик озак Хәнифә берни сөйли алмады, күзеннән яшьләре генә акты. Айтүтә барысын йөрәгә белән сизде һәм ялгышмады, нәкъ ул уйлаганча булып чыкты.

Айтүтәнең самавары кайнар иде, Хәнифәгә чәй бирде. Бик кыстагач кына, Хәнифә берничә тапкыр чәй уртлады, аннары хәлен сөйләде.

Башта Айтүтә кашларын жыерып утырды, хатын-кызың гомумән хокуксызлыгы турында уйлагандыр инде. Аннары тавышына мөмкин кадәр йомшаклык биреп:

— Хәнәй, маем, чебешем, кайгың бик зур икән, зур гына түгел, аләмәт, — диде. — Монда ни дип әтергә, ни дип кинәш итәргә белмисен. Шундый зур Казанда бер кемен дә юк дисеңме? Ай, бичара, бичара! Мин синең боегып йөрүләреңне күрә идем, сораштырырга базмадым. Өйдә ир белән хатын арасында ниләр булмый. Бу кадәр кыйналуга ничек түзә алдың?

— Түздем инде... Мине кыйнаган кебек базарда сукбайны да кыйнамыйлар. Анысына рәнжемим, тик ни өчен ходаем миңа әжәл бирмәде, ичмасам, теге дөньяда рәхәт күрер идем. Китап әйтә, ир суккан жир тәмугга янымый дип... Минем тәнемдә күгәрмәгән жир юк иде... Ирем мине имгәк дип кенә йөртте. Бер вакыт уң яңагыма сыткы чыкты. Ходаем шуны күреп ничек кенә мыскыл итмәде үземне. «Әчәккә дә күз тия икән!» дип көлде. Аннары тибеп-тибеп кыйнады. Җанашларың әп иткән үзенне, диде.

Айтүтә Хәнифәне дерелдәп торган иңнәреннән кочты:

— Хатыннарың хәле бездә дә хәл, әмма шәһәри Казан хатынына исем-акылым китә. Суярга алып барган маллар кебек, бер сүзегез, бер тавышыгыз юк, үзегезне яклап бер сүз әтә алмыйсыз. Ирләргә табыш, сез авыз ачмагач, алар үзләрен әүлиягә санып, барысы ярый дип уйлыйлар... Без үзез без үз хақыбызны дауламасаң, кем безнең хакны даулар?

Хәнифә котлары очып бу мишәр карчыгына карады. Алар турында әллә нәрсәләр сөйләләр, күрәсен, дөрестер.

— Безнең нинди хақыбыз бар, Айтүтә апа? Юк безнең хақыбыз, юкны даулап та булмый. Ходай безне аяк астындагы туфрак иткән...

— Юк, Ханүк маем, ходай тэлэ безгэ жан биргэн, димэк, хокук та биргэн. Ул мал-туарны гына хокуксыз иткэн. Кучаркага¹ абынган жыен мулла-мунтагай, эллэ нэрсэлэр уйлап чыгарып, безнең алла биргэн хокукларыбызны урлаган, яшереп куйган, безне, хатыннарны, тварь иткэн. Мактанып этмим, бездэ, мишэр халкында, простуй хатыннар безаз ирекле. Үз сүзлэрен туры этэлэр, юк нэрсэгэ бөркөнмилэр. Ул ярамый, бу килешми дип торсан... Минем энием Бүлэк карчыктан бөтен авыл ирлэре камый² иде... Мин хэтерлим элэ: безнең өйдэ камчы бар иде. Аны эни камчысы дип кенэ этэ торганнар иде. Безнең авылда кайдадыр Каргалыда укып кайткан бер кеше булган. Мулла булырга бик телэгэн, Искил халкы мэкүл күрмэгэн. Соңыннан аңа картайганчы Мэкүл дип дэшеп йөрделэр. Шул Мэкүл хатыннарга бик бэйлэнэ торган булган, аларга бу ярамый, теге ярамый, коръэн алай кушмый, болай кушмый, имеш. Минем энием Бүлэк карчыкның моңа бик ачуы килгэн. Бер көнне камчысын алып урамга чыккан да, бүрэнэлэр өстендэ утырган ирлэр каршына килеп, Мэкүлне сакалынын элэктереп алып камчы белэн уңлы-суллы яра башлаган. «Бэлэнмэ хатыннарга, бэлэнмэ хатыннарга, һәр сүзең өчен сакалыңның бер бөртеген йолкырмын!» — дип этеп эткэн. Мэкүл халык алдында күз яше белэн елап: «Бетте, моннан соң хатыннарны телгэ дэ алмам», — дип тәүбэ иткэч кенэ эни кыйнаудан туктаган. Бүрэнэ өстендэ утырган агайларга да эткэн: «Ишеттегезме? Күп такылдасагыз, сезгэ дэ шул булыр, белеп торыгыз!» — дигэн. Менэ нинди булган безнең мишэр хатыннары, Карышкан кызлары!

Хәнифә бик озак эндәшми утырды, елады гына. Ахырда урыныннан торды. Айтүтәнең сүзлэре тәмам куркыткан иде аны.

— Ярый, мин китим, — диде әкрэн генә.

— Кая барасың? Хәзер төн бит.

Хәнифә берни жавап бирмәде, аның кая барыр жире юк иде.

— Юк, Ханүк канатым, беркая бармыйсың, үзебездә кун. Хәзер Мәрхабә кайтыр, аның белән бергә ятарсыз. Иртәгә якты күздә бергәләп кинәшербез.

Хәнифә озак кына башын бөгеп утырды. Аннары әкрэн генә әйтте:

— Син сөйләгәннәр, Айтүтә апа, әкият бит, әйеме?

— Бер дэ әкият түгел, аңпаруга чын.

Ишек ачылган тавыш ишетелде, Мәрхабә кайтты.

15

Мәрхабәнен сизенүе бушка булмаган икән. Вәлидән хат бар иде. Бер караганда, Вәлинен хатында эллэ нэрсэ юк иде кебек. Вәли кыска гына итеп үзенең үзгәрешсез хәлләре, Себернен үзәккә үтә торган суыклары турында язган, кайтырга өмете барлыгын тагын бер тапкыр әйткән, агай-эне мине онытып бетермәгәндер, э мин аларны элеккедән дэ битәр ярата башладым, дигән. Хатынын, улын, эти-энилэрен сагынган. Менэ нибары шул. Уйласан, күп тэ түгел шикелле. Әмма бүген бу хатның пакълыгын, ышаныч, өмет саклавын Мәрхабә аеруча тирән тойды. Хәнифәнен фажигасе ахыр килеп Котбетдиннен явыз холкында, базарчыларның инсафсызлыгында гына түгел бит. Мондый хәлнен сәбәпләре тормышның нигезендэ үк ята, бу тормышны тамырынан үзгәртми торып мондый фажигаләрне бетереп тэ булмый. Шунысы күңелне юата: бу гаделсезлекне бетерергә чыккан кыю көрәшчеләр бар инде, алар сафында Вәли дэ бар. Хәзер Крестовниковлар заводы эш-

¹ Кучарка — килсәү алагчы.

² Камау — курку, оялу.

челәре арасында утыручы Алексей Петрович та шул турыда сөйлә торгандыр. Мәрхабә үзе дә шул зур эшкә кулыннан килгәнчә булыша...

Бичара Хәнифә авыр, газаплы йокыга талган. Аңа күпме әйтсәләр дә, караватка ятмады, өс киёмнәрен чишенмәде, баш астына бала мөндәр салып урындыкларга ятты, өстенә ябынырга теләмәгән иде. Мәрхабә көчләп диярлек юрган бирде. Мөскен, йокы аралаш ыгыраша, сулкылдап елап та ала. Аның тормышында бер якты өметте, бер жемелдәгән йолдызы булмаган һәм булмагач. Мәрхабәгә хәзер бик авыр, әмма киләчәккә ышанычы бар. Мәнә озак та үтмәс, Вәли кайтыр. Икәү булгач, авыр көннәр авыр тоелмас. Аннары уллары үсеп житәр...

Мәрхабә күзен ачканда инде яктыра башлаган иде. Хәнифә торып урындыкка утырган, ике учы белән ике янагын кысып, нәрсәдер укына иде. Мәрхабәнең уянганын күргәч, мәнә бер нәрсәгезгә тимәдем, дип чыгып китәргә теләсә дә, чәй эчермичә аны беркая жибәрмәделәр. Бичара, кая ашыга?

Чәйләр эчкәч, Мәрхабә эшкә жыена башлады.

— Хәерә белән, кызым, — диде Айтүтә, — без Ханүк абызын белән базар ягына сугылырбыз. Анда авылдан килгән кешеләр була. Балки Казанбаштан да бардыр. Әхмәт янында әтиңең калып торыр.

Мәрхабә Хәнифәгә яхшы теләкләр теләде, кайгыга артык бирелмә, диде. Ләкин үзе дә сизеп торды: болар буш сүз генә. Әмма башка ни әйтә ала иде ул? Калтыранып, өшен киткәндәй булды. Шундый бичаралар ник туганнарына ләгънәт укый-укый, елый-елый жиңгәчиләр йортына барырга яки үз-үзләренә кул салырга мәжбүр була бит.

Мәрхабә, салкын урамнан бара-бара, дөньяда нинди жан тәтрәткәч хәлләр булмый, дип уйлады. Зәһәр жил аның йөзенә салкын кар бөртекләре бәрде, кояш бөтенләй күрәнми, нәрсәдер сызгыра, улый иде. Мондый көндә кем юлга чыксын?!

Шунда кар-буран эченнән йөзен сакал-мыскә баскан, өстенә иске чикмән кигән бер кеше килеп чыкты. Ул жылга каршы яртылаш бөгелеп атлый иде. Мәрхабәгә бу кешенең чалымнары таныш сыман тоелса да, туктатып сорапшыра алмады, тик шифаханәгә барып житкәнче: «бу кем булыр икән» дип уйлады.

Бу кеше элекке студент, хәзер университеттан сөрелгән, туган яларына кайткан, ләкин анда жан асрарлык әмәл тапмаган, яшерен рәвештә Казанга кире килгән һәм ачтан үлмәс өчен бер байнын казылык мастерскоенда эшкә керергә мәжбүр булган Боря Рогачевский иде. Мәрхабәне күрми үтүе хәерлегә булды. Күрсә ни әйтер иде? Дөресен сөйләргә көче житмәс, ялганларга... Ул болай да муеннан пычракка баткан иде.

Мәрхабә шифаханәнен ишеген ачканда гына бу кешенең Рогачевский икәннен исенә төшерде. Артына борылып карады, әмма кар-буран эчендә беркем күрәнмәде.

Мәрхабә бик күп студентларның Казаннан сөрелүен, университетның һаман әле эшли башламавын ишетеп белә иде. Кайбер студентларның полициядән гафу үтенүләрен дә колак чите белән ишеткән иде. Хәнифәләренең тормыш давылында сыгылып төшүләре гажәп түгел, чөнки аларның бер төрәге юк, ә мәнә яшьләр, студентлар сыгылып төшсә, ни була аннары?

Мәрхабә шифаханәгә керде, очраган сестралар, санитаркалар, нянялар белән исәнләшә-исәнләшә, чишенү бүлмәсенә үтте, ә безардан тәмам актан киенеп, палаталарга юнәлде. Бүген операция көне. Ин элек ул операциягә билгеләнгән авырулар янына узды. Алар — икәү. Берсе — урта яшьләрдәге ир, аның кулы машинага эләгеп имгәнгән, икенчесе — илле яшьләрдәге агай, аның эче авырta, ашый алмый. Күрәсен, алар икесе дә төн йокламаганнар, күлгә кебек кенә калган-

нар, бигрәк тә эче авырта торганы йончыган. Ул сангырау бер тавыш белән һаман үзалдына сөйләнде:

— Гомеремдә изгеләрне телгә алганым булмады, атларын да рәтләп белми идем, төндә барысын хәтерләдем, барысыннан ялварып, инәләп сорадым... Алар вәгъдә биргән булдылар. Ничек уйлыйсың, карендәш,— диде ул янындагы авыруга,— шундый хәлнең чынбарлыкта булуы мөмкинме?

— Нинди хәлнен? — диде икенче авыру, күршесен аңламыйча.

— Изгеләрне әйтәм. Алар гөнаһлы бәндәләргә вәгъдә бирә ала-лармы?

— Пычак астына яткырсалар, ниңә бирмәсеннәр.

— Ни сөйләсәң, карендәш, изгеләрне кем пычак астына яткырсын. Анысы безнең өлөш инде. Аларның эче авыртса да, фәрештәләр канат белән генә сыпыра.

Кулы машинада имгәнгән авыру иреннәрен кыйшайтты:

— Менә шундый изгеләрне безнең хужа жәһәннәм машинасы янына куйсын иде, ә ул, канечкеч, безне бастыра. Басмас иде...

Эче авырта торган кеше күршесен аңлай, тормыш читен, ул үзе дә гаделсезлек турында фәлсәфә саткалый торган иде. Тел сөяксез, сөйли, шайтан. Ә эшнәләре еш кына шаярта иде:

— Син, Тихон Аверьянович, авызыңнан тере саескан очырма, чәкүшкәләргә күпме су кушуыңны әйт булмаса. Исәптә ялгышлык чыкмасын.

— Кит аннан, юкны сөйләмә кеше көлдәрәп. Мин христианмы, басурманмы? Минем муенымда тере бармы, юкмы? — Тихон Аверьянович тәрәсен күрсәтте. Үзе карашын яшерде. Мөгаен, нәкъ менә шуңа күрә дә ул бүген изгеләр белән әвәре килгәндер, куркуыннан батюшкага нәрсә булса вәгъдә иткәндер. Ә хәзер малын кызгана бугай.

— Тукта, тукта, Аверьянович, тәрәңне ераккарак яшер. Син ходайдан басурман кызының күчеленә миһербанлык сал дип сорадыңмы? — диде күршесе.

— Нинди басурман кызы тагын?

— Эх, Тихон Аверьянович, махы биргәнсен...

Ишек ачылды һәм анда Мәрхәбә күренде. Ул әкрен генә исәнләште, аннары авыруларның хәлләрен сорады.

— Безнең хәлләр, сестра, сорамаң да билгеле. Менә Тихон Аверьянович төн ката апостоллар белән серләшкән. Тегеләр аның чирен канат белән сыпырып алырга...

— Алайса, Вадим Прохоровичка әйтим, мәшәкәтләнмәсен,— диде Мәрхәбә, елмаеп.

— Юк, юк, сестра, әйтә күрмә. Ул инде үз эшен эшләсән.

— Ә апостоллар, Тихон Аверьянович?

— К-кара әле, күрше,— диде авыру калтыранган тавыш белән,— синен муенымда тәрәң бармы, юкмы?

— Больницага алып киткәндә мин аны хужага бүләк иттем.

— Тфү, безбожник, антихрист.

— Ул әле, сестра, сезнең шәрәфкә дога кылырга оныткан. Шуңа күрә ялгышкан булып, доктор кулына тирес сәнәгә тоттырыгыз, эчен актарсын...

— Юк иәрсәләр сөйләмәгез,— диде Мәрхәбә кырыс кына.

Сестра чыгып киткәч, палатада тирән тынлык урнашты. Авырулар эндәшми ятты, һәркемнең үз кайгысы кайгы иде. Аннары Тихон Аверьянович авыр гына көрсенде дә:

— Син, күрше, ходаның бәндәләрен кызганмыйсың икән,— диде.

— Ә мине кызгандылармы соң? Чулак ителәр дә мусор ящигына ташладылар.

— Алладан курык, күрше!

— Безнең хужа алладан дәһшәтләрәк, мин аңардан да курыкмадым. Ә синә шүрләргә кирәк, син кешеләрне көн саен алдаганын. Менә яканнан эләктергәч кенә...

Тихон Аверьянович чукунып алып, карашын акшарлы түшәмгә терәде. Тышта жил сызгыра, буран улый иде. Шул буран улавы астында аны операциягә алып киттеләр. Аның йөзә ап-ак, тик ирен-нәре генә тавышсыз кыймылдый иде. Наркоз биргәч, ул онытылды, ак халатлы Вадим Прохоровичны да, ана булышучы Мәрхабәне дә күрмәде, аның өчен дөнья югалган иде.

Икенче авыру белән дә хирург озак маташты. Ул аңлый иде: кул имгәнеп беткән булса да, аны ничектер саклап калырга кирәк. Билгелә, ул сәламәт кул шикелле булмас, шулай да эшчәнәк хәлен җиңеләйтәр. Аның бит ике кулынан башка бер байлыгы да юк.

Ниһаять, соңгы авыруны операция өстәләннән алып чыгып киткәч, Вадим Прохорович кырыйлары тунган тәрәзәгә карады. Жил туктаган, буран басылган, тышта ниндидер җиңеллек сизелә, болыт астыннан, нәкъ тулган ай кебек, ялтырамыйча кояш күренә иде.

Бераздан Вадим Прохорович операция ясалган авырулар янында булды, аннары кайтып китте.

Мәрхабә гадәттәгечә бу кичне больницада кунарга тиеш иде. Ул әледән-әле авыруларның хәлен белеп чыкты. Поклылар, ыңгырашмыйлар. Башка палаталарда көндәлек аһ-зар. Мәрхабә, аларның әле берсе, әле икенчесе янына күчеп йөри-йөри, вакытның үткәнән дә сизмәде. Бары тик төнлә, больница авыр, борчулы йокыга талгач кына, ул үз уйларына чума алды. Әнисе нишләде икән, Хәнифәне авылга озата алдымы, юкмы?

Икенче көнне кич белән Мәрхабә өенә кайтканда тагы буран кузгалган иде. Кайбер урыннарда тирән көртләр өелгән, аннан бата-чумагына үтәргә мөмкин. Шул бата-чума барган кешеләр арасында кулларың җиң очларына тыккан, йөзән сакал-мыек баскан Рогачевский күренгәндәй булды. Ләкин бу бары тик аны күрергә, туктатып хәлен сорапшырырга теләү генә иде, чынында Рогачевский аның юлына кабат чыкмады.

— Әни, күршеңне озаттыңмы? — дип сорады Мәрхабә, ишектән кергәч тә.

— Шуны әтәм дә. Алмыйлар, юл начар, фәлән-төгән, диләр. Ярый әле, бер миһербанлы карт туры килде, үз авылларыныкы, әтисен дә белә икән.

— Мондый буранда катып үлмәсә ярар иде. Ханүк абызның өстендә рәтлә киём дә юк иде бит.

— Котбетдин нәкәскә, Ханүкне тыңламыйча, үзем кердем, — диде Айтүтә. — Башта Ханүкнең киёмнәрен сорагач, разбой салырга тотынган иде, белмәгәнмен, хатынны сикерчә иткән әби син икән, ди, үземә. Кычыра, сүрәләр укый, каргый — аләмәт. Ул мишәр әбие, үз хатыны кебек, каршы сүз әтмәс дип уйлагандыр инде. Ахырдә мин әйтәм: «Беттеңме?» — «Нәрсә беттеңме?» — ди. «Ясин укып», дим. «Мин ясин укымадым», ди. «Алайса, пирләрең белән сөйләштең, мин әтәм». — «Һә... Минем пирләрем... юк, юк!» — дип кычкырды. — «Пирләрең булмаса, йомыркадан йү¹ эзләмә, дим. Ханүкнең өстенә жылы киёмнәрен бир, аңа юлга чыгарга кирәк», дим. Шуннан соң Котбетдин үрле-кырлы сикерергә тотынды. «Мин муллага барам, ишанга житәм», ди. Мин әтәм, чортыма бар, картым юлны көрәп куйган. Ну, мин әтәм, аңарчы синен үзеңне рисвай итәм. Сакалыңнан тотам да грдавайга алып барам. Мин аның белән сүләшә беләм. Тудый-судый, мин әтәм русчалатып, патша хәзрәтләре хатыннарын эт итеп кыйнарга кушамы,

¹ Йү — жөй.

хатынны кышкы төндө күдмәкчән генә урамга куарга этәме? Петербуртта, мин этәм, булганым бар, патшаның сарайларын беләм. Ул синең явыз татар икәнәңне ишетмәгәндер, югыйсә, фонарь баганасына асып куярга кушар иде. Котбетдингә нәрсә тәэсир иткәндер, грдавай-дан шүрләдеме, минем белер-белмәс русча сүлөвөмнәнме, патша хәзрәтләрәннәнме, — коелып төштө. Калтыранган куллары белән сандыкны ачып, Ханүкнөң бар кебек киёмнәрен идәнгә ташлый башлады. «Мә, мә!» диг кычкыра, сүгөнә. Постой-погоди, мин этәм, син әле шулай мыскыл итәсеңме, безнен авыл кешесе патша хәзрәтләрән чанада утыртып йөртә, анын аркылы синең турыда туп-туры патшаның үзенә эттерәм әле... Кыскасы, кызым, тамаша булды, Ханүкнөң барлык киёмнәрен алып чыгып үзенә бирдем. Бусы да алмый бит, бахыр. Көчкә күндөрдөм. Аннары инде базарга озатып куйдым бичарамны... Кайтканда тагын Котбетдин юлда очрады. Постой-погоди, мин этәм, син базарда үлгән ит сатасын икән, бер мөэмин-мөселман синең кибетң янына килмәс, — Айтүтә кулын селтәп көлөп жибәрде, — Котбетдиннөң ничек йөзө агаруын, иреннәре калтыравын күрсән иде! Этәләр иде: хатыны алдында бик этәчләнәргә яраткан ир чынында бик куркак була диг. Ахрысы, дөрөстөр. Бүгөн үзөм базардан ишетеп кайттым: Котбетдинне бер мишәрәбне хур иткән, диг авыз ерып сүлиләр. Булмаганнарны кушалар, аләмәт... Котбетдин дер-дер калтырый.

Күрсәң, хур ителгән хатыннар өчөн Котбетдиннән бер кадәр үч алуы Айтүтәгә эчке канәгатьлек биргән, ул иренмиңә сөйли һәм ин мөһиме шунда: барлык хатын-кыз бер кулга булса, акылсыз ирләрне бик тиз акылга утыртырлар диг ышана иде.

16

Кыш көнө Казаннан Кокушкинога барып кайту өчөн генә да ун-унике сәгать вакыт кирәк. Монысы көн аяз, юллар яхшы булганда; ә кышын, билгеле инде, көн минуты-сәгате белән бозыла, жөн туге кузгалган шикелле, кар бөтерелә, жыл улай, юл буендагы маяклар әллә кая күздән югала, урманчыкларны, авылларны гүя жыл очыртып алып китә, кичи жиһанда салкын кар шашына, мең төрлө кыргый тавышлар үкәрә. Адым саен диярлек әле көртләр, әле тирән чокырлар. Гадәттә, мондый ахырзаман көннәрендә, адашкан юлчыларны дөшөп, чаң сугалар. Бүгөн, гөһәш шомлыгына каршы дигәндәй, чаны да ишетелми, әллә чаң кагучы пономарь исерек, әллә үзә адашып жәһәннәмгә киткән. Ә бит монда кайдадыр чиркәүлө Олы Чирмеш авылы булырга тиеш.

Ульяновлар семьясы өчөн бу авылның чиркәве бик истәлекле, монда Мария Александровна белән Илья Николаевич никах укытканнар. Олы Чирмештән Кече Чирмеш яки Апакай диг йөртөлгән татар авылы ерак түгел. Аның ян күршесе — нибары унбиш-унжиде йөртлү рус авылы — Кокушкино. Апакай белән Кокушкино арасында Мария Александровнаның әтисенәң кечкенә генә утары бар. Үзә үлгән чагында ул аны кызларына васыять иткән. Мария Александровна кызларның ин кечесе булганлыктан, авылда апаларынын күбрәк торган. Кокушкино халкы да, Апакай халкы да аны бик яратканнар, чөнки ул аларга кулынан килгән ярдәмне эчкерсез күрсәтә торган булган.

Жәй көннәрендә Володяның Кокушкинода күп мәртәбәләр булганы бар, ул Казаннан ерак та түгел иде кебек, ә хәзер, кыш көнө, гүя дөнья читенә илтеп ташлаганнар үзөн, аңа барып жигү мөмкин булмас шикелле, төн дә нигәдер үтми, вакыт әйтерсәң туктап калган, караңгылык жирне мәңгегә сарган кебек...

Менә шул ямансу тойгы соңыннан байтак вакыткача Володяның күңеленә утырып калды. Кайнап, ташып торган студентлар тормышы-

на, бәйсезлек һәм азатлык рухы белән сугарылган революцион түгәрәк утырышларына күнәгә, алардан жан азыгы таба башлаган Володяга каршы сөргөндәгә беренче көннәр, беренче атналар, хәтта беренче айлар жиңел булмады. Ул төшләрәндә университетны күрде, иртә торгач гадәттәгечә лекцияләргә чабар төсле иде. Аның урынына ул иртә саен бер үк үзгәрешсез күренешне күрде: кар баскан утар, ап-ак бакча, тәрәзә пыялаларында кышкы бизәкләр. Бигрәк тә ул бизәкләр Володя бүлмәсенә тәрәзәләрендә күп, чөнки тәрәзәләр төньякка карый, көньякка — кояшка караган бүлмәдә апасы Анна Ильинична тора. Володя аның сөргөнгә һәм Сашаның һәлакәтен авыр кичерүен хатлар аша да белә иде. Кокушкинога килгәч, бу авыр кичерешләрдән апасының сәләмәтлегә никадәр какшавын үз күзгә белән күрде. Кайчагында Анна Ильиничнаның нервылары шул кадәр кузгала, үз-үзен кулда тоталмас була, ихтыярсыз күз яшьләре ага, йөзгә агара, иреннәре күгәрәп калтырый. Янсы үзенә уй-хисләренә ниндидер ярашканлык табып, Надсон шигырьләрен йотлыгып укырга керешә.

Володя апасына карата бик игътибарлы иде. Ул аны юата, тынычландыра, бу салкын кыш үтәр, без кар тоткынлыгынан котылырбыз, яңадан бакчага, урманга, кырларга чыгарбыз, ди торган иде. Болар тора-бара Анна Ильиничнага тәсир итми калмады, ул әкрәнләп баш күз ала башлады, жанланып китте. Володяның күрешә бүлмәдә булуы гүя аның хәсрәтле тормышына ак нур сибә иде. Ул Володя янына ешрак керә башлады, кәргән саен почмакта торган столяр станогы өстеннән Володяның китаптарын кулына алып-алып карый, әгәр Володя белән бер бүлмәдә торучы энесе Дима йоклый торган булса (Дима авырып киткәч, Мария Александровна аны да Кокушкинога алып килгән иде), Володя үзе апасы янына кереп утыра һәм алар кышкы озын кичләрен сөйләшәп үткәрәләр иде. Кайчагында Ульяновларның бөтен гаиләсе олы якта бергә жыела, табын яны ямьләп китә. Мария Александровна гүя балаларын жылы канаты астына ала. Ул балаларына эни дә, иң якын, иң турылыклы дус та. Мария Александровна тормыш кыенлыкларынан зарлана белми, хәлбуки, өй мәшәкәтләре барысы аның жылкәсендә, шул ук вакытта балаларның сыгылмас рухын тәрбияләү дә тулысынча аның карамагында. Мария Александровна шуларның барысы өстенә матбугат өчен тәржемәләр ясый, кызы Анна белән берлектә инглиз хикәяләрен тәржемә итә. Ә ижат өчен иң элек жан тынычлыгы кирәк бит. Ана йөрәгә, мен газәпләр белән телгәләнсә дә, күрәсен, ул шундый зур, анда ижат тынычлыгы өчен дә урын бар! Шуның өстенә бу вакытта сөекле кызы Оля үз янында түгел, ул Казанда гимназиядә укый. Кыз бала бит, ана йөрәгә аның өчен ничек борчылмасын. Бәгырьсез кешеләр очрап, бер абыенны асқаннар, икенчесен университеттан куганнар, апаң сөргөндә чери, дип авыр сүз белән битенә орсалар... Саф намуслы кыз, янында әнисе дә булмагач, моны ничек күтәрер...

Володяның Кокушкинодагы тормышы мәгълүм бер тәртипкә салына башлады. Иртәләрен ул Маняшага дәресләрен хәзерләргә булышты. Маняшага Володяның булышуы аеруча ошый, ул моңа сөенеп туя алмый иде. Шул ук вакытта Маняша балаларча такылдарга ярата. Володя аны бик житди итеп тыңлый, кирәк чакта аңлата. Володя энесе Дима белән дә шулай шөгыйльәнә.

— Ә хәзер, Володя, син үз дәресенә эзерли башлайсыңмы? — дип сорый Маняша ахырдә.

— Әйе, хәзер мин үз дәресләремне карарга утырам. Тик син инде, Маняша, миңа комачаулама. Югыйсә, өлгәрә алмыйм.

— Син бүген дә бик-бик озак утырырсыңмы?

— Әйе, Маняша, минем дәресләрем күп, миңа озак утырырга кирәк.

— Ә нигә син бер дә... язмыйсын?

Володя елмайды, гадәттә ул аз яза. Бала шуны күрәп алган. Ана ничек җавап бирергә, ничек аңлатырга?

— Юк, Маняша, мин язам, тик күбрәк төнлә, син йоклаганда. Көн-дөз миңа укырга кирәк.

— Ә чана шуарга чыгарбызмы? Утын ярырсыңмы?

— Төштән соң чыгарбыз, утын да ярырбыз. Ә хәзер син әни янына бар, тәмле итеп аш пешерегез.

Маняша әнисе янына киткәч, Володя китапларына карап елмаеп куйды. Монда ул һичкайчан булмаганча күп укый иде. Ул университетка кайтырга өметләнә иде, шуңа күрә профессор Загоскин тәкъдим иткән китапларны бик тырышып укыды. Аның язучыларында һәр вакыт Сергеевичның «Лекции и исследования по истории русского права», Билевскийның «История русского законодательства», Загоскинның «История Московского государства» китаплары, шулай ук Летопись, Билевский, Дмитриев, Чичерин, Градовский, Андреевский, Владимирский-Будомовский, Тихомиров һәм «Русская история» тарихы хрестоматиясе ята. Володя аларның әле берсен, әле икенчесен алып караштыра иде.

Моннан тыш Володя Кокушкинода бик күп матур әдәбият китаплары укыды. Бер вакытны алар апасы Анна белән Некрасов шигърияте-нә чумдылар. Некрасов — гомумән зур шагыйрь, монда, сөргендә, аның моңы һәм сызланулары аеруча тирән тәсир итте. Анна белән Володя бәхәскә дә керделәр: кем Некрасов шигъриятен күбрәк ятлый ала? Шуннан берсе алдында берсе кызармаса тырышып өйрәнә башладылар. Шулай да Володя күбрәк төрле публицистик мәкаләләр укырга ярата иде. Бәхеткә каршы, өйдә әнисенен апаларының калган шактый бай китапханә бар, шкаф тулы төрле журналлар. «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы» дисемме, жаның теләгәнчә ал. Анда 60 нчы, 70 нче, 80 нче елларда чыккан төрле сәясән мәкаләләр басылган. Володяны аеруча Чернышевский мәкаләләре мавықтырды, ул алардан аерыла алмады, кайберләрен бер укыгач икенче тапкыр укырга дип билгеләп куйды, алар бик җитди, бер уку белән генә барысы аңлашылып бетми, аларны кат-кат укырга, алар турында күп уйланырга кирәк.

Әле 1887 елның 27 декабрендә укучылар элекке Казан университеты студентлары Владимир Ильич Ульянов өстендә негизсиз надзор урнаштырды. Берәз соңрак Казан губернаторы өстәлгә яңа бер сур-гычлы хат килеп төште. Ул аны укыды да кашларын жыерды: тагын Ульянов! Хәзергесе вакытта Владимир Ульянов, 1887 елның беренче мартында җезаланган Александр Ульяновның бертуган әнәсе, Кокушкино авылына сөргенгә озатылган. Казанның укучы яшьләре арасында революцион түгәрәкләр оештыруда катнашкан, ихтимал, әле дә әлем-тәсен өзмәгәндер. Жандарм полковнигы әлегә Владимир Ульяновны яшерен һәм бик каты күзәтүгә кирәклеге, аңа кемнәр килеп йөрүен, кемнәр белән хатлар алышуын һәм яшашачагын белеп торырга тәкъдим кертә.

— Дәрәс,— диде губернатор, полковник белән килешеп.

Володя һәм аның туганнары бу турыда берни белмәсәләр дә, алар саклыкка өйрәнгәннәр иде. Шуңа күрә Анна Ильинична әнәсе Володя-ның кемгәдер озын хат язучы күргәч, сагая калды. Аның күзләре ялтырап китте, сулышы ешайды:

— Володя, кемгә хат язасың? — дип сорады ул.

Володя хәйләкәр генә елмайды:

— Барышчыларга түгел, әлбәттә. Үзем белән бер гимназиядә укы-ган дусларым.

— Күңеленчә бушатасың? — диде Анна, тагын да сагая төшеп.

— Әйе,— диде Володя, апасынын дулкынлануына әллә ни игътибар итмиң,— күнелемне бушатам. Югыйсә, ул тулган, түгелергә тора.

— Дустың кайда соң?

— Еракта, көньяктагы шәһәрләрнең берсендә.

— Студент?

— Әлбәттә.

— Син Казан хәлләре турында язасыңмы?

— Мин язмасам, кем аңар дәрәсән сөйләр? Казан вакыйгаларын рәсми рәвештә «тәртипсезлекләр» дип атыллар, ә чын тәртипсезлекләргә каршы күтәрелүебезне әйтмиләр! — диде Володя. — Менә мин аңа чын хакыйкәтне сөйләргә булдым. Бер уңайдан аларның университе- тында ниләр булганын яки булачагын да беләсем килә.

Анна Ильинична, кулларын күкрәгенә кушырып, ишекле-түрле йө- рендә, хәрәкәтләре аның кызу, кискен, йөзә чак кына агарган иде.

— Мин мондый хатны язмас та, жибәrmәс тә идем,— диде ул кинәт.

— Ник?

— Бу — мәгънәсез тәвәккәллек. Син үзеңне берсеннән-берсе хәтәр- рәк куркыныч астына куячаксың.

Володя көлемсерәде.

— И, апа, куркак икәнсең. Юк, мин карарымны үзгәртмим, хатымны барыбер жибәрәм,— диде Володя, нык итеп.

Ишек төбенә үк барып житкән Анна иңбашы аша энесенә борылып карап алды. Аның борын яфраклары дерелди башлады. Ул күз ачып йомганчы энесе каршына килде.

— Син уйламыйча, тирәңгә карамыйча эшлесең!

— Син шүрлесең, апа. Мин синнән моны көтмәгән идем.

— Юк, шүрләмим. Дөньяда акыллы тәвәккәллек һәм акылсыз тәвәк- кәллек бар. Революционерлар моны беренче адымнарыннан ук белергә тиеш. Без сукур тәкә уйнамыйбыз. Безнең алда торган дошман мәкер- ле, уяу, сизгер. Аңа нигез бирсәң, ул... — Анна Ильинична энесенә өзде- реп карады,— икеләнеп тормаячак.

Анна инде төрмәне күргән, патша судының хөкем карарын ишеткән кеше, аның болай әйтергә хақы бар. Володя апасын аңлай. Әмма революционер булырга жыенучы кеше йомшаклыкка юл куярга тиеш түгел.

— Әгәр мондый тайгак юлга бассан, теләсә нинди куркаклыкны акларга мөмкин. Бу коточкыч нәрсә, Анна.

— Куркаклыкны аклау чыннан да коточкыч нәрсә. Тик революцио- нерлар күзләрен йомып эш итми. Син яхшылап уйла: мондый хатны дустың исеменә жибәрәп, син аны мәгънәсезгә бик зур куркыныч асты- на куясың. Дустың, бәлки, университеттан сөрелгәннәр арасындадыр яки шуларга кандидаттыр. Полиция аңа күптән игътибар иткәндер, хә- зер аңа каршы материаллар жыйа булыр. Шундый чакта синең хатың полиция кулына эләксә,— алар шәхси хатларны аеруча жентекләп укыйлар,— дустыңның язмышы нинди булачак? Шуны уйладыңмы? — диде Анна.

Володя уйлана калды, аннары кухняга чыкты да почта сала торган тубалдан хатны алып миңкә атты. Гөлт итеп кабынып киткән хатка карап торганда аның йөзенә газан билгеләре чыкты. Ярый, бүген ул дустына куркыныч китерердәй хатны үз кулы белән утка якты. Әмма үзенең революцион фикерләрен, революцион ышанычын бер вакытта да миңкә ташламас, патша сатраплары белән, алар нинди генә мәкерле булмасыннар, килешмәячәк, аларга буйсынмаячак. Дәрәс, аны кисәтеп куйганнар, кабат укырга алмаслар, дәүләт эшенә якин китермәсләр, аңа бары тик бер юл: сгерме бер яшь тулгач, солдат хезмәтенә китәр- сең, дигәннәр. Әмма бу янау аны революцион юлдан читкә бора алмас.

Хат инде янып беткән, кызу күмерләр өстендә ап-ак көл генә калган. Янына апасы килеп баскач, Володя сүзсез генә башы белән мичкә изәде.

— Бик яхшы булган, — диде Анна. Шунуң артыннан ук почта атлары дугасындагы кыңгырау тавышы ишетелде.

Бер көнне төнгә каршы Ильяс бабай Володяның тәрзәсен какты. Володя, иненә студент шинелен салып, өйалдына, аннары ишегалдына ук чыкты. Карасу-зәңгәр күктә бихисап йолдызлар, һава тын, артык салкын түгел. Кайдадыр Кокушкинода этләр өрә, аларга икенче яктан, Апакайдан, жавал кайтаралар, аннары барысы бергә күтөрөп алалар. тирә-як жанланып киткәндәй була.

— Исәнме-саумы, знаком? — диде Ильяс бабай, ике кулын сузып. — Ямщик озакламый булачак. Син әзерме?

— Мин күптән әзер.

— Бик яхшы, юлчының биле буган булырга тиеш. Әнәү, жидегәннең койрыгы шул агач турысына житкәч, — ул бияләе белән йолдызларга күрсәтеп алды, — өйдән чыгарсын.

— Ямщикның ышанычлымы?

— Ильяс бабайга ышанасыңмы?

— Ышанам.

— Миңа ничек ышанасың, ана да шулай ышан.

Полициянең Кокушкинодан чыкмаска дигән катгый кисәтүенә карамастан, Володяның яшерен рәвештә Казанга жыенуын Анна да, әнисе дә белә иде. Аны барма дип үгетләп тә карадылар, әмма Володяны уйлаган эшеннән кире кайтару кыйын иде. Ул бары тик сак булырга, иртәгә төнлө кайтып житәргә сүз бирде. Анна да, әнисе дә яхшы андыйлар: Володя Казанга күнел ачарга бармый. Анда аның университетташ дуслары, түгәрәктәге иптәшләре, житди нәрсәләр турында сөйләшәргә кирәк.

Володя киткәч, Анна Ильинична шактый борчыла башлады, аңа полиция агентлары энесенен эзенә баскандыр, аны шәһәр капкасы янында ук эләктереп алганнардыр күк тоелды. Мондый башбаштаклыгы өчен Володяга нинди куркыныч булуын Анна бик яхшы белә иде. Ул үзенен борчылуларын тышка чыгармаска тырышты, ләкин икенче көнне кичкә таба әсәрләнүе шул кадәр көчәйде, ул инде берни яшерә алмады.

Мария Александровна сабыррак иде, аһ-уһ итә белми иде.

— Я, кызым, болай өзгәләнмә, — диде ул, — минут саен тәрзә янына йөгөрмә, әле иртә, анда беркем дә юк.

— Миңа исправник килә күк тоелды.

— Нишләп ул килсен, ул алай еш йөрми.

— Ул, эми, кайчак көн саен килә. Алар бит ялганлый беләләр. Берәр усал жан безнең хәлләрне аңа житкәрсә?

— Кокушкинода яки Апакайда андый усал жан бардыр дип уйламыйм. Аннары Володя ачыктан-ачык йөрми ич.

— Шулай да күңелем шикләнә.

Мария Александровна кечкенә чактагы кебек кызының башыннан сыйпады.

— Хафаланма, Аннушка, озакламый кайтыр ул.

Ана күнеленен шундый нык булуы, улына шул кадәр тирәнтен ышануы ахыр килеп кызына тәсир итми калмады. Элек Анна да шундый корыч иде, берәрсе кирәгеннән артык борчыла башласа, зинһар, хәсрәт төтенә жибәрмә, дип әрләп тә ала иде, барысы аның холкының чакма таштай булуына сокланалар иде. Башыннан үткән хәлләр ана йогынты ясаган, хәзер ул вакыт-вакыт «ычкынып» китә һәм гасабилана башлай иде.

Володя соң кайтты, аның йөзә көлөч иде, житмәсә, үзе әкрен генә сызгырып маташкан да була.

— Володя, нәрсә син шайтан кебек сызгырынасың? — диде Анна кө-

леп, хәзер аның көләсе, юләрләнәсе килә иде. Күрәсен, борчылулары бетеп житмәгән иде.

— Мин? Шайтан шикелле сызгыраммы? — Володя көлеп жибәрде. — Беләсөңме, ямщик юл буге нидер жырлады...

Володя әнисе биргән ашны тәмләп ашады, чәйне рәхәтләнәп эчте һәм үзенә карап торган апасына каш сикерттеп:

— Ә син, Аннушка, борчылгансыңдыр инде? Беләм, беләм! Син бер дә борчылма, энәң Соловей-разбойник ул, төнлә йөри белә!.. — диде.

— Юк, ниңә борчылырга, Соловей-разбойник сабан туйга киткән иде бит, — диде Анна, кашларын жыерып.

— Сабан туй? Сабан туй irtәме, соңмы булачак. Барыбер булачак!

— Син хыялга биреләсәң, Володя.

— Хыялга биреләм? Минемчә, Анна, кешеләр гомумән хыялланырга тиеш. Хыялсыз кеше — сүнгән йолдыз... — һәм шуңнан соң ул Анна Ильиничнага Казанда ишетеп кайткан хәлләрне сөйли башлады. Алар ягып киткән ут әле булса сүнмәгән икән. Жыеннар хәзер дә дәвам итә, тик университетта, Актлар залында түгел, ә саф һавада, Арча кырында һәм Подлужный урамында. Университетны һәм попечительнең квартирасын солдатлар саклый...

— Син онытмадыңмы, — диде Володя, — мин сиңа жыен вакытында халык алдында инспектор Потаповның янагына суккан бер студент турында сокланып сөйләгән идем? Менә шул студент, эшләгән эшләре өчен үкенеп, гафу итүне сорап, полициягә үз кулы белән гариза язган, ди. Нәрсә, башка сыймыймы, булмас дисәңме? Була икән! Ә без аның жанын белмәгәнбез. Батырлыгына, кыюлыгына сокланган булдык.

— Иптәшләрән сатмаганмы? — дип сорады Анна борчылып.

— Анык кына беркем дә әйтә алмый. Әмма университеттан һәм Казаннан куылуы хак...

Казандагы дуслары Володяның килеп чыгуына әйтеп бетергесез шатланганнар: кыюларга юл ачык, кыюларны сөргеннәр дә жинә алмый, салкын карлар да күмә алмый! — дигәннәр. Алар үзләре дә Володя янына килеп чыгарга вәгъдә иткәннәр...

17

Салкыннар берәз сына төшкәч, Мария Александровна инде төмам терелеп житкән Диманы һәм Маняшаны үзе белән Казанга алып китте. Анна белән Володя зур флигельдә икәү генә калдылар. Баштарак ияләшү бик читен булур, Анна хәтта, ямансулап үләрмен, дигән иде, көннәр ничектер сиздерми генә үтә торды, алар үз язмышларына күнектеләр. Володя, әүвәлгечә, баш күтәрмиңә укыды, Анна әз-мәз хужалык эшләрен карады.

Анна Ильинична полициянең ачык күзәтүе астында торганлыктан, әледән-әле аларга исправник килеп китә иде. Ул үзен бик әдәпле итеп күрсәтергә теләп, зыялыларча сөйләшәргә тырыша, аш вакыты булса, әллә ни кыстатмыйча, табынга утыра, үзен бик иркен, хәтта беркадәр ваемсыз тотат. Бусы инде үз-үзенә артык ышанганлык нәтижәседер. Тик вакыт-вакыт аның кечкенә күзләре бөтенләй кысылып калат, ул нәрсәдер сизенә булса кирәк, әмма төшенеп житми. Анна белән Володя моны төшенәләр. Исправникны кысылган күзләре әледән-әле Володяга текәлә. Димәк, рәсми рәвештә булмаса да, исправникны күбрәк Володя кызыксындырат. Ул килеп кергәндә Володя өйдә булмаса, искәртмәстән генә сорап куят:

— Ә Ульянов эфәнде, гафу итәсез, һаман чаңгы белән мавыгамы? — ди һәм соравын беркадәр йомшартыр өчен: — Шәп нәрсә ул чаңгы дигән нәрсә. Бездә аңа әллә ни әһәмият бирмиләр, ә чит илләрдә чаңгы спорты игътибар үзәгендә, — дигән була.

— Володя чаңгыны ярата,— ди Анна Ильинична, бөтенләй гади кешегә салынып.— Ана нәрсә, тирә-юньдә теләгәнчә йөри ала, тели икән ауга чыга. Ана бит рөхсәт ителә.

— Билгеле, билгеле,— ди исправник уйланып. Бу өйдә ул һәр вакыт сак булырга тиеш, каян китереп сугуларын сизми дә калырсын.— Хәрәкәт, саф һава яшь кешегә һайбәт тәэсир итә, тәне дә, рухы да савыга. Сорарга жөрйәт итәм, Анна Ильинична, сез чаңгыда йөрисезме?

— Бик аз, рөхсәт ителгән чиктә генә.

Анна Ильиничнаны бер нәрсә борчый иде: исправник Володяның төнлә, рөхсәтсез-нисез Казанга барып йөрүен беләме, юкмы? Шуны сизеп килеп житмәгәнме ул? Анна Ильинична чәчен төзәткән булып көзгегә карап алды, көзгедән тәрәзә аша сукмак күренә, ләкин анда беркем юк иде. Володяның очраган авыл кешеләре белән озак-озак сөйләшә торган гадәте бар. Игенчеләр — русы, татары, чирмеше — аның белән бик теләп гәпләшә, телдән-телгә, авыздан-авызга ишетелгән ил хәбәрләрен житкәрәләр. Анда руслар, монда татарлар, тегендә чувашлар һәм арлар, жирсезлектән интегеп, баш күтәргәннәр, аларга суд була, ди, барысын да атарлар, диләр. Дөрөсме соң бу хәбәр, газеталарда язмыйлармы? Кайда соң игенчегә — ил ашатучысына хаклык? Ул бит явызлыктан яки эшлесе килмәгәнлектән балта-сәнәк күтәрми. Өе тулы бала-чага, алар ашарга сорый, ә ашарга юк. Нишләмәк кирәк?

Мондый кайгылы хәбәрләргә Володя нәфрәтләнеп апасы Анна Ильиничнага сөйләп бирә, аннары игенчеләр өчен иң авыр мәсьәләгә кагыла. Өле бу арада танышлары сөйләгәннәр: Лаеш өязендә — Кокушкино шул өязгә керә иде — канечкеч мулла белән авыл байлары ярлы-ябагайны ачыктан-ачык талыйлар икән. Крестьяннар аптырап сорыйлар: иң яхшы жирләр байлар белән муллага гынамы икән? Нигә ул алай? Чокыр башларында, тау битләрендә иген үсми ләбаса!

Анна Ильинична эчтән шактый борчыла башлаган иде, көзгедә каенлыктан чыгып килгән Володя күренде. Ул шунда ук тәрәзәгә таба борылды һәм тавышын аз гына да үзгәртмичә:

— Әнә, Володя кайта. Бу юлы авы уңган, ахрысы, билендә куяны бар,— диде көлемсерәп.

Исправник та, аякка басып, тәрәзәдән карады, йөзе әүвәлгечә салкын калды.

— Ульянов әфәнде — шәп аучы, ахрысы,— диде ул нәрсәдәндер канәгать булмыйча.

— Мавыга торган гадәте бар,— диде Анна Ильинична, исправникның канәгатьсезлеген сизмәгән булып.

Исправник та Ульянованың сүзләренә тулысынча ышанмый иде, әмма Володяның бил каешына арт аякларынан асылган куян бар дәлилләргә дәлил: Ульянов чыннан да ауда йөргән, ул кырлар, урманнар, чокырлар аркылы чапкан шул ак куян белән мәшгуль булган. Исправник та ауга чыккалый, ау төмен белә, андый чакта башка бүтән фикер керми шул.

— Уңыш белән, Ульянов әфәнде,— диде исправник, Володя өйгә кәргәч.

— Ә, кунак бар икән,— диде Володя, апасына тиз генә карап алып. Апасының йөзе тыныч, димәк, хәвеф-хәтәр юк. Ә Володяның йөзе салкыннан алсуланып киткән.— Уңыш зуррак буласы иде дә, иң шәп куян качты. Мин аны кудым, кудым, артыннан житә алмадым, ә ул мине көтеп тормады. Әмма мин аны барыбер беләм, аның колагы китек. Иртәме, соңмы ул барыбер минеке булачак.

— Афарин, Ульянов әфәнде, болай булгач, сез чыннан да зур уңышлар ясыясыз.

— Минем бүтән нинди гамем бар? Көннәр үтә, ичмасам, куян аударга өйрәним.

Володя исправник белән жәелеп, аз гына шаярта төшөп сөйләште, аның уңайсызрак яки саксызрак әйткән сүзләрен бик оста эләктереп алып, аны жайсыз хәлдә дә калдыргалады. Исправник моны беренче килүләрндә үк мыгына ураган иде, хәзер, табигый, саграк кыланды, кирәкмәгәнне әйтмәскә тырышты, ләкин егет, шельма, үзенә кирәкне синен авызыңнан суырып ала.

Исправник кайтып киткәч, Володя сул кулын колагына куеп селекте дә көлеп жибәрде.

— Син бу мәхлукка бик өстән карама, Володя,— диде Анна Ильинична кисәтеп,— аңарда полиция әтләрәнә хас сиземләү бар. Бүген ул көн бик матур булганга гына кагылдым дигән булды. Монда аны өзелеп көтеп тормыйлар лабаса. Димәк, сәбәбе башкада.

— Минемчә, әгәр ул бер-бер нәрсә сизенгән булса, болай сабыр утыра алмас иде. Ләкин хәзер шундый көннәр башлана, Анна, аңардан куркып торыр чак түгел.— Володя ниндидер күнелле жыр көйли-көйли үз бүлмәсенә чыкты, верстак өстендә яткан «Волжский Вестник» газетасын кулына алды.

Газетада «Капрал» исемле хикәя басылган иде.

Университеттан куылган студент язган бу хикәянең сәнгатьчә эшләнеше әллә ни югары түгел. Чернышевский, Толстой, Тургенев, Некрасов, Гончаров, Салтыков-Щедрин әсәрләре бар чагында ана вакыт әрәм итү дә артык булыр иде төсле, ләкин хикәянең авторы студентлар тормышына якын, ул андагы хәлләрне, кичерешләрне яхшы белә, яшьләрнең уй-тойгыларына тәңгәл килә торган тасвирлар таба. Бу нәрсә классикларда юк. Әле бүген генә Володя урманда йөргәндә татар крестьяннарының коточкыч авыр тормышы турында сөйләште. Патша чиновникларының эресе-вагы аларны кешегә санамый, үз байлары белән мулдалары, кандала кебек, каннарын эчәләр. Менә шул зар-моң хикәядә бик ачык сизелә. Шәһәрдә, бер бүлмәдә, ике кеше яши, берсенен кушаматы Капрал. Шул Капрал бер көнне үзенә бүлмәсенә татар кешесен алып килә. Өйдәш иптәше моны өнәп бетерми, нәрсә аның белән сөйләшсәң, ул татар ич, ди. «Татар!» — бу сүзгә ул шул хәтле күп кире мәгънә сала, «татар» сүзә иң түбән сүз булып янгырый.

— Татар булса ни? — ди ана каршы Капрал.— Мин дә кеше, ул да кеше... Икебез дә кеше!

Икенче көнне студентлар жыела, әлегә татар вакыйгасы турында яңадан бәхәс куба, Капралдан иптәшләре көләләр, аны үчеклиләр, янәсе, ул татарны яклай, татарга мәкиббән киткән. Капрал иптәшләре белән килешми, милли тигезлек турында сөйли...

Тышта әллә жил кузгалган, әллә Володяның колагына шулай ишетеләмә, кайдадыр якында гына моңлы бер жыр жырлыйлар кебек. Володяның зифенендә хикәядә үткәрелгән бер фикер ачыкланды:

— Әйе, татарлар, чувашлар, марилар... барысы да, руслар кебек үк, кеше... Димәк, кешелек хокуклары барысына карый. Милләтләрне бер-берсенә каршы кую, берсен күтәрү, икенчесен түбән төшерү — хаким сыйныфлар өчен генә кирәк, бу аларга гына хас кыргыйлык.

Володя кечкенә бүлмәсендә ишекте-түрле йөрендә, уйланды, фикерләре куерды. Борылган чагында күзә тәрәзәгә төште. Тышта жылыткан, тәрәзә почмаклары эри башлаган. Володя тәрәзә каршына килде, агач башларына карады, һәм тагын урмандагы вакыйга исенә төште. Ул елмаеп куйды.

Аучы буларак аның юлы һичкайчан унмады, ул гел буш кул белән кайтты. Анна Ильинична һәр вакыт: «Синдә дигән куян качкан, Володя!» — дип шаярта иде.

— Әйе, качкан,— дип килешә иде Володя,— мин күнелем белән аучы түгел, ахрысы. Урманда киекләр турында гына уйлыйсы урында башка гел бүтән уйлар тула. Аннары юлымда аучылар гына очрамый,

сөйләшсәң, һәрберсенен үз тормыш фәлсәфәсе, тынлйсын да тирән-тирән уйға чумасын. Чын!

Бүгөн дә ул, гадәттәгечә, буш кул белән кайтып килә иде. Урман сукмагында бер танышы очрады, билендә ике куян иде.

Сөйләшә башладылар. Аучы олы юлдан Кокушкинога таба яхшы атта исправникның үтеп барганын күргән.

— Сөзгәдер инде ул, Владимир Ильич. Бик ашыгып бара, начальствоның эше бардыр.

— Алар юк эшнә дә бар итә.

— Шулайдыр...

— Ә мин бу куянын танийм,— диде Володя, сүзнә алмаштырып, һәм аучының билендәге куянга төртеп күрсәтте,— ул минем юлымнан аркылы узган иде. Икенчесе дә таныш шикелле, колагы сынган.

Аучы көлөп жибәрде.

— Һаман шаяртасыз, Владимир Ильич, шат күнелле кеше сез. Мин әтигез Илья Николаевичны беләдер идем. Яхшы кеше иде, мәрхүм. Әтигез безнең авылда үстә, аның юмартлыгын безнең хатын-кызлар сөйләп бетерә алмый...— Аучы берәз уйланып торды да:— Таныш та булгач, менә бу куянын алыгыз әле,— диде.

— Ни сөйләсез, миңа дигәнә әле урманда йөри, хәл жыйсын дип юри атмадың.

— Анысы үссен, монысын алыгыз. Приставны куян ите беләнме, куян шулпасы беләнме сыйларсыз. Начальство сыйлаганны ярата.

Володя, бер күзен кыса төшөп, аучыга карады:

— Авызы пешмәсме соң?

— Начальство бушлай ашарга өйрәнгән... Ал, туган, башка байлыгым юк.

— Кесә тишелмәгәнме? Әһә, монда шүрәләгә муенсалык тиеннәр бар икән.

— Моңа ике куян сатып алып була, Владимир Ильич.

— Урман анасы сатса,— дип көлдә Володя.

— Алайса, ярый.— Аучы билендәге куянын чишөп, Володяның бил каешына такты.— Начальство куян шулпасын ашамаса да, куянын үзен күрсен, аниары аның күзенә ак төшә... Безнең авыл кешеләрөннән сезнең турыда күп сорашалар икән. Теге дә бу... Менә үзләре күрсен сезнең ни белән шөгыльләнгәннә. Нигә кешедән сорап торырга...

— Төшендем... Рәхмәт.

...Володя тәрәзә каршынан китте һәм верстак өстеннән «Современник» журналын алып, Чернышевский мәкаләсен укырга утырды. Николай Гаврилович Володяның иң яраткан язучыларынан берсе иде. Чернышевский аркылы ул беренче тапкыр материализм философиясе белән танышты.

Володяның башында Чернышевскийга хат язү теләге туды. Бу турыда вакытыннан элек апасына әйтмәскә булды, я тагын уеннан кире кайтара башлар.

Күп тә үтмәде, Володя аның адресын тапты һәм бөек язучыга озын итеп хат язды. Шуннан соң түземсезлек белән җавап көтә башлады. Җавап нигәдер килмәде. Бәлки ул хат Николай Гавриловичка барып житмәгәндер, бәлки аның җавап хатын тотып алып калганнардыр. Ни генә булмасын, бу ялкынлы революционерга Володяның күнелендә мәхәббәт үскәннән-үсә барды һәм бер көнне ул аның «Нәрсә эшләргә?» дигән романын яңабаштан укырга кереште. Никадәр яңа фикерләр анда! Чернышевский дәрес уйлый, чыннан да инсафлы кеше һичшиксез революционер булырга тиеш. Чернышевский бу фикерне әйтеп кенә калмый, революционер нинди булырга, аның кагыйдәләре нидән гыйбарәт, үз максатына ул ничек барырга, нинди чаралар, нинди юллар белән аны тормышка ашырырга тиешлеген дә күрсәтә...

Сирәк кенә Володя янына Қазаннан дуслары килеп киткәләделәр. Володя алар белән үз бүлмәсенә бикләнеп, бик озак сөйләшеп утырды. Қазандагы яңалықлар, университет хәлләре, түгәрәк утырышлары — берсе дә калмады.

Билгеле, Володяның бер төрле аккан тормышына төрлелек керткән мондый очрашулар, үзенә яшерен рәвештә Қазанга барып кайтулары әллә нигә бер була, шуңа күрә төп вақыты укып, уйланып үтә. Әмма аны жанлы тормыш тарта. Бүтән мөмкинлеге булмаганга, газеталар укыды. Почта кайткан көннәр аңа чын бәйрәм була иде.

Володя газеталарны укый белә иде! Бер нәрсәне дә күздән ычкындырмый иде. Короленконың язмалары, Лев Толстойның атаклы сәяхәтче һәм галим Миклухо-Маклайга язган ачык хаты, борынғы Болгар һәм татар дастаннары, үзенчәлекле Болгар культурасының гүзәллеге һәм мәшһүрлегә, татар һәм рус халықлары арасындагы күптәннән килә торган үзара хөрмәт, татар кулъязмалары арасында табылган «Болгар патшасының янмый торган гүзәл кызы һәм аның урманда үскән ике туганы турындагы әкият»не Володя рәхәтләнеп укыды. Газетадагы игъланнарны да Володя күздән кичерә иде. Қайчак бик гыйбрәтле нәрсәләр очрый анда. Мәсәлән, студентларның авыр тормышы турында хәзер язмыйлар, язарга ярамый, ә игъланнарда шундый юллар була: «Студент дәрәсләр эзли, читкә чыгып укытырга риза». Бу яхшы тормыштан түгел инде, кыш көнә авылларга чыгып йөрүнең нәрсә икәнән һәркем белә.

Кинәт Володя кычкырып жибәрде. Газетада 4 нче декабрь жыенына катнашкан һәм Володя кебек университеттан сөрелгән бер студентның мәкаләсе басылган, анда Лаеш өязендәге крестьяннарын авыр тормышы турында азылган иде. Володя аны кызыксынып укыды. Аннары уйлана башлады. Мәкаләдә күрсәтелгән фактларның кайберләрен Володя жирле халыктан ишетеп белә иде. Аңа хәтта газетада азылганнардан күбрәк тә сөйләделәр.

Әйе, укый белгән кешегә газета күп нәрсә сөйли иде. Володя шул турыда уйланып, ишекте-түрле йөренде. Карашы верстак өстендәге рейкага кыстырылган төрле инструментлардан шуып үтте. Кайчандыр, әле бала чакта, Кокушкинога килгәндә ул инструментларны кулга тотып карау да ни тора иде. Ә хәзер аларга кагылмагыз, диюче дә юк, әмма күнел суынгач, дәрәсрәгә — вақыт үткәч, үзгәң дә кызыксынымыйсын икән.

Ишек шақыдылар. Анна Ильинична икән.

— Володя, караңгыда укып утырмыйсыңмы?

— Юк, уйланып йөрәнә идем.

— Газетада нинди яңа хәбәрләр бар?

Володя аларның иң кызыклылары турында сөйләп бирде. Анна Ильинична күзләрен зур ачып әнәсенә текәлде. Күр, Володяның йөзө ничек үзгәргән, гүя әчтән илһамланып нурлана. Салкында — декабрь, январь, февраль айларында флигельдә шактый суык булды — бер генә тапкыр да Володяда күнел төшенкелеге күренмәде, аңа дөньяга каш жыеру хас түгел иде. Ул һәр вақыт ашкынган, дәртеле, омтылышлы була, гүя яңа, дөрли. Анна Ильинична аны ихтыярсыздан Саша белән чагыштырды. Әлек алар арасында аерма әллә ни сизелми иде, бары тик яшә аермасы гына бар иде. Саша өлгергән, карашлары төплерәк, Володяда балалык көчле иде. Дәрәс, вақыт-вақыт ул үз яшеннән олырак булып китә, өлкәннәр әйтмәс нәрсәләргә дә әйтеп сала, шулай да Володяда әле сабийлык яши иде. Қазанга килгәч, бигрәк тә университетта уку дәверендә — бу бары тик берничә ай гына булса да — ул танылмасылык булып үзгәргән, үскән, житлеккән, фикерләре тирәнәйгән. Сөргендә үткәргән айлар аның рухына өстәмә ныклык, житдилек һәм максат салган. Хәзер аның Сашадан аерымлыгы да ачык сизелә.

— Син Сашаның истәлеген изге күрмисең,— дигән иде баштарак Анна Ильинична.

Володя ана житди итеп жавап кайтарды:

— Мәсьәлә минем таш бәгырьлә булуымда түгел, Анна. Мин Сашаны бик ярата идем, хәзер дә ул минем каршында иң саф каһарман. Ләкин сиксәнәнче еллар ахырында без, яшьләр, алар салган сукмактан бара алмыйбыз инде, тарих безгә яна юллар ачты, көрәш мәйданына яна көч — Россия эшчеләре чыкты. Без, революцион яшьләр, аңа турылыклы хезмәт итәргә тиешбез. Киләчәк — революцион пролетариат кулында, пролетариат тарих барышында төп көч, авангард. Аның көрәш юлы башка, индивидуаль террор түгел. Бер усал жанны юлдан алып ташлау белән бер нәрсә дә үзгәрми, аның урынына икенчесе, эһәррәге килеп утыра. Монда буржуазиянең бөтен системасын әйләндереп салырга, аның харабәләрендә яңа социалистик жәмгыять төзәргә кирәк.

Бу фикерләр өр-яңа һәм аларны берьюлы кабул итүе кыен иде. Монда хәтсез бәхәсләр, каршылыklar булуы бик табигый, ачыклайсы нәрсәләр дә шактый. Бу кадәресе белән Владимир Ильич та килешә, хәтта хакыйкәтне тулысынча ачыklar өчен бәхәсләр зарури, ди.

18

Лаеш исправнигы Кокушкинога «визитларын» ешайтты. Үзе, билгеле, моның сәбәпләрен әйтми, килгән саен гафу үтенә. «Госпожа Ульянова, сез миңа ачулана күрмәгез, мин хезмәттәге кеше, вазифамны үтим», ди.

Әле шушы араларда Володя рәхсәтсез-нисез Казанга тагын барып кайтты. Барып кайтуы сиксән чакрым юл. Житмәсә, кыш көне, төнлә. Моңы инде шәһәр карарга яки күнел ачарга бардым дип кенә аңлатып булмый. Полиция башта ук шуны сизенгәндер дә вакыты житмичә серне ачмый торгандыр. Аннары бу араларда Кокушкинога Володяның университеттагы бер иптәше дә килеп китте. Берьюлы зуррак куян эләктерергә уйлалар гына полициянең ашыкмавы мөмкин. Энә исправникның күзләре ничек ялт-йолт итә, үзе яшертен генә Володя бүлмәсенә карап-карап ала иде. Ахырда түзмәде, хәйләсен елмаюы белән каплап:

— Гафу итегез, Анна Ильинична, энәгез өйдә юк, ахрысы,— диде.

— Өйдә, дәрәсләрен карап утыра,— диде Анна Ильинича тыныч кына.— Ана вакыт кадерле, укуын дәвам иттерәсе бар. Әниңең дә, кечкенә туганнарының да карап торган бердәнбер кешесе бит ул.

Шул чакта бүлмә ишеге ачылды һәм исправник әфәнде утырган иркен залга Володя чыкты. Жилкәсенә жылы пиджак салган, күрәсен, аның төньякка караган бүлмәсендә бүген дә шактый салкын, житмәсә, жиле дә төньяктан исә.

— Ә, кадерле кунак,— диде Володя елмаеп. Аның бу төче елмаюсында мыскыллау ярылып ята иде.

Исправник утырган урынында кыбырсып куйды. Үзенең эчке халәтен сиздермәс өчен ул:

— Исәнмесез, Владимир Ильич,— диде.— Сезне бүген дә аудадыр дип уйлаган идем. Монда килгәндә бер куян юлымы аркылы үтте. Теге сез әйткән куян булмадымы икән? Үзе шундый зур, симез.

Володя бер генә секундка исправникка текәлеп карады: берәр нәрсә беләме яки искәрмәстән сорау биреп, бу егет үзе берәр нәрсә ычкындырмасы дип көтәме?

— Зур булганмыни, симергәнмени? Ә минем бу араларда ауга чыкканым юк. Куяннарга ачуым килде, биш чакрымнан әйләнеп үтәләр, юнәсәләр.

— Үзләрен аттырмыйлар, э? — Исправник бик ясалма итеп көл алды. — Менә тиле куяннар! Әллә акыл керә башлаганмы үзләренә?

— Анысын безгә әйтмиләр инде. Ләкин тагын чыкканда сөздә махсус язу алып барам әле. Мин исправник әфәнденең рөхсәте белән килдем, тик кенә торыгыз, хәзер төзим, дим.

Исправник көлүеннән шып туктады, ул Ульяновның сүзие киборуын бик яхшы төшенде.

Кунак кайтып киткәч, Володя рәхәтләнеп көлдә. Анна Ильинична да көлдә, аннары житдиләнеп китеп:

— Володя, моны гафу итмәс ул сина, — диде.

— Мин нишләгән? Ул үзе куян турында сүз башлады, мин дәвагына иттем. Югыйсә, бөтенләй житди нәрсәләр турында сөйләшергә исәп бар иде.

— Мәсәлән?

— Мәсәлән, авыл байлары игенчеләргә яз көне әжәткә биргән ошаклыклары өчен көзен 40 процент артык алалар. Уңыш елдан-ел ким барган шартларда игенче, ачтан үлмәс өчен, нишләргә тиеш?

— Без бу турыда анын белән бер сөйләшкән идек бугай, — диде Анна Ильинична, — исправник әфәнденең фикере бик оригиналь: ул кичектермәстән крестьян банклары ачарга тәкъдим итә, югыйсә, крестьян сугышын көт тә тор, ди. Ә крестьян ризасызлыгы чаткыларынан ялгын күтәрелүе мөмкин, ди. Анычча, фәкыйрьлек бигрәк тә тата авылларында көчле.

— Әгәр ул халыйлар да моны сизәләр икән, бик яхшы. Ни буласы белеп торсыннар. Крестьян банклары — буш нәрсә ул.

— Син шул турыда исправник әфәндегә әйтмәкче идеңме?

— Нигә әйтмәскә? Тик мәсәләне алар хәл итми, хәл итәргә теләми дә.

— Үзеннең кем икәннене онытма, Володя.

— Онытмыйм. Ләкин, Анна, син уйлап кара: полицейскийлар чаткыдан янгын чыга күрмәгә дип пошыналар! Чынлап пошыналар! Бик тикмәгә түгел.

Берничә көннән соң Кокушкинога Володяның якин кардәше һәйәшәтәше Николай Веретенников килде. Аны бик шатланып каршы алдылар. Володя бигрәк тә сөенде. Аларның бала чаклары бергә үреләүтте, Сембер шәһәреннән Казанга килгән саен, Кокушкинога барып алдыннан, Володялар һәр вакыт Николайларның Профессорский тыңрыгындагы квартираларында туктыйлар иде. Володя Николайның бүлмәсендә йоклый, аннары бергә Казан карарга чыгып китәләр иде. Кокушкинога да бергә баралар иде. Аларга бигрәк тә юл ошый иде. Ирек кырлар, зәңгәр күктә тургайлар сайрый, жирдә — бүдәнәләр, божырлар; урман аркылы үткәндә чәчәк жыялар. Балалар бигрәк тә кузлага утырып барырга ярата. Володя һәр вакыт кучерны шаярта иде:

— Ефим дәдәй, чыбыркы булса, ат табыламы? Ә нигә син тәмәкисенисен?

Ул вакытта алар Кокушкинода бу флигельдә түгел, ә ана каршы ике катлы йортта торалар иде. Володя биредә дә Николай белән бергә бүлмәдә, беренче катта йоклый иде. Бу бүлмә алар өчен бик уңайлы уйный-уйный сонга калсалар, тәрәздән генә керәләр иде. Соңыннан флигельгә дә тәрәздән кереп йөри башладылар. Керергә уңай булсын өчен Володяның әтисе Илья Николаевич тәрәзгә ике яктан да басмасы ясады. Ул чакта бүлмәдә билярд бар иде. Иртән, йокыдан уянгач та балалар бирегә йөгәрәләр, әгәр өлкәннәр уйнамаса, шунда ук шар су гарга керешәләр, әгәр өлкәннәр булса, балалар су коенырга бару, көймәдә йөрү, я крокет уйнау турында сүз куешалар. Володя һәр вакыт житди уйнарга ярата, жинел отуга караганда көрәшеп отуны артык күрә иде.

Еш кына урманга чыгып китәләр, балалар белән бергә Мария Александровна, я Илья Николаевич була иде. Урманда йөргәндә Некрасов, Пушкин, Лермонтов шигырьләрен балалар бер-берсен бүлөп, ярыша-ярыша кычкырып укыйлар. Аннары тыелган жырларны да жырлай башладылар. Балалар хорында «Еремешка жыры», «Стенька Разин кыясы» янгырый иде...

Хатирәләр, хатирәләр. Аларның очы-кырые юк. Ләкин алар никадәр мавыктыргыч булмасын, Володя хәзер үткәннәр белән генә яши алмый. Үткәннәр бүгенгесе яки киләчәкне аңларга ярдәм иткәндә генә аларны искә ала. Үткәннең китабы, ни әйтсәң дә, укылган, киләчәккә бер кемнең дә кулга алганы юк әле.

— Ничек килергә уйладың, Николай, юл бик кыен булмадымы? — дип сорады Володя. Күптән түгел генә бу юлдан үзе үткән булса да, ул хакта әйтмәде, аннары соңгы көннәрдә каты бураннар да булды.

— Болай мажаралар булмады булуын,— диде Николай, оялчан гына елмаеп,— юл начар, кар бик күп, маяклар күренми. Пар атта килү турында уйларлык та түгел, мичәүдә булса гына.

— Минем мичәүле атларда йөргәнем юк, рәхәттер.

— Берәр чоқырга чуммасаң, рәхәт, әлбәттә.

— Ярый, Казан, Казан ничек?

— Казанны, Володя, татарлар юкка гына чуен казан димәгән, кайный ул. Иң зур яңалык шул — университетта укулар башланды. Бу турыда иңеш-миңешләр күп булды, студентлар тагын чуала дип сөйләделәр. Чынында хәзергә чуалышлар юк. Иң яхшы студентларны шәһәрдән олактырып бетергәч, нинди чуалыш булсын.

— Ата педель Потапов тантана итә торгандыр, э?

— Ихтимал. Сөзгә бер студентгыз, гафу үтенеп, полициягә елый-елый хатлар язган, дип сөйләләр. Дөрөс булса, жыенда иң каты кычыручыларның берсе, ди.

Рогачевский вакыйгасын Володя белә иде инде.

— Күп кычкырган, күп әтәчләнгән кешеләр, гадәттә, Николай, шулай була ул, моңа гажәпләнергә кирәкми,— диде Володя сүрән генә,— Син беләсەң ич, безгә халык алдында канатларын жиллөп, хәтәр кытклаучы, аннары полициягә елый-елый хатлар язучы хәчтерүшләр кирәкми, чын көрәшчеләр, үз юлларына турылыклы булучылар булсын. Уенга чыкмадык.

Николай Веретенников ачык сизде: аның бу сүзләре Володяга әллә ни тәэсир итмәде. Ә ул Володя шуны да белеп торсын дип махсус килде бит. Шулай да, сөйләгәч, күнеленә жиңел булып китте. Бәлки Володя куркынычны берьюлы төшенеп бетми торгандыр. Соңыннан аңлар.

Алар лампаның мае беткәч кенә йокларга яттылар. Николайга Володя бүлмәсендә, Дима караватында урын жәйгәннәр иде.

Шуңнан соңгы көннәрдә дә Николай белән сөйләшү, серләшүләр дәвам итте. Николай — һәйбәт, намуслы егет, Володяга теләктәшлек итә, әмма ул... көрәшчә түгел, мөгаен, булмастыр да.

Николай Анна Ивановна Веретенникованың каты авыруын әйтте. Бу хәл өйдәгеләрне барысын борчуга салды. Жир кыпкәч, Кокушкинога китерергә ниятләре бар икән. Моңысы бик яхшы, монда һава саф, бәлки килешмәсә.

Николай кайтып киткәч, Кокушкинога Володяның яраткан сенелесе — Ольга килде. Кыз гимназиядә укыганга күрә, каникуллар житми-чә Кокушкинога килә алганы юк иде. Ул туганнарын бик тә, бик тә сагынды. Оля Володядан яшь ярымга кечкенә, аң үсеше агыннан исә аңардан күпкә калышмый. Холыклары, дөньяга карашлары, теләк-омтылышлары, хис-тойгылары да туры килә. Алар бер-берен аңлыйлар, хөрмәт итәләр, яраталар. Володя Анна Ильиничнаны да бик олылай, ләкин ул берәз башкарак, ул, Ольга кебек, өнне бер күз карашыңнан аңлай алмый, аңарда Ольгадагы самимиет, ташып торган дәрт жи-

тенкерәми. Ольга бик сәләтле, гажәп зиһенле кыз, күп укый, математика белән мавыга, «Ольганың эшләми торган чагы бармы? — дип сорый иде Володя еш кына һәм үзе үк: — Бар, йоклаганда эшләми!» — дип көлеп җавап та бирә иде.

Ольга юк чакта флигель эче тын, ире дөнья куйган тол хатын кебек кырыс, житди була иде. Ольга килгәч, бөтен дөнья янгырап, чыңлап тора башлады. Билгеле, Оля жиңел холыклы, уйсыз, гамьсез, жилбәзәк бер кыз түгел, әмма ул барында гүя бөтен дөнья шат, көләч. Шунуң өстенә, ул, әнисе кебек, музыка ярата, бик яхшы итеп рояль уйный, үзе үк җырлый да.

— Оля, сөеклем, ничек килергә булдың? Аня бу базга төн-көн ләгънәт укый, — дип көлдә Володя.

— Син шаяртасыңдыр, Володя. Аня андый түгел. Кокушкинодан матур жир дөньяда юк дип кем әйткән? Ник дәммиңең? Минемчә, яхшы уйлаган кешеләр кышкы салкында да тарақан кебек туңмый.

— О, кыш монда салкын һәм зәһәр булды, — диде Володя, «р» авазын үзенә бер төрле куш итеп сузып. Аның бу гадәте яшътән үк килә иде, шатланса яки дулкынланса, бу бигрәк ачык сизелә. — Хәзер яз кояшы карый башлагач, аларны искә төшерәсе килми. Оля, әйдә икәү бергә «Нелюдимо наше море»ны җырлыйбыз, — һәм Володя ярышсы монлы тавыш белән җырны башлап җибәрде. Аның тавышы шактый утырган, ныгыган иде.

Но туда выносят волны
Только сильного душой!
Смело, братья!
Бурей полный,
Прям, крепок парус мой.

Алар бу озын җырны ике тавыш белән аеруча күтәрәнке җырладылар. Бер җыр икенчесен алмаштырды, берсе икенчесеннән көчләрәк, мондырак янгырады. Мондый дәртле җырның бу бүлмәләрдә күптән ишетелгәне юк иде.

Володя дулкынланды, әсәрләнде. Мондый чакта ул тынгы белми иде.

— Оля, әйдә, шахмат уйныйбыз. Без Николай Веретенников белән дә ярыштык. Ләкин ул акыл белән уйнамый... — Володя фигураларны тезә башлады. — Ә син остаргансыңдыр, Оля?

— Әлбәттә, — диде Оля көлеп. — Телисең икән, ике фигура алдан бирәм.

— Шаярма, шахмат ул зур галимнәр шөгыле, тилеләр уены түгел. — Ә үзең алдан ук минем котымны аласың.

Бу кадәр ләззәт һәм дәрт белән Володяның күптән инде уйнаганы юк иде. Ул отты, әмма зур көч кую бәрабәрәнә отты. Күренеп тора: Оля чыннан да остарган, математиканы белүе монда да сизелеп тора. Володя уенын-чынын бергә кушып:

— Минемчә, фин дусларың киләчәктә сиңең белән горулланырлар. — диде. Володя Оляның Финляндиягә барып югары белем алырга хыяллануын чын күңелдән хуплый һәм шуңа күрә финнарны аның дуслары дип атый иде. Шведчә өйрәнә башлавын да хуплады. Чөнки Финляндиянең югары мәктәпләрендә швед телендә укугалар икән.

— Горулланырлармы, юкмы, анысы ул хәтле мөһим түгел, ә син менә оттыра яздың, — диде Оля шаян гына.

— Яздың! Әллә минем отуым очраклы дип белдеңме? — диде Володя.

Ул чын уенчыларга гына хас дәрт белән фикерен исбат итәргә тотынды.

— Килешәм һәм үземне җиңелгән дип саныйм, — диде Оля ахырда. — Ә хәзер бүлмәңне күрсәт.

Оля Анна белән бер бүлмәгә урнашкан иде. Анда яктырак та, җылырак та, күңелләрәк тә.

— Мина монда да ошый,— диде Оля, Володяның карангырак бүлмәсенә кәргәч. Билгеле, аның бу бүлмәдә бик күп тапкыр булганы бар. Монда бер нәрсә дә диярлек үзгәрмәгән.— Салкын, кырыс — чын-чынлап сөргөн бүлмәсе. Верстакта берәз эшләштергәлисеңме?

— Вакыт тими.

— Бер карангыдан икенче карангыга хәтле укыйсыңмы? — Оля верстак өстеннән китапларны алып-алып карый башлады.— Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Толстой, Тургенев... Плеханов, Маркс... Плехановны мин дә укый башладым.

— Марксы?

— Ул авыр.

— Аның каравы, көшеле алтын!

Ольга килгәннән соң көннәр тиз һәм жинел үтә башлады. Ул гүя үзенең яшьлек дәрте белән бөтен бушлыкны тутырды, аның яшьлек ашкынуының чиге юктыр кебек иде. Еш кына алар абыйлы-сенелле урманга чаңгы шуарга чыгып китәләр, кайчак Анна Ильинична да аларга иярә, ләкин ул күбрәк я авырый, я кәефе булмый, я өй эшләре белән машгуль иде.

— Кышкы урманның матурлыгы турында халык тикмәгә бу кадәр гүзәл әкиятләр чыгармагандыр. Аня, йөр син урманда, ул, валлаһи, шагыйрь Надсон китабыннан яхшырак,— диде Ольга.

— Чын поэзиянең яхшысы, яманы буламы икән, Оля? Минемчә, аның көче,— Анна Ильиничнаның йөзе ап-ак иде, ул жылкәсенә салган жылы шөләнә ныграк бөркәнде,— кешеләрнең рухына туры килүендә. Ә күңелләр хәтсез күп төрле, арада менә минеке кебек чатный башлаганнары да бар... Шуна күрә сез миңа карамагыз, барыгыз, рухыгызга азык алыгыз.

Володя белән Оля тау, чокыр битләреннән шудылар, егылдылар, мамыктай карга чумдылар, кычкырып көлделәр. Оля кар баскан каеннарга, чыршыларга, наратларга сокланып карады, ап-ак каен кәүсәләрен көчөп-көчөп та алды. Аның коңгырт күзләре ялтырый, сулышы берәз ешайган, яңаклары алсуланган иде. Көн артык суык түгел, урманда жил дә юк. Хәзер көн озая бара, кышның караңгы айлары үтте инде.

— Әнә, еракка-еракка сузылып киткән чаңгы эзен күрәсеңме, Оля? Мин шуннан ауга барам, кешеләр белән очрашам. Әнә, бүген дә бер абый килә.

— Әйдә каршы барабыз.

Урман буйлап каядыр баручы чаңгычы, ашыгып килгән ике яшьне күргәч, туктады. Бу Володяның урмандагы танышларынан берсе иде. Биләндә һәр вакыттагыча балтасы бар иде. Володя анардан еш кына:

— Урманда мылтык кирәк, балта белән нишлисәң, утын чабасыңмы? — дип сорый иде.

— Утын чабарга безгә рөхсәт юк, мылтык алырга сәмән житми. Балта бүреләрдән сакланарга ярый,— дип җавап бирә иде бу кеше.

Володя ерактан ук шат тавыш белән кычкырды:

— Ермолай Маркеловичка сәлам!

— Сез дә сәламәт булыгыз, Владимир Ильич,— диде карт, бүреген күтәрәп.

Ольга баш иеп исәнләште.

— Димәк, Владимир Ильичның апасы?

— Юк, сенелесә.

— Яңарак кына Казаннан килде,— диде Володя.— Ә ана өйдә, берәз кәефе юк.

— Шулаймыни! Бик каты авырмаса, алла боерса, үтәр. Авылларда да хәзер авырулар күбәйде. Кыш көне салкыны үзәккә үтә, ашарга житми. Менә әле Апакайга барадыр идем. Анда бер имче карчык бар. Шуның үләннәре авыруларга бик килешә. Безнең үзөбезнең карчык-

лар да үлән жыя, тик аларныкының файдасы азрак, Сәрби әбинең зерә килешә, диләр.

— Докторга күрсәтергә иде,— диде Ольга.

— Ии, кызым, докторга күрсәтә алабызмы соң без. Докторга күренер өчен Казанга барырга кирәк, атын кайдан аласың? Байлардан сорасаң, бирәләр дә... аның өчен жәй көне бер атна эшлэтәләр. Монысы бер барган өчен шулай, ике-өч барсаң, исәп зурга китә бит. Үзеңнең юк-барлы игенеңне вакытында жыя алмый каласың. Аннары докторына бирәсе була, бушка карамыйлар бит.

— Имче карчык та үләннән бушка бирми торгандыр?

— Анысы башка, кызым. Без үз кешеләр, санашабыз. Баш на баш.

— Авыруга сөт кирәк.

— Аны кем белми, Владимир Ильич, ләкин без сөтнең төсен дә оныта башладык инде. Аннары уйлап та куясың: без фәкыйрь торабыз, татарлар бездән дә ярлырак. Алла ярдәм бирсен инде аларга. Мин үзем кара акыл белән болай уйлыйм: гаделлек юк бездә. Рус байлары гел татарларны хурлый, алар тегенди дә, алар мондый, денсезләр. Минемчә, динне аның ахыр чиктә һәркемнең үз эше. Гаделлек житми, менә мәсьәлә кайда... Ярый, сау булып торыгыз. Карчыгым әйтә, син күп сөйләсәң, син кайтканчы мин аягыңны да сузармын, ди. Аяк сузу бу дөньяда нәрсә, аңа күп вакыт кирәкми, әмма исән чакта яшиңе иде. Шулаймы, Владимир Ильич?

— Әлбәттә, шулай.

— Шул шул. Ярый, сау булып торыгыз. Менә минем күршем бар. Теле шома бөгелә. Ул әйтә: син, Ермолашка, татарларга диненнә алмаштырырга йерисең, шуңа күрә хоодай сиңа байлык бирми, ди. Хоодайның миңа байлык бирмәве анысы рас, ну минем динемнә татарлар нигә алсын? Алар бит юләр түгел... Ярый, сүз сүзнә чыгара, сүздән ботка пешми. Сау булып торыгыз.

Ниһаять, карт үз юлына китеп барды. Володя аның артыннан озак кына карап торды:

— Акыллы кеше бу мужик... Ләкин дөнья мәшәкате баскан үзен. Өч тапкыр саубуллашмыйча китеп бармый,— диде.

Кояш чыккан, урман эченә озын-озын күләгәләр төшкән. Кар ап-ак, жемелди. Чаңгы эзләре төшеп калган ак ефәк тасма шикелле сузылып ята.

19

Төне буге өй кыякларынан тамчылар тамып торды. Моннан берничә генә көн элек жылы жилләр исә башлаган иде. Быел кар шактый күп, һавалар шактый салкын торды, яз гүя килергә дә оныткан иде. Әмма вакытында табигать үзенекен итә икән. «Яз авызлыкланмаган яшь ат шикелле ул, бер чаба башласа, тотып кара син аны». Чыннан да, ашкынуы нәкъ шулай икән. Өнә тамчылар төнлә дә шыбырды. Көндез башка тавышлар күп булганга, аларның жыры колакка бу кадәр монлы һәм дөртле булып ишетелми, ә хәзер тамчылар шундый тыпырдылар, төн уртасында торып, Үшнә буена чыгып китәрсен. «Авызлыкланмаган яшь ат...» Халык йөрәк ярсуын нәрсә белән чагыштырырга белгән. Ат аның иң зур, иң татлы хыялы, очар канаты. Аты булса, киләчәк ана караңгы булып күренми. Балки, игенче бу язгы төннәрдә бөтенләй йоклый алмый торгандыр, ана шушы шаккын тамчылар тавышында ат өрләренен тояк гөрелтесе ишетелә торгандыр. Ул белә, өнәндә аңа атлар өр булып килмәячәк, өн ул хыял түгел, өн рәхимсез. Сөйләләр: недоимка өчен околочный Ильяс бабайның мекен атын алып киткәк, ул акырып елый-елый, ялвара-ялвара аның артыннан бөтен авыл буйлап, аннары кыр буйлап барган, теге камчы белән кыйный башлагач, әйткән ди:

— Болай ғына сукма, ваше благородие, катырак сук, үтергәнче. Ат булмагач, миңа барыбер әжәл инде, миңа да, нәни балаларыма да...

Околдочныйга нәрсә, синең күз яшен аның бәгърен кисми, күнелен нечкәртми, ул үз эшен эшли. Әйтәләр: шуннан соң Ильяс бабай әллә ничә ел ни асыллы, ни тиле булып йөргән, иртә-кич кулында нуктасы булган, имеш, кырга атын каршы алырга бара...

Бу хәлләргә күптән инде, ул чагында Ильяс бабай әле чын бабай булмаган, тик шул вакыттан бирле ул ат күрмәгән.

Кокушкинода яшәгән чагында Володя авыл кешесенең фажигасен тирәнрәк аңлады, чөнки бу турыда бер китапта да болай ачык язмыйлар иде. Әмма аңлау, теләктәшлек күрсәтү — ул аны яхшыртуга юнәлгән беренче адым да түгел әле: Россиядә акыллы, миһербанлы, кыю фикерле, изге теләкле кешеләр аз булмаган, игенченең коточкыч фәкыйрьлеге аларның йөрәкләрен әрнеткән, кайчак күз күрмәгән батырлыкка да күтәргән, игенче өчен алар каторгаларга, сөргеннәргә киткәннәр, хәтта баш күтәргәннәр, һалак булганнар, тик... миллионнарның хәлен рәтлән алмаганнар. Юк, монда яңа, тамырдан яңа нәрсә кирәк! Игенчеләр хәрәкәтен эшчеләр хәрәкәте белән кушканда ғына...

Төнге тамчылар тавышында бу катлаулы мәсәләнең әле бер, әле икенче ягы төсмерләнә. Володя өчен бер нәрсә ачык: бу зур эшкә бөтен гомереңне багышларга кирәк. Бер кеше гомере эчендә Россия хезмәт ияләрен яңа тормышка алып чыгып булырмы, юкмы, анысы башка, син булмасаң, башкалар давам иттерер, туган илдә кыю кешеләр аз түгел, тик бердәнбер дәрәс юлны ғына табасы бар.

Кинәт Володяның күз алдында университет калыкты. Альма матер! Кайдагандыр студентларның яраткан жыры «Гаудемаус» ишетелә. Ул көчәйгәннән-көчәй, аны бөтен студентлар жырлый. Ул да булмый, төнге тамчылар шыбырдаган кебек бер ярсу белән, бөтен ил жыры күтәрәп ала. Бу инде студентлар жыры ғына түгел, бу бөтен Россиягә янгырый торган, картына, яшенә аңдаешлы революцион жыр. Жыры кызыл байраklar күтәрәп барган эшчеләр һәм крестьяннар башлай, аларга башкалар кушыла...

Шул жыр моннары астындамы, әллә тып-тып тамган тамчылар тәэсирендәме, Володя йоклап китте. Ә күзен ачканда инде яктырган иде. Ул бөтен гәүдәсендә гажәп бер жинеллек һәм ашкыну тоеп урыннан торды, иртәнге ашка кадәр үк ишегалдына чыгып, утын ярды, аннары Үшнә буена китте. Елгада боз өстенә су чыккан. Утарда бик яңгыравыклы итеп этәчләр кычкыра, агач башларында кара каргалар талаша, озын колгалардагы ояларында сьерчыклар сайрый.

Ун-унбиш көн үтүгә жир тәмам ачылды, кипте, каралып беткән кар бары тик тирән чокырларның төньяк битләрендә генә калды. Дым һәм туфрак, тирес һәм черек яфрак исләре борынны яра. Моннан атна-ун көн элек Анна Ильинична урманнан беренче умырзаялар жыеп алып кәргән иде, хәзер инде үткән елгы корыган һәм күгәргән яфраklar астынан ишел үләннәр баш калкыткан, каеннарның бөреләре ачылган. Үшнә бозы агып бетте. Су быел күп булды, ул әле дә ярларына кайтмаган.

Һавалар жылы, көннәр аяз. Язның иң матур һәм ямьле чагы. Жир яшәрде, аннары күп тә үтмәде — беренче чәчәкләр күренә башлады. Кырларда чиксез дәрт белән тургайлар сайрый, игенчеләр, муеннарына тубал асып, сабан ашыклары чәчәләр. Кыш көне халык ачлыктан бик интеккән иде, инде тагын өметләре уяңды...

Язгы саф һава, кояш жылысы, бакчаны тәртипкә китерү, гөлжәмеш һәм сирень куакларын төпләү Володя белән апасына яхшы тәэсир итте. Барыннан бигрәк Мария Александровна белән Маняшаның Қазаннан килүе аларны шатландырды. Хәзер барысы иртәдән кичкә хәтле бакчада. Мария Александровна розалар ярата. Володя белән Анна Ильинична аңа чәчәкләр утыртырга булышалар. Тиздән сиреньнәр,

шомыртлар чәчәк атар, аларның хуш исләре бөтен бакчаны тутырыр...

Ниһаять, Анна Ивановна Веретенникованы китерделәр. Ул бик ябыккан һәм хәлсезләнган иде. Аны Үшнә буендагы ике катлы төп йортка урнаштырдылар. Беренче катта, гадәттә, балалар була, икенче катта өлкәннәр, анда тынычрак. Анна Ивановнага икенче катта бүлмә хәзерләп куелган иде.

Авыру берәз ял иткәч, Анна Ильинична белән Володя кереп хәлен белделәр. Ни дисен, алар беренче күрүгә үк Анна Ивановнаның бу дөнья кешесе түгеллеген аңладылар. Тормышта ике нәрсә — туу һәм үлү һәр вакыт янәшә йөри. Ул дөнья яратылганнан бирле шулай.

Хәзер Ульяновлар гаиләсен Володяның килчәк язмышы бик борчый иде. Аңа белемен төгәлләргә мөмкинлек бирерләрме, юкмы? Әллә чит илгә китеп, анда берәр университетка керергәме? Бу мәсьәләләр гаиләдә кат-кат тикшерелде. Башта Россиядәге мөмкинлекләрдән файдаланып карарга булдылар. Яшьләрне эңиләрәнең оптимизмы, якты килчәккә ышануы, батырлыгы, сыгылмавы канатландырды.

1888 елның 9 маенда Володя Халык мәгарифе министрына, Мария Александровна полиция департаментына гариза яздылар. Мария Александровна улына Казан университетында укуын төгәлләргә рөхсәт итүне сорады.

Күп тә үтмичә, рәсми җавап килде: Казан уку-укыту округының попечителе һәм студентлар инспекторы: «Владимир Ульяновны янадан Казан университетына кабул итү чиктән тыш кирәкмәс, ул патшага кул күтәрүче Александр Ульяновның бертуган энесе, эхлак ягыннан да, сәяси яктан да ышанычлы кеше дип исәпләнә алмый», дигәннәр.

— Башыңны имә, улым,— диде Мария Александровна Володяга һәм полиция департаментына, министр Дурново исеменә яңа гариза язарга утырды:

«Төрлө гаилә хәлләре аркасында улым Владимирның үз янымда белемен төгәлләвен теләп, Сөз Галижәнәбләрдән аңа Казан университетына укурга керергә рөхсәт итүгезне түбәнчелек белән үтенәм».

Полиция департаменты ананың бу үтенечен дә кире какты, «улыгызны университетка кабул итү иртәрәк әле», диелгән иде рәсми җавапта.

— Өметне сүндерергә, тамырыннан корытырга уйлыйлар,— диде Володя, апасы белән урманда йөри-йөри.

— Алар Саша өчен синнән үч алалар,— диде Анна Ильинична, жиргә карап.

— Бер түгел, биш, ун тапкыр үч алсыңнар, әмма тарих барышын алар үзгәртә алмый,— диде Владимир Ильич, үз сүзләренә үзе нык ышанып.— Патша строе тарих тарафыннан үлемгә хөкем ителгән. Ул иртәме-соңмы ишелчәк, тарихи майданга яңа көч чыга, килчәк аның сөяллә кулында.

— Анысы шулай да... иске строй үз урынын ихтыяри рәвештә яңага бирми, ул актык чиккәчә...

— Әйе, тарихның объектив законы белән тартышырга маташачаклар, ләкин ул бушка булачак.

Володя үлән эченә кереп чалкан ятты, аннары күчмә ак болытларга карап тора башлады. Анна чәчәкләр җыярга кереште. Бу араларда жылы яңгырлар яугалаганга, үлән, чәчәкләр котырып үсә, агачларда, куакларда кошлар чыр-чу килә, тирә-якка балдай татлы хуш ис таралган. Әнә тирән чокыр, аннан дым бөркелә. Анна Ильинична куакларга тотына-тотына түбәнгә төште һәм текә яр астыннан бәрәп чыккан чишмә башын күрде. Ташка басып кулын юды. Су салкын, кулны тундыра иде.

Анна Ильинична өскә менгәндә Володя ятып калган урынында юк иде инде. Эмма ул апасын берүзен урманда ташлап китмәс. Урман — колак, кыр — күз диләр. Анна Ильинична:

— А-у, Володя! — дип кычкырды.

Аваз кире кайтып яңгырады, шуның артыннан ук якында гына Володяның тавышы ишетелде:

— Мин монда!

Володя карт имән төбөндә башына жәлпәк түбәтәй кигән Ильяс бабай белән сөйләшеп утыра иде.

— Исәнмесез, бабай,— диде Анна Ильинична, алар янына килеп.

— Исәнме-саумы, кызым. Ерак бардыңмы?

— Юк, чишмә янына төшкән идем.

— Чишмәсә һәйбәт бит.

— Кайчандыр шунда урман каравылчысын үтергәннәр, дип сөйләләр. Дөресе шул сүз, бабай?

— Дөрес, кызым. Жанын кыйганнар мекеннен. Кызганыч булды.

— Ә урманда качкыннар бармы? — дип сорады Володя.

— Хәзер берән-сәрән генә булса булыр. Минем үземә, мәсәлән, гомер буена да нибары бер качкын очрады, анысы да күптән. Икмәк сорады, ничә көн инде ашаганым юк, диде. Йөзен сакал-мыск баскан, өстендә чикмән, башында, жәй көне булса да, колакчыл бүрек, аягында тузып беткән чабата. Үзе болай безнең агай-энегә дә охшый, ну русча калаяктәй иттек. Шунда гына тор, момент китереп житкерәм икмәкне, дим. Үзең минем белән барсаң, чәй дә эчертеп жибәрәм. Кәнични, бөртекле чәй бездә юк, ягыт сушуни бар. Кәжә сөтә тагын... Авылга бармады, шикләндеме, белним. Тәмәкен юк инде синен, ди. Юк, мин әйтәм, тартмыйм. Озак димәсәң, күрше рус авылына барып сорыйм, отказ итмәсләр, дим. Юк, кирәкми, икмәк белән сөт китерсәң, шул житә, ди. Китереп бирдем. Рәхмәт әйтеп безарын ашады, безарын биштөрәнә салды, сөтен аз гына эчте. Аннан әйтте: «Син, бабай, мине, мин сине күрмәдем», ди. Шуннан урман эченә кереп югалды. Шул булды минем качкын белән очрашуым. Элек, картлар сөйлиләр иде, урманнар безнең зуррак булган, качкыннар күп йөргән, алар землянкаларда яшәгән. Хәзер урман юлларында сәүдәгәрләрне, түрәләрне үтереп ташлаштыргалыйлар, тик болар качкыннар эше түгел, юлбасарлар эше. Качкын кешегә тими. Ярлы-ябагайга, мөмкинлеге булса, үзе ярдәм итә, чөнки ярлының ничек жәфа чиккәнән белә. Илләт урманнарында хәзер дә качкыннар бар, ди. Анда гаскәр дә керергә курка. Сызгырып жибәрсәләр, агачлар селкенә. Бер вакытны мин үзем дә Илләт урманнарына сугылырга жыенган идем. Менә син грамотный кеше, китапның калынын да, юкасын да күп укыган,— мин тәрәзәдән синен өстәлендә никадәр китап ятканын күргәнәм бар,— үзең уйлап кара, миңа нишләргә калды? Атым бар иде, аны недоимка өчен алып киттеләр, сыер гомердә күрмәдек, бер кәжә... Кая барасың, нишлисәң? Семьяда биш бала. Кызларга бит бу дөньяда имана да бирмиләр. Ашарга барыбер кирәк. Ирексездән баш ташлап качып китәрсәң. Эх, улым, син менә рус баласы, безне, татарларны, болар тегендиләр, мондыйлар, антихристлар дип тормыйсың...

— Анысы динчеләр эше, халыкны алар болгата, бабай.

— Шулайдыр... Эмма без, улым, яхшылыкка яхшылык белән генә җавап бирәбез. Этиегезне беләм, бик акурат кеше иде, мәрхүм, урыны оймакта булсын. Без аның белән өрөде крестниклар. Ул мине шулай дип атай иде. Ул — Илья, мин — Ильяс... Син, улым, этиен эзеннән барасың, дөрес эшлисәң, апаларың-сенеңләрең дә шулай... Һәй, онытканмын, парин, жиләк ашыйсыгыз килмиме?

— Юк, юк, бабай, мәшәкатьләнмәгез,— диде Анна Ильинична.

— Карчыгыгызга илтегез,— диде Володя.

— Ана дип жыюм инде. Жәй көне ничек тә туенабыз, кыш — чи-

тенрәк... ярый, һәр кошның үз жыры дигәндәй... Сораганым юк, теге доктор апагыз килдеме? Кызыма бик тә ярдәм иткән иде. Шуннан бирле күзләре ник бер авыртсын.

— Шушы көннәрдә китерделәр. Сәламәтлеге начар,— диде Володя.

— Шулаймыни? Кара син аны. Таныш докторы юкмыни?

— Қайчак, бабай, докторлар да ярдәм итә алмый.

— Бик борчылып торабыз,— дип өстәде Анна.

— Авыру өчен борчылмыйсыңмы соң!.. Кәжә сөте эчмәсме? Сөз балалар, көлмәгез, кәжә сөте бик шифалы, сыерныкыннан игелеклер безгә әле картлар шулай әйтәләр иде.

Ниһаять, Ильяс бабай тырысын күтәреп, үз авылына, Ульяновлар үз утарларына кайтып киттеләр. Анна бер кочак чәчәкләр жыйган иде. Кайткач Анна Ивановнага кертәчәк.

Кокушкинода Анна Ивановна үзен әйбәтрәк хис итә башлады, өметсезлектә бирелмәде, ул күбрәк кешелек, дуслык турында сөйләнә иде. Берәүгә дә ачуланмый, рәнжәми, сезнең аркада саулыгыңны жуйдым, шулай булдым, тегеләй булдым, дип зарланмый иде.

Аның бүлмәсендә ачык тәрәзә каршындагы өстәлдә һәр вакыт чәчәкләр була. Аларны күбрәк Мария Александровна белән Анна Ильинична кертәләр иде. Володя болай гына кереп утыра. Ул күнеле белән сизә: Анна Ивановна аңа атап сөйли кебек. Аның сүзләреннән соң Володя үзен рухи яктан баеган кебек хис итә.

Анна Ивановна бик игътибарлы һәм күзәтүчән булган, халык тормышын, аның кайгы-хәсрәтен тирән тойган.

— Халык,— ди ул еш кына,— дөм-карангыда яшәсә дә, һаман яхшыны уйлый, ышанычы булмаса да ышана, бәлки бу миһнәтләр үтәр әле, дип өметләнә... Мин бит күз докторы. Халык, аптырагач, бүтән чирләре белән дә миңа килә. Бездә, врачларда, файда да итми, зарар да китерми торган бер дару бар, нишлисәң, аптырагач шуны бирәсәң...

Володя бигрәк тә аның Петербург турында сөйләгәннәрен кызыксынып тыңлый иде. Анна Ивановна өлкән буын революционерларны күрүп белә, алар турында тирән хөрмәт һәм ихтирам белән сөйли. Аның сөйләгәннәрендә ул кешеләр гажәп олы жанлы, батыр йөрәкле, кешелекле, халык өчен гомерләрен кызганмаучылар булып гәүдәләнә. Володя ул сүзләргә тыңлап кына калмый, Анна Ивановнадан революционерларның кайберләре белән хат аркылы булса да таныштыруын үтенә. Революцион буыннар бер-берсеннән өйрәнергә, бер-берсенен тәҗрибесен алырга тиеш. Яхшысын кабул итә, искергәннен кире кага. Шунсыз буыннар алга бара алмый.

Бүген Володя белән Анна Ильинична килеп кергәндә Анна Ивановна ачык тәрәздән карап бер ялгызы утыра иде. Ул керүчеләргә бик тә шатланды, хәтта йөзә яктырып киткәндәй булды.

— Бүген хәлем бөтенләй ару кебек, менә торып утырдым әле.

— Ә мин сиңа, Анюта, урманнан чәчәкләр жыеп алып кайттым,— диде Анна Ильинична, кулындагы чәчәкләргә вазага утыртып. Аңары икенче бүлмәгә чыгып вазага салкын су салды, чәчәкләргә бөркеде.

— Ильяс бабай, Анюта, сиңа сәлам әйтте. Хәтерлисәңме, ул сиңа кызын күрсәтергә алып килгән иде,— диде Володя.

— Апакай кешесеме? Хәтерлим.

Анна Ивановнаның сагышлы елмаюыннан да авыруы инде бик житди булуы сизелеп тора иде. Аның бу халәте шаулап торган, тереклек көчә ачылганнан-ачыла барган жәй башына да, өстәлдәгә чәчәкләргә дә туры килеп бетми, йөрәкне аеруча әрнетә иде. Анна Ивановна янында бөтен ихтиярын туплап түзсә дә, аның янынан чыккач, бигрәк тә флигельгә кайтып кергәч, Анна Ильинична кайнар күз яшьләрен тыя алмады.

Володя апасының күнеле тулганын сизеп, өйгә кермәде, бакчага чыгып сирень куаклары төбенә утырды. Монда, сирень чәчәк атканда, Анна Ильинична әйтмешли, акылыңнан шашып үләргә мөмкин. Әмма сирень чәчәкләре — кыска гомерле, розалар озагракка чыдый. Биредә Володя һәр вакыт әнисе турында уйлый. Розалар әнисе кебек саф, матур, камил. Аларда тышкы матурлыктан, сафлыктан башка тагын нәрсәләр бар. Шундый тоташ хәсрәт дөньясында матурлыкны, сафлыкны саклый алу зур нәрсә, Мария Александровнада исә ана күркәмлегә чәчәк ата. Бу аның һәр хәрәкәтеннән, күз карашыннан, якты елмаюыннан, балаларына булган кайнар мэхәббәтеннән бөркелеп тора. Сөөклә ире белән багырь жимеше улыннан вакытсыз аерылган ананын йөрәге туктаусыз телгәләнсә дә, күзендә яше кипмәсә дә, бу йомшаклыгын ул балаларына күрсәтми. Күз яше — көрәшчеләргә начар ярдәмче. Ана йөрәге шул хакыйкәтне сизә идеме, әллә ул шул бөөк түземлеккә тумыштан ия идеме?

Мария Александровна, улының язмышы турында үтенеп сораган барлык гаризаларына кире җавап килсә дә, ул, күнелен төшермичә, яңа гариза язды. «...Улым минем картлыгымның һәм өч кече баламның бердәнбер таянычы... Әгәр минем улым Владимирга яңадан Казан университетына укырга керүне мөмкин түгел дип тапсагыз, ул чагында Россия университетларының берсенә: Мәскәүнекенәме, Киевнекенәме, Харьковныкынамы, Дерптныкынамы керергә рөхсәт итегез...».

Әмма бу гаризага да җавап бер төсле килде. Министр салкын кул белән: «...Ульянов файдасына бер нәрсә дә эшләп булмый», дип резолюция салган иде.

20

Мәрхәбә шатлык кичерә иде. Ул, тиле бер хатын кебек, баласын шашып-шашып үбә, әле яшьле күзләре белән дөньясына елмаеп карый. Юк, мондый хәл булыр дип уйламаган иде ул. Койгорыш икән, валлаһи, Койгорыш! Әлбәттә, Мәрхәбә Вәлине көттә, жан сагынып көттә, аның кайтасына ышанды, тик аңарчы әллә нәрсәләр, әллә нәрсәләр булыр кебек тоела иде. Себер киткәннәр, солдатка алынганнар кебек, тиз кайтмый дигән уй аның башына бала чактан шулай сеңеп калган иде. Вәли май ахырларында кайтты да төште. Гүя бер нәрсәгә исә китмәде, квартирны зур яки кечкенә димәде, Казан урамнарыннан, Казан базарларыннан мең узган кеше кебек узды, тик үзеннән бишкәтә калган улының инде йөгереп йөрүен күргәч кенә елмаеп куйды. Кайнарасы белән кайнатасы, билгеле, шактый үзгәргән — картлар белән яшә балалар санаулы елларда да алмашына икән. Аның каравы, Мәрхәбә шундый ук. Хыялдагы Мәрхәбә!

Күрешү шатлыгы белән Мәрхәбә үзенең арганлыгын оныткан, сулганлыгы да сизелми иде, бераз вакыт үткәч, Вәли боларны күрер, йөрәгә эрип кысылыр, ул хатынын кызганыр да, иркәләр дә, э хәзер, туй көннәдәгечә, аңа шатлык тулы күзләре белән карый. Яшереп булмый, йөргәнең ерак бер почмагында шик тә бар иде, Мәрхәбә аны көтмәс, Мәскәүдән китмәс, кардәшләре дә жибәрмәс дип уйлаган иде. Ялгышкан, дөресрәгә, хатынын да, аның әти-әнисен дә белеп бетермәгән икән.

— Син минем хыялдагыдан матур булгансын, Мәрхәбә.

— Я инде, оялтма. Моңысы төрмә эземе? — Ул иренең чигәсендәгә кызарып торган жөйгә күрсәтте.

— Сагынмалык, — дип елмайды Вәли.

— Кыйнадылармы?

Вәлинең күзләре бер генә секундка кысылып каралды. Шул вакыт эчендә Мәрхәбә барысын да аңлады: сораштырып ярага тоз салырга ярамый. Борчыгач, ул бик әрни.

Әхмәт уяңды, күзләрен уа-уа торып утырды. Вәли аны кулына алмакчы булды, бала әнисенә тартылды.

— Бәй, мине яратмыйсыңмыни?

— Әтиң ич, улым.

Бала әнисе итәгенә утыргач та әтисенә ятсынып карады. Аннары бабасының ишектән килеп керүен күргәч, әнисе итәгеннән төшөп, аңа каршы китте.

— Әттә генә Әхмәдулла егет, ничек, йоклаганда үстөңме?

— Үстем.

— Шәп булган. Әтиләрең тордымы?

— Без әллә кайчан торган, тик Әхмәт әтисеннән кача,— диде Мәрхабә, үз бүлмәсеннән чыгып.

— Ул башта гына шулай.

Мәрхабә әнисе янына кече якка чыкты, Вәли кайнатасы белән исәнләште, улын кулына алмакчы булды, Әхмәт тагын бабасына сөнәлде.

— Чит жирләрдә күп йөрсәң, үз балаларың үзгә ят булып бөтә, дип сөйләләр иде, чын икән,— дип елмайды Вәли. Аның елмаюында сагыш та бар иде.

— Балага үпкәләмә, кияү. Менә өлкәннәр онытса — ансы начар.

— Нәрсә начар? — диде Айтүтә, ишектән самавар күтәрәп керә-көрә.

— Өлкәннәренң үз кардәшләренә кырын каравын әйтәм.

— Үзенң кешелеген оныта башлаганнар гына шулай итә, атасы.

— Әнә шкафы Мөхәммәтжанны беләсәң ич — Печән базарыннан. Шуң бөтен халыкка кычкырып сүли, мин патша хәзрәтләренң верноподданные, ди, каторжан энем Себердән кайткан иде, никаких, кудым да чыгардым, ди.

— Нәрсә базарчыларны, шкафчыларны сүлисәң, атасы. Алар безнән ишеләрмени. Менә, киявем кайткач, өем ямьләнеп китте. Я, утырышыгыз әле.

— Әхмәт бабасы янында инде,— диде Мәрхабә, ире янына утырып.

— Онык — акыллы егет. Иртәгә әтиң янына утырырсыңмы?

Әхмәт күзләрен тутырып бабасына шелтәлөп карады. Нәрсә бәйләләр бу өлкәннәр? Бик кирәксә, үзгә утыр!

— Егет холкын күрсәтә,— диде Айтүтә елмаеп.— Аштан да рәхим ит, кияү.

— Рәхмәт, әни. Холкын күрсәтә дисеңме?

— Әлбәттә. Кемгә карап идән чүпрәгә булсын. Әнисе — Карышкан кызы, әтисеннән түрәләр дерелди. Баласы, алла боерса, отчайный булыр. Бер көнне кулына таяк тоткан да үзеннән зур малайларны пыранзаран китерә. Исем китте.

— Әпкәй, питрас! — дип йөрәкләнеп кычкырды Әхмәт.

— Чү, тиле, кычкырма. Татлы тамак булдыңмы? Ату үсмәссен. Сыңарчак бармак кебек кеп-кечкенә булып, калырсын. Сансыз малай диярләр.

— Бу дөнья, анасы, сөяленә бастырганны яратмый,— диде Әбелмәних.— Хәзер әнә студиннар да ничек сикерә.

— Булмаса, кияүгә этәч Аләветдин турында сүлә.

— Аның нәрсәсен сүлисәң. Кияү андыйларны күрмәгәнме әллә? Кайнар кешеләр күп була, тик пакушлары тиз шинә.— Әбелмәних мәгълүм вакыйганы киявенә кыска гына итеп сөйләп бирде.— Хәзер борыны тәмам көкрәйгән. Үзе һаман мактана: миңа медаль тиеш иде, потому патша өчен страдал, ди. Ну медаль бирү түгел, эшеннән дә куганнар, ник дисәң, метла да рәтләп тота алмый инде. Мәчет янында: «Бирсәңезче бер тиен», дип тора.

Вәли кайнатасын йомыграк кеше дип исәпли иде, баксаң, ул Карышкан кызларыннан бер дә ким түгел. Элек чая Айтүтәненң юаш Әбел-

мәниһка кияүгә чыгуы, анын белән тигез гомер итүе Вәлине берәз гажәпләндерә иде, баксан...

Вәли сөргендәге иптәшен исенә төшерде. Анарда кайнатасы сабырлыгы бар иде. Әллә картая-картая кеше шулай акыл жыямы?

Кайтыр алдыннан алар махсус очраштылар.

— Синең илгә кайтуыңа чын күнелемнән шатланам, туган,— диде карт каторжан.— Син яшь кеше, көчән бар, әрәм итмә. Минем Казанда булганым юк, андагы яхшы кешеләрнең адресларын әйтә алмыйм, әмма алар булырга тиеш, революцион традицияләр шәм түгел, сүнми. Эшчеләр дөньясыннан аерылма. Элек анда бәйләнешләрән бар идеме?

— Юк иде шул,— дип көрсенде Вәли,— мин аннан бик иртә киттем.

— Алай икән... Ләкин Мәскәүдәге иптәшләрән эзсез югалмагандыр. Алар белән бәйләнешенне яңарт. Тик бер нәрсәне онытма: элек син очар кош идең, полиция сине белми иде, хәзер син тамгалы. Төшендеңме?

Казанга кайткач, Вәли картның киңәшен онытмады. Зур эшкә то- тыныр алдыннан башта гаиләдә ни барын белергә кирәк иде. Аны шатланып каршы алдылар. Ләкин бу әле мәсьәләнең бер ягы гына. Мәрхабә армаганмы, тәүбә итмәгәнме? Ана бит жиңел булмаган... Картлар нәрсә уйлыйлар?

Бер көнне чәй янында барысына карап:

— Кунак та булдым, ял да иттем, инде эш эзли башларга вакыт,— диде Вәли.

— Өлгерерсен, кияү. Эш качмас,— диде жавапка өлгер Айтүтә.

— Эш күренеп тормаса, ашыкма, кияү,— диде Әбөлмәних та.— Бүгенгә, аллага шөкер, ач тормыйбыз.

Мәрхабә өлкәннәр алдында сүз әйтмәде, аска карап утырды. Иртәме-соңмы мондый сөйләшүне дә көтә иде ул. Ләкин башта, үз чиратында, иренеп мөнәсәбәтән ачыкларга тырышты. Вәли бит — сөргеннән кайткан кеше, аргандыр, талчыккандыр. Иң мөһиме — элекке юлыннан барырга теләме, юкмы? Хатларында мәсләгенинән ваз кичмәгән шикелле тоелса да, үзе ни әйтер? Әле яңа кайттым, кабат элмәккә керергәме, дисә...

Картлар Әхмәтне алып чыгып киткәч, Мәрхабә Вәлине үз бүлмәсенә чакырды һәм күзенә туры карап:

— Вәли, әйдә башта ук аңлашып куйыйк: эшкә керү мәсьәләсен нигә өстәл янында кузгаттың? Нигә башта минем белән киңәшмәдең? — диде.

— Бәй, барыгыз алдында булгач... Моның нәрсәсә начар? Картларның хәтерен калдырасым килмәде.

— Картларга хөрмәт күрсәтүеңә сөендем генә. Ләкин безнең үзара да сөйләшсә сүз бар ич. Мин бит синең түгәрәк апан. Оныттыңмы алла шул сүзеңне?

Вәли ялт итеп хатынына карап алды. Аннары көлемсерәп куйды.

— Минем әкәмәтләрне хәтерлисез икән әле. Минем дә, Мәхүп, си- нең жырларың исемдә:

Һаваларда очкан ике асыл кош,
Берсе аякчулы, берсе буш...

— Юк, без икебез дә аякчулы! — диде Мәрхабә.

— Мин төшендем. Бу турыда бер түгел, ун сөйләшербез әле. Ми- нем синнән башка андый сердәшем юк ич!

— Дөрөсен әйтәсенме, Вәли?

— Бу турыда ике төрле сөйләп булмый, Мәрхабә. Элек нинди юл- дан баруымны ахыргача белмәгәнмен. Зинданда, бигрәк тә сөргендә, минем карашым ныгыды. Үзәбез өчен үзәбез көрәшмәсәк, моны безнең өчен беркем дә эшләмәс. Сөргендә мин байтак кына китаплар да укы- дым. Маркс белән Энгельс турында ишеткәнең бармы?

— Мәскәүдә бергә...

— Аларны, Мәрхабә, тирәнрәк төшенергә кирәк. Алар рабочий сыйныф тәгълиматын ача. Анда мин бер Питер кешесе белән туры килдем. Башлы кеше, белемле иде. Ул әйтә торган иде: ни өчен көрәшкәннәннә белеп көрәшергә кирәк. Кул кычыткан өчен генә түгел, ди. Кайтыр алдыннан ул миңа янә әйтте: Казанда андый кешеләр булырга тиеш, диде...

— Ул үзе тиз кайтамы?

— Юк, Мәрхабә, ул гомерлеккә... Аны тагын да ераккарак озаталары гына мөмкин.

Мәрхабә уйга калды, аннары иренәң кулыннан тотып:

— Вәли, әгәр мин сиңа берәр нәрсә әйтсәм, ачуланмассыңмы? — диде.

— Мин сиңа ачулана аламмы?

— Юк, алай өзмә. Син Мәскәүдәге дусларыңны хәтерлисәңме?

— Аларны хәтерләмәскә! Мәсәлән, кемне?

— Ольга Леонардовнаны?

— Син аны күрдөңме? Ул Казандамы? — дип тезеп китте Вәли.

— Хәзер ул Казанда юк, адресы да билгесез. Моннан бер ел элек ул менә шушы бүлмәдә кунды.

— Ни сөйләсәң! — Вәлинең күзләре нурланып китте. — Ә Сергей Сергеевич?

— Зинһар, кычкырма. Ольга Леонардовна Казанга ник килгәнән миңа әйтмәде, Сергей Сергеевич турында да сөйләмәде. Исән булуын гына әйтте.

— Аларның исән булулары мөһим.

— Тукта, Вәли. Нигә син шундый түземсез. Мин сөйләп бетермәдем бит әле.

— Тыңлыйм, тыңлыйм.

— Алексей Петровичны онытмадыңмы?

— Докторнымы? Безне бергә... Ул сөргендә булырга тиеш.

— Юк, ул иректә. Тик исеме башка. Анлайсыңмы?

— Анлайым.

— Мин аны да күрдем. Дөресрәге, бер жирдән икенче жиргә — Крестовниковлар заводына алып бардым.

— Бу искиткеч шәп, Мәрхабә! Син минем эшемне күп жиңеләйттең. Мин анда эшләгән кеше, димәк...

— Вәли... — диде Мәрхабә, иренә сәерсенеп карап, — син элек мондый түгел идең...

— Бу чиксез дулкынланудан гына. Уйламаган идем...

— Сердәшеннә оныттыңмы?

— Онытмадым да... — Вәли хатынын жочаклап үпте.

— Вәли, син мине оялтма, — диде Мәрхабә, чак кына кызарып. — Алексей Петрович сиңең турыда сорапты. Иптәшләр сиңе табарлар, диде. Алардан берәү килгән дә иде...

— Өйгәме?

— Юк. Шифаханәгә. Менә беренче тапкыр мине бәйләнешкә кем кертте дип беләсәң? Белмисең. Жизни!

Икенче көнне өйләдән соң Закиржаннар килде. Алар балалар белән иде. Балалар шунда ук, Әхмәтне яртеп, ишегалдына чыктылар. Әбиләре, ерак китмәгез, дип калды. Айтүтә, әйтерсәң яшәргән, очып йөри, бизәклә яңа күлмәк киеп алган, башына батис яулык япкан иде.

Мәрхабә Хәерниса апасын үз бүлмәсенә алып керде. Шунда ук алар нидер пышылдаша башладылар.

Ярым европача, ярым көнчыгышча киенгән Закиржан бүген инде Вәлидә беренче күргәндәге кебек саклык һәм ятсыну уятмады. Бүген

ул бажасы белән бөтенләй башкача, ачылып сөйләште. Бик еш кәлгән тавышы ишетелде.

Айтүтә табын хәзерләп йөри, ахрысы, аның да әледән-әле шаян сүзләре ишетелә иде.

— Көлмәгез, кияүләрем, кемнең адюрына¹ утырсан, шуның жырын жырлайсың,— диде Айтүтә,— күпме Казанда торабыз, Казанча сүләш-мәскә. Ярый, табынга елышыгыз. Кызлар, чыгыгыз, аннан соң да сер-ләшергә өлгерерсез.

Барысы өстәл тирәсенә утырдылар.

— Менә өстәлем түгәрәкләнә язды,— диде Айтүтә, чынаякларга чәй коя-коя.— Әбелхарисым белән Абидә киленкәем булса, Әбелфәритем кайтса, миннән дә бәхетле кеше булмас иде.

— Әбелхарислардан хат-хәбәр юкмы, әни? — дип сорады Закир-жан.

— Әбелхарис, әтисе шикелле, язу эшенә хырыс түгел. Абидә килен, кулына май булсын, хаттан өзми. Оныгы Казан әбиен сагына дигән. Менә Казан әбие булдым бит! Картка Казан бабае димиләр, миңа әй-тәләр.— Айтүтә күнелле генә көлеп алды.— Үзем дә балаларыма бик йөрөктем. Чуен юлы булса, бер барып кайтыр идем Мәскәүләренә.

— Салалар инде.

— Башлаган булсалар, бер бетәр, Закиржан кияү. Башлаганнар-мы? Кай төшендер жир упкан дип сүлиләр хатыннар, изгеләр каберенә туры килгән, имеш.

— Анысы буш сүз, әни,— диде Закиржан.— Әбелфәриттән хат юкмы?

— Вәли кияү дә сораштырган иде. Күптән юк. Бер хатында шәһәр-дән сахрага чыгардылар дип язган иде. Мин эчемнән Вәли кияү күр-мәгәнме дип йөри идем, алар башка якта икән... Карчыкларың сүзе очы чуалган йомгак кебек, миңа карамагыз, сүлим дә сүлим. Сөз сүл-гез, сезнең рәтле сүзегез бардыр. Күптән күрешкәнгез юк бит...

21

— Корбан бәйрәменен икенче көнендә Аркадия бакчасына чыкса-гыз, яхшы булыр иде. Сезне анда бер балыкчы абый күрер,— диде Мәрхабәгә бер рус хатыны саф татарча.— Сөз мине таныйсызмы? Кай-чандыр банкалар салган идегез аркама...

Мәрхабә, таныганлыгын белдереп, баш иде. Хатын сүзен кем ту-рында барганын искәртеп булса кирәк:

— Картыгызның кәефе яхшымы? Аңа минем иремнән салам тап-шырыгыз,— диде.

Алар Рыбнорядскийда Мәрхабә эштән кайтканда очраштылар, ан-нары икесе ике якка киттеләр. Монда жәй көне— сасы балык исе. Мәрхабә тизрәк моннан китәргә ашыкты, әмма Иске Горшечныйдан тауга менгәнче бу ис һаман бетмәде.

Өйгә кайткач, бер буш ара табып, шуларны иренә сөйләде. Вәли шатланды, ләкин ничектер тыйнаграк иде ул.

Корбан бәйрәменен икенче көнендә алар, алдан сөйләшү буенча, Әхмәтне алып, Закиржаннарда төштеләр. Аркадиягә барып өчен алар-ны көтеп торалар иде инде. Озакламый ашамлыклар һәм самавар күтәреп юлга да чыктылар. Мәрхабә белән Вәлинең гажәпләнгәнән күрел, Хәерниса:

— Монда гадәт шул,— диде.

Бөтен мәселәман агай-эне диярлек шул якка таба агыла иде. Бар да бәйрәмчә килгән, ирләрнең күбесе тезгә житкән ак жиләннән, башла-

¹ Адюр (мукшы сүзе) — көлтә ташый торган арба.

рында — түгәрәк сай бүрек, яшьрәкләрнең башында — Закиржан белән Вәлинеке кебек, кара кәләпүш. Хатыннар шәл бөркәнгән.

Аргы Кабан күленең ямьләрәк бер төшендә, агачлар һәм куаклар арасында, урын сайладылар. Хәерниса белән Мәрхабә шунда ук табын хәзерләргә кереште, балалар чыр-чу килеп уйнарга тотынды, ирләр суга китте. Тирә-якта мандолина, кубыз чиерткән, хәтта гармун сыздырган тавышлар ишетелә, кемнәрдер Мөхәммәдиядән, Бәдәвамнан мөнәжәт әйтәләр. Халык жырлары да ишетелгәли. Хәерниса боларга асла игътибар итми, ә Мәрхабәгә, гомердә күрмәгән кешегә, болар сәер дә, кызык та иде.

— Күнелле икән биредә, апа,— диде ул, пышылдап кына.— Картлар ачуланмыймы?

— Ачулана торганның да бардыр инде, шулай да халык монда йөри. Без ел саен чыгабыз...

Ирләр су алып кайтты. Вәли шунда ук самавар куеп жибәрде. Закиржан, ямь-яшел чирәмгә кырын ятып, карашын балаларга төбәде. Әй йөгәрешәләр, әй чабалар. Ирек монда аларга, күрәсен, шуңа сөнәләр. Кояш кыздыра, күктә бер болыт әсәре юк, жыл дә исми. Куаклар арасында энжеле калфак, бала итәкле күлмәк кигән кызлар күренеп-күренеп китә. Очрашканда ирләр бер-берсен бәйрәм белән тәбриклиләр. Караңгыда кояш яктысын күрмичә үскән гөлләргә охшаган шәкертләр күлгә кебек тавыш-тынсыз үтеп китәләр, кайсылары, киресенчә, ач чәүкәләр шикелле, чәрелдәшәләр. Берсе:

— Китап боермыш ки...— дип башлауга, икенче озынрак шәкерт:

— Китап кем, сән кем,— дип ана каршы төшә. Көянтә кебек бөгелә язган, башына чалма сыман бер нәрсә ураган, өстенә озын жипчә, төймәсез яшел чапан кигән өченче бер шәкерт, сакаурак тавыш белән:

— «Шәрхе ширгәтел-ислам» китабында язылмыштыр, хәзрәте рәсүл саллаһалаһе геләйһи вә сәллам хәзрәтләре димешләрдер ки...— дип сөйләнә-сөйләнә күздән югалдылар.

Алар артыннан тагын бер төркем күренде. Арада берсе титаклап килә. Боларының киём-салымнары әйбәтрәк, үзләрен эрерәк, вәкарәрәк тоталар, сөйләшүләре бөтенләй диярлек төрөкчә, гарәпчә — монысы инде үзләренең кара халык түгел икәннән күрсәтү өчендер.

— Нәрсә, балдыз, әһле Казан татарлары безне сәеррәкме? Исең китмәсен, бу дәрәҗә һәләлтән тамчылар, монда Азия белән Европаның кочаклашкан жире, төрле әкәмәтләргә күрергә мөмкин,— диде Закиржан, үтеп баручы шәкертләргә карап.

— Болар бар да яшь муллалармы, жизни? — дип сорады Мәрхабә.

— Кызганычка каршы, хыяллары шул.

Самавар кайнап чыкты, Вәли аны табын янына алып килде. Хәерниса белән Мәрхабә чирәмгә жәелгән ашъяулык тирәсенә балаларны утырттылар, аннары өлкәннәргә чакырдылар. Саф һавада аш тәмле, чәй шәп эчелә икән. Уен-көлкә сүзләр белән табын яны гөрләп торды. Вәли күбрәк улы белән булышты. Әхмәт инде әтисенә ияләшкән, ятсынмый, шаяртуларын кабул итә, чәчрәп көлә. Улы белән сөйләшә-сөйләшә, Вәлигә тирә-якка күз салырга уңай. Балыкчы абый кайсы яккан килеп чыгар икән? Әнә Мәрхабәнең дә карашы сагайган.

Балалар тамакларын туйдыргач, тагын уйный башладылар. Өлкәннәр табын анында калды. Ул арада жылкәсенә ике кармак сабы күтәргән, башына иске салам эшләпә кигән, бер балагын сызганган урта яшьләрдәге бер абый килеп чыкты.

— Һай, кемне күрәм, Закиржан энәкәш, саумы-сәләмәтме? Бәйрәмнәр мөбарәк булсын,— диде ул һәм, кармакларын жиргә ташлап, Закиржанга ике кулын сузды.— Шөкер генә дисеңме? Менә шәп! Ә мин

балык каптырырга барам. Болай чакта балык элэкми, бэйрәмдә, балки, гонаһлыларга да чиртер.

Мәрхабә белән Вәли эндәшмәделәр, алар бу кешене беренче күрәләр иде. Балыкчы гүя табын янында бүтән кешеләр барын онытып, бер Закиржанга гына мөрәжәгать итте, аның гына кәефләрен сорашты.

Хәерниса чэй ясап балыкчы алдына куйды, ашлар этәрдә.

— Рәхим ит, Әлми абый.

— Миңамы? Берне эчсәм була, көң кызу. Балык чиртә башласа, чэй онытыла ул, тамак кибүдән туктый. Тик, Яна бистә мәзиненен хикмәте, теләм кыймылдамый тора белми минем. Шуңа күрә бөтен балыкларны качырам. Ә бу нигъмәтләренне, сәңеләм, ал, алар минем корсагыма ярамый. Ничек, Закиржан, балык каптырырга дәртең бармы?

— Юк, Әлми абый, яратмыйм.

— Кит, әкият сөйләмә. Үзең укыган кеше, балык телен дә өйрәнмәгәч, ни пычагыма Бохара шәрифкә, аннан китеп Истамбулга барып життән. Яңа бистәнең чатан мәзине әйтә торган иде: теләсим генә, теләсәм бер сәгать эчендә балык телен өйрәнәм, ди иде. Үлөп китте, мескен.

— Әнә, Вәлине чакыр, ул балык каптырырга һәвәс.

— Ә тавык миңе эчмәгәнме?

— Үзеннән сора.

— Хатын патша сүзен дә сөйләшмәсме? — Әлми Вәли ягына борылды. — Ну, энекәш, әйдә алайса. Менә бу кармак синеке булыр. Доғасы укылган, син үзеңнекен укыма, югыйсә... — Әлми мыскыл чыгыйларын тырпайтып бармак янады. — Балык янында суфи кебек утыр. Зәңгәр мәчеттә суфиларның ничек утырганын күргәнең бардыр. То-то! Закиржан энекәш, берәр шәкерт-фәлән күренсә, бер тиен садака бир, безгә теләк теләсен. Балык доғасын белмәсә, үзеннән ике тиен кайтарып ал.

— Үзем укыйм, Әлми абый, садаканы миңа бирсеннәр! — дип кычкырды бер шаян хатын, балыкчылар берәз киткәч.

— Менә моны теләмисенме! — балыкчы кармак сабын ачу белән селекте. — Синең зәңгәрле-яшелле тавышыңнан Кабанда бар балыклар Кәчимски Ибраһим сараена кереп бикләнер.

Балыкчылар күздән югалганчы, Мәрхабә, борчылып, алар артыннан карап торды.

— Жизни, бу балыкчыгыз тегеләйме әллә? — диде ул шыпырт кына.

— Кем белгән инде ходай бәндәсен.

Вәли бер сәгать чамасы үткәч кайтты. Үзе көлә иде.

— Куып жиберде. Бер балык элэкмәде. Кулымнан кармагымны тартып алды. — Мәрхабәнең нидер әйтергә жыенуын күргәч, күз йомды. — Өкәмәт кеше икән бу Әлми абый.

— Без балык шулпасы ашыйбыз дип торабыз тагы, — дип көлдә Хәерниса.

Кояш шактый кыздыра иде. Закиржан белән Вәли балаларны су керергә алып киттеләр. Аннары тагын бик тәмләп тамак ялгадылар. Кайтырга кояш баер алдыннан гына чыктылар. Әхмәт башын әтисенен иңенә салып йоклый башлады.

Икенче көнне һава тагын бик матур иде. Төштән соң бөтен гаиләләре белән Закиржаннарга бэйрәм чәенә киттеләр. Тыштан күрсәтмәсә дә, эчтән Вәли беркадәр сагайган иде. Аның Казан халкы белән яқыннан аралашканы юк. Кайларда булдың, ниләр башкардың дип сорасалар, шик уятмас өчен, ничегрәк җавап бирергә? Чынын әйтергә ярамый, бу иң элек халык арасында хөрмәтле Закиржанга күлгә төшерү булыр иде. Иң һайбәтә сәүдә эше белән шөгыльләндем диясе иде дә, бу эшнә Вәли үзе белми, сораштыра, төпчәнә башласалар, ялганын хәзер

сизэрлэр. Сорауларга жавап бирмәсән — шулай ук шөбһәгә калдырыр. Берәр заводка эшкә ялланган идем дияргә туры килер, ахры. Завод эшендә ул үзен иркенрәк сизә, төрлө сорауларга жавап бирә ала.

Алар барып кERGәндә кунаклар юк иде әле. Вәли Закиржан белән кинәшеп алды.

Алдан сөйләшеп куюлары бик ярады, югыйсә, уңайсыз хәлгә каласылар икән. Иң беренчә килгән кунак ук, Вәли белән исәнләшкәч:

— Закиржанның бажасы буласыңмыни, бик яхшы... Без менә Закиржан әфәнде белән бәйрәмнәрдә йөрешеп торабыз. Сезне моңарчы күргәнем юк иде. Кай жирләрдә булдыгыз, анда тормышлар ничегрәк? Агай-эне бик кыйналмыймы? — дип сораштырып китте. Ул үзен Нигъмәтжан дип атады. Вәли аңа алдан уйлаганча жавап бирде. Нигъмәтжан шуңа шатлангандай: — Сибирядәнмени әле, — диде. — Менә Сиражи абый килсә, яныннан жибәрми инде сине. Ул үзе сибиряле бай. Бер үк вакытта китапчы, коръән хафиз, кызыл малчы. Китаплар — кырык тартмачылар эше. Алар өйдән-өйгә кереп йөри. Очраса, халыктан борынгы кулъязмалар сатып алып кайталар. Соңыннан Сиражи абый аларны Закиржанга һәдия итә. Кырык тартмачыларның төп эше — Сиражи абыйның данын тарату, кызыл малына юл ачу. Сәүдәсе, Сиражи абыйның үзенең әйтүенә караганда, язгы сабан туге кебек гөр-ли. Минем үземнән Мәкәржәдән ары киткәнем юк, сәүдә эшенә өйрәнә алмадым. Сиражи абый әйтмешли, ул эшкә сәләт юк миндә. Ярый әле, Закиржан табып алды үземне, матбага эшенә куйды. Наборщик булабыз, ягъни мәсәлән. Коръән, Иман шарты, Бәдәвам, тагын шуның шикелле нәрсәләр басабыз. Ипилек-тозлык була, ачтан үлмибез. Югыйсә, Вәли туган, безнең ишеләрнең хәле ташка үлчим. Мин үзем Шырдан карьясеннән. Туганнар әле дә анда тора, тормышлары... — Нигъмәтжан кулын селекте, — сьер ялаган. Син үзен кайсы карьядән, Вәлиулла туган?

— Чистайныкы. Әти-әни, туганнар үлөп бетте.

— Алай икән, — ул, мыгырдап, сакалын сыпырды. — Бер-бер һөнәрчә бармы?

— Ничек әйтергә инде, Нигъмәтжан абый, тимер-томыр эшен аз-маз беләм. Менә әле дә шул эшне эзли, табылмый.

— Безнең халык арасында андый һөнәр ияләре аз шул.

Хәзер бер-бер артлы кунаклар килә башлады, берсен тәбрикләргә өлгермисең, икенчесен каршы алырга кирәк. Иң алда, билгеле, Закиржан. Ул сөйләп дә, каршы ала да белә:

— Сау-сәләмәтмесез, Фәхретдин абый? Хуш киләсез.

— Рәхмәт, бергә-бергә.

— Әйдә, боерыңыз, боерыңыз.

Килгән кунаклар эчкә уза торды. Анда тагын үзәра сүз. Колак салучы булса, мондый сүзләр ишетелер иде: мәхкәмә, йөз мен сум көмеш акча, Казанский почетный гражданин Солтангәрәй абыйны хәбес итмешләр, барча әдәм аптырашта...

— Әссәләмәгаләйкем...

— Вәгаләйкем...

Ниһаять, өстенә яшел чапан кигән, башына ак чалма ураган хәзрәт килде. Ул барлык кунаклар белән исәнләште, аннары дога кылды. Шуннан соң, янындагы мәхтәрәм картларга сүз кушып, дөнья хәл-әхвәлләре турында сораша башлады. Күренеп тора, бу хәзрәт дин-ахирәт турында күп жәелергә яратмый.

Вәли, сагаеп, Сиражетдин абыйны көтте. Ниһаять, кемдер:

— Сиражи абый килә алмый, кичәдән бирле бизгәк тотта үзен, — диде.

Вәли жинел сулап куйды.

Кунакларның күбесе Закиржанның үзе белән аралашучылар икән.

Гадәт буенча, ирләр бер бүлмәдә, хатын-кызлар икенче бүлмәдә утырдылар.

— Башласак та ярардыр, хәзрәт. Киләсе кешеләр килеп бетте,— диде Закиржан.

— Шулаймы? Алайса, жәмәгать рөхсәт итсә, башлыйбыз.

— Рөхсәт, рөхсәт, хәзрәт,— диде мәжлес халкы бертавыштан.

Хәзрәт коръән укып жибәрде. Аның тавышы моңлы һәм шактый көчле иде. Барысы тын калды, хәтта тамак кырган тавыш та ишетелмәде. Хәзрәт күзләрен йомган, гүя ул моннан киткән, тышкы кабыгы гына түрдә утырып калган. Коръән сүзләре гади халыкка түгел, хәтта беркадәр укымышлыларына да анлашылмый, ихтимал, шуңа күрәдер аның рухи көче бермә-бер артык. Һәркем бары тик яхшыны гына уйлый, ә кеше күңелендә яхшылыкның чиге юк.

Коръән укылып беткәч, барысы аллаһыәкбәр, ходай кабул кылсын, дип битләрен сыпырдылар. Шуннан соң үтә дөньяви эшкә — ашарга, эчәргә керештеләр. Закиржан белән Вәли, аяк өсте торып, кунакларны сыйлап, кыстап йөрделәр.

— Хәзрәт, голәмәләр гадәте буенча, берәр мәгънәле сүз әйтеп жибәрсәгез икән без колларга.

— Кем, мелла, Шәйхелислам, адәм баласы телендәге барлык сүзләр мәгънәле. Аларның яхшылары, яманнары юк. Тик без аларның кайсыберләрен бер төрле уй белән, икенчеләрен башка уй белән әйтәбез. Адәм баласы һәр сүздән үзе өчен мәгънә эзли. Борынгы китапларда әйтелгән: адәми зат — дөньяда иң хәйләкәр зат. Шуңа күрә үз акылын үзенә азсынган була, остазларынан уздыра торган хәйлән шәргыяне аңсат кына эләктереп калырга уйлый. Менә сез, мелла Шәйхелислам, хәйләгә, мәсәлән, болай да бик оста. Үзегез фараз итәсез: бу хәзрәттән тагын берәр хикмәткә өйрәнеп булмасмы?

— Сез, хәзрәт, мине бик зурлыйсыз. Миндә андый акыл булса...

— Сездә ул акыл, мелла, кем, Шәйхелислам, артыгы белән. Менә шул байлыктан ничек файдаланырга — анысын белеп житкермисез шикелле. Анысы зур кимчелек түгел. Пәйгамбарлар да бала вакытта бала була. Ул надан муллалар гына аларны бишектән акыллы итәләр. Ходай тәгалә акылны бәндәләренә тамчылап бирә, аны саклап тотарга, кадерен белергә куша. Бәндә бишектән бик маһир булса, ул нинди изге эшләргә омтылып иде?

— Алай икән,— диде Шәйхелислам, сакал очын бөтереп,— бик хикмәтле сүзләр әйттегез, хәзрәт. Белмим, боларны әвәләп чыгарга баш житәрме? Моның өчен, тиле Әлми әйтмешли, балык телен белергә кирәктер...

Вәли белән Закиржан бер-берсенә карап чак кына көлемсерәделәр.

— Алайса, кем, мелла Шәйхелислам, сина да балык телен өйрәнергә кирәк булып.

Бу Шәйхелислам һәр мәжлестә муллалар белән бәхәсләшәргә жай эзли. Бер мәжлескә Сиражи белән икәү бергә туры килсәләр, телгә бик батыр муллаларны да жинәләр. Ник дисән, Шәйхелислам чак кына төртелеп калса, хәзер Сиражи эләктереп ала. Анысы аның үткенрәк тә, коръән хафиз да, жоррак та — бер сүз белән әйткәндә, сәүдәгәр. Шәйхелислам шәкерт чагында мантыйкка өйрәнсә дә, шуннан артыкка үсә алмаган, хәтта мулла да була алмаган, бер ун еллап мәзин булып гомер үткәргәч, университетның борынгы китаплар кирәтханәсенә эшкә кәргән. Бу өлкәдә аның шактый белеме һәм тырышлыгы бар. Шунда аңа «мелла», ягъни укымышлы кушаматы тагылган.

Бүген Сиражетдин булмаганга, Шәйхелислам бик тиз жинелде. Аннан соң бу хәзрәт белән бәхәсләшүе дә авыр, ул башка муллалар кебек надан түгел, «мин беләм» дип тормый, кешенең үз акылын ихтирам итә.

Валинеч ике елдан артык инде токарый станокта эшлэгәнә юк иде. Аны гажәп бер эчке шатлыкмы, илһаммы биләп алды. Ул аз гына дулкынлана, борчыла: онытмаганмы, башкалар алдында көлкөгә калмасы? Балки ул әүвәлгечә эшли алу мөмкинлегенә сөөнгәндер? Хезмәт кешенә матурый бит, ана сүз белән әйтеп, аңлатып булмаслык татлы бер ләззәт бирә. Син инде тормышның кирәксез бер корган үлән сабагы түгел, син тормышка катнаша аласың, сиңең ихтыярың бар, ул ихтыяр син теләгәнне үти. Әгәр син хәр ижатчы булсаң! Тормыш никадәр рәхәт һәм матур булып иде! Хәзер син аерым минутларда гына хезмәттән канәгатьлек һәм тәм табасың, югыйсә, сиңең хезмәтең — кол хезмәте, син үзен һәм гайләң ачтан үлмәсен өчен генә эшлисәң, хезмәтеңнең бөтен жимеше бай хужа кулына күчә, хезмәтнең бөеклеге, мәгънәсе калмый, барысы кечерәя, түбәнәя. Шунысы беркадәр шатландыра: хезмәт үзенең табигатенә туры килмәгән, аны буып, богаулап, зыңжырлап торган бу гайри табигый хәлгә озак түзеп тормас.

Һәм Вәли дөньясын онытып эчке сөөнеч белән эшләде. Күр, бер нәрсә дә онытылмаган икән! Дорес, куллары әле әүвәлгечә житез хәрәкәтләнми, станокка күнегеп житмәгәнсәң, кирәкле кораллар да кул астында юк, эш урыны да жайсыз сыман. Ләкин ин мөһиме шул: син эшлисәң, син уйлыйсың...

Төш вакытына кадәр аның станогы янына, мастердан башка, беркем килмәде. Мастер сирәк сары сакаллы, астан гына карап йөри торган, иллә-илле биш яшьләр чамасындагы юантык бер кеше иде. Ул яңа эшчегә берәз шикләнә төшеп карый, гүя монда нәрсәдер бар, ул аның яхшы токарь булуына ышанмый. Татарлар кара эштә, ат чыдамас жирдә чыдыйлар, күтәрмәстәйне күтәрәләр, төшермәстәйне ипләп кенә төшерәләр. Кислота ташу — заводта иң авыр хезмәт, аягың таеп егылсаң, пыяла савыт чепләрәмә килә, үзен дә харап буласың. Күпме татар эшчесе гомергә гарип булып калды инде, күпмесе дөнья белән әжәле житмичә сабуулашты. Мондый хезмәткә, мескен татарлардан башка, берәү дә риза булмый, хезмәт куркынычсызлыгы турында хужалар бөтенләй кайгыртмый, чөнки расходы бар. Татарлар телсә нинди шартларга риза, чөнки бүтән кая барсыннар, берсе эштән баш тартса, унысы-егермесе эшкә алуы сорاپ капка төбендә ялынып көтөп тора. Берәрсә имгәнәп үлсә, эш урыны калды дип эчтән кинәнәп куялар. Яңа эшче аяктан егылганчы баш күтәрми эшли, ул егылгач, аның урынына башкалары баса.

Токарыйлык-ремонт цехында станокта татарлардан Вәли берүзе иде. Аның русчасы шома, язу да таный бугай. Мәнә бу нәрсә мастерының башына сыймады. Татарларга язу тану нәрсәгә, мастер кул куя — шул житмимени. Ярый, үзләренчә таракан аяклары сызгаласалар бер хәл, югыйсә, русча укыган була, чертеж сорый. Чертежны аны монда синнән зурраклар да күрми. Син, акылың булса, чама белән эшлә. Чама рус тормышында төп нәрсә, чама — бөтен нәрсәнең нигезе, чама чамага туры килә.

Төшке ашны, гүя башкаларга күрсәтергә теләмәгәндәй, һәркем үз почмагында ашады. Кайберләре шешә белән сөт алып килгәннәр, кайберләре каты-котыларын су белән генә йоталар.

Ашап бетергәч, Вәли янына күзлеген борын очына гына элгән бер карт эшче килде.

— Күптән эшлэгәнәң юк, ахрысы, — диде карт, станокка баш изәп. — Эшне сагынуың күренеп тора.

— Шулайрак шул. Кулай эш табуы жинел булмады, — диде Вәли.

— Элек кайда эшләдең?

— Эшләмәгән жир калмады. Мәскәүдә дә, башка калаларда да.

— Анда эш шартлары яхшырактыр.

— Без булмаган жирдә бар да яхшы.
 — Шуңа мастерга ярарга тырышасың бугай.
 — Бер көндә ярап булмастыр.— Вәли картның тавышындагы салкынлыкны сиздә, ләкин берьюлы сырт күрсәтергә ашыкмады.
 — Нишләп? Жор кешеләр бер көндә дә күп нәрсә булдыра,— диде карт һәм үз станогы янына китеп барды.

Ул арада цехта балыкчы Әлми күренде. Ул кайдадыр ишегалдында эшли иде булса кирәк, ләкин аны монда да беләләр икән.

— Ә, балыкчы! Саумы-сәламәтме? — диде бер бөдрә чәчле эшче.
 — Бүген кислотага чуммаганмын икән,— димәк, сәламәт.
 — Балыкка барабызмы?
 — Балык телен өйрәндеңме?
 — Как же! Каля-маля, бара-килә.
 — Әбиенә сәлам әйт, яме!
 — Әлми абый, ачулаңма. Әнә безнең цехка сиңең якташың килде,— диде бөдрә чәч, Вәли ягына баш изәп.— Макарыч сөйләшеп карады да борчагы пешмәде.

— Макарычның борчагы пешмәсә, миңа тыкылдыйсы да юк.
 — Син үзегезчә каля-маля, балык телендә,— дип көлдә егет.
 — Мондый малакасуслар балык телен беләме!

Әлми юри кычкырып сөйләште. Башкалар кыздырып тордылар. Вәли ишетмәмешкә салынды, алар ягына борылып та карамады. Ул арада гудок булды, эшчеләр станоклары янына таралдылар. Вәли яңадан эшкә кереште. Башкалар моны мастерга ярарга тырышу дип юрыйлар икән, юрасыннар, алар хезмәтне Вәли кебек сагынмаганныр шул, эгәр алар еллар буга яраткан хезмәттән аерылып торсалар, станокны төшләрәндә күрәп интексәләр, башкача сайарлар иде.

Вәли янына сипкелле бер малай килеп:
 — Абый, мастер сиңа капчык белән төтен алып кайтырга кушты, котельныйдан,— диде.

Эшчеләрен, шаяртып, тәҗрибәсез кешеләрне төтен алып кайтырга жибәрүләрен Вәли белә иде.

Вәли, малайны бармагы белән үз янына чакырып, колагына бик зәһәр сүз пышылдады булса кирәк, малай, корт чаккан кебек, артка чигенде, йөзә кып-кызыл булды, хәтта сипкелләре югалды. Ул Вәли яныннан выжт итеп китеп барды. Моны шыпырт кына күзәтеп торган бөдрә чәчле эшче:

— Кая шыласың, шайтан баласы? Бирегә! — дип кычкырды.

Малай артына борылып телен генә күрсәтте.

Вәли көлемсерәде. Шушы әһәмиятсез шаярту аның кәефен тагын да күтәрәп жибәрде, ул смена беткәнен дә сизмәде.

Эш тәмамлангач, Вәли валикларны мастерга күрсәтте. Мастерның күз карашы йомшармады, ул аларны кронциркуль белән кат-кат үлчәп карады, яманларлык нәрсә тапмады, ахрысы, шулай ук мактау сүзләре әйтергә дә ашыкмады.

— Ярый,— диде коры гына.— Иртәгә головкаларны кыра башларсын.

Өснә дә Вәли күтәрәнке күнел белән кайтты. Дөрәс, аның аркасы бераз авырта иде. Көне буга иелеп торы үзен сиздерә. Берничә көннән үтәр бу. Вәлине иң шатландырганы Әлми абыйның цехка килеп китүе булды. Аның үз-үзен тотышы бик табигый иде. Ул Вәли белән сөйләшмәсә дә, аның хәлен беләп китте. Ихтимал, бүген үк бу турыда тиешле жиренә житкерер.

Айтүтәнең табыны әзер иде инде. Кулларын юып өстәл янына утырдылар. Әхмәт кашыкның иң зурысын алды.

— Һай, улым, син дә эштән кайттыңмыни? — диде Айтүтә.

Табын янында Валидэн ничек урнашуы турында сораштылар. Вәли иренмицә җавап бирде. Кешенең кәефе анын ничек җавап бирүеннән күренә бит. Этеп-төртеп, теләр-теләмәс кенә сөйләшсә, чырае караңгы булса, сорашып торма. Киресенчә, йөзә көлеп-елмаеп, күзләре ялтырап торса, димәк, ул иза чикмәгән, эшеннән тәм тапкан.

Икенче көнне дә, аннан соң бер-бер артлы үткән көннәрдә дә Вәли күтәрелкә күнел белән эшләде. Тора-бара ул мастерларның сүгенүләрен, кулларына ирек бирүләрен, төп цехларда станокка капланып елаган хатын-кызларны, кимсетелгән, жәберсетелгән, штрафка тартылган эшчеләрнең ачынып әрнүләрен аз күрмәде.

Вәли элек тә белә иде, әмма хәзер ачыграк күрдә: Крестовниковлар заводында эксплуатация коточкыч. Монда — Азия башы, азиатларны хайван урынына изү — оят та, хурлык та түгел, моны хоҗай шулай язган. Югыйсә, хоҗай азиатларны гомумән яратыр идеме?! — дияләр иде шикелле хужалар. Казанның үзәк урамы Проломныйда: этләргә һәм татарларга йөрергә ярамый, дип язган язучыларның эзләре бетмәгән иде әле.

Бер көнне Вәлинең станогы янына Әлми агай килде. Ул инде Вәли катына туктап-туктап үткәли башлаган иде. Килгән саен балыктан башлый, шуңа күрә, ахрысы, барысы аны хәсрәт балыкчы дип шаярта. Әлми һәр вакыт кинаяләп сөйләшә, әмма Вәли аның күп сүзә арасында чынлап әйткән берничә сүзен аерырга өйрәнәп килә иде.

Бүген дә Әлми әллә нәрсәләр сөйләде һәм сүз арасында, проходнойдан чыккач, мине көт, бергә балыкка барырбыз, дигән сүзләрен аңлады.

Иртән эшкә килгәндә янгыр сибәли иде, төштән соң көн тәмам аязды, янадан кояш чыкты. Бөркү, тузанлы һәм сасы һава беркадәр сафлана төште. Бу сафлык заводтан ераграк китеп, Кабан күле буйлап барганда аеруча сизелә башлады. Вәли киң күкрәген тутырып сулап жибәрде.

— Балыкка барасың, атаң башы, ә кармагың кайда? — дип сорады кинәт Әлми. — Минем кармагым ике дә — өмет итмә. Әжәткә кармак бирергә мин юләр түгел, әнә Юныс байданмы, Гобәйдулла байданмы сора, алар зәкәт өләшә.

Шул ук вакытта диярлек куаклар арасыннан көлгән тавыш ишетелде:

— Акылга өйрәт, Әлми агай, бу егетне. Башына рус картузы кигән, бәлки картузы белән тотар.

— Ә син, пишкадәм, күл буенда ырылдама. Балыкларны качырып бетерәсен.

— Сиңа дигәнә качмый, Әлми агай, кайчан килеп эләктерер, кайчан кызган табага салыр дип көтеп тора. Үлгән тәкә маен алырга онытмадыңмы?

— Тәкә маен сине кыздырырга калдырдым. Шунда гына көтеп тор, озакламый кайтып килеп сине алып китәрмен.

Алар тукталмыйча алга үттеләр, тагын безаз баргач, бер дәү имән төбәндә туктадылар. Монда кеше-кара күренми иде.

— Кармагың да булмагач, шул имән төбәндә утырып тор. Жиде балык тотсам, берсен сиңа бирермен, кайткач кыздырып ашарсың.

— Юләр сатма әле, Әлми агай, — дип әйтсә килде Вәлинең. Әллә ул алгыштымы, юкка алданып килдеме?

Шул чакта ялан башлы бер рус куаклар арасыннан килеп чыкты. Өстендә — кыек якалы сатин күлмәк, билен чуклы билбау белән буган, аягында — ялтырап торган күн итек, уртача буйлы. Сакал-мыегы сары.

— Правильно, Әлми агай, кеше кармагы белән балык тотмыйлар, — диде ул көлеп. — Мое почтение!

— Вәт, Митрофан Андреевич, — диде Әлми, — әйткәнне эшләдем.

Ә хәзер балык каптырырга киттем. Бу эшсезләр белән йөрсән, балык-сыз да калырсын. Күлгә иелгән ағач янында балык чиртә.

Әлми артына борылмыйча китеп барды, Вәлигә баш та какмады.

— Әйдә утырыйк,— диде Митрофан Андреевич,— аяк өсте сөйләшеп дөреслек булмый диләр.

Вәли утырды. Бу кешене аның күргәне юк иде. Әмма Мәрхабә анын турында сөйләгән иде, Алексей Петровичны да нәкъ шул кеше янына илткән булган. Вәли бу кешенен хатыны аркылы тапшырган сәламен дә алды. Шуңа күрә ул тыныч кына аның сүз башлавын көттә.

— Яратам күккә карап чалкан ятарга,— диде Митрофан Андреевич, зәңгәр күккә текәлеп.— Ун яшемә кадәр авылда үстем. Миңа тургайлар сайравы булса, башка берни дә кирәкми иде. Алар күп нәрсә сөйли, шулай бит?

Митрофан Андреевич русчага күчкән иде.

— Ә ун яшемнән мине шәһәргә китерделәр. Шәһәрдә безнең авылдан чыккан бер кабакчы бар иде, шуңа малайлыкка бирделәр. Күпме колагымны борды, күпме чәчемне йолкыды — санап бетерерлек түгел. Ничек муенымны өзмәгәндер — белмим, югыйсә, муеныңны өзәм дип, көн саен янады. Мин үзем казанский сирота түгел, тумышым Урал ягынан. Казанда ун елдан артык торам. Анарчы Россия-матушканы гиздем. Бер жирдә төпләнәм генә дигәндә бүре билеты биреп жибәрәләр... Ихтиярсыз урын алмаштырасын.— Ул торып утырды.— Без сезнең белән читтән торып таныш идек, инде хәзер күрәп танышыыйк.— Ул Вәлигә кулын сузды.— Митрофан Андреевич Чарушин. Сезне Виктор диделәр — шулай бит?

— Русча шулай диләр. Татарча — Вәли.

— Без сине биредә дә Виктор дип йөртик. Қаршы килмәссез бит?

— Юк, нишләп?

— Алайса, мин үзем белән таныштырып бетерим. Элек гади сабын кайнатучы идем, аннары мастер иттеләр. Минемчә, хужалар монда берьюлы ике көймәнән койрыгын тотарга уйлаганнардыр. Миңа кадәр безнең цехта бик эшәке мастер эшләде. Эшчеләр үзен чанга сала башлагач, тизрәк табан ялтыратты. Безнең цехтагы чаннары күргәнәң бармы? Галәмәт бит. Минә шул мастер урынына куйдылар. Хужа турысын әйтте: син ақыллырак, смирныйрак булырсың, диде. Мин риза булдым. Башта эшчеләр миңа да кырын караганнар иде, аннары уртак тел таптык шикелле. Менә минем турыда шул. Ә синең турыда, Виктор, миңа күп сөйләделәр, шуңа күрә сораштырып тормыйм. Эшеңнән зарланмыйсыңмы?

— Эш эш инде ул.

— Дөрес. Күргәнсендер, бездә татар эшчеләре байтак. Алар арасында бериндиде эш алып бармыйбыз дисәм, дөреслеккә яқын булыр. Килеп-китеп йөри торган кешеләребез бар барын, ләкин алар безнең хәлне белеп бетермиләр. Рус эшчеләре белән бәйләнеш шулай ук начар, чөнки татарлар тел белми. Хәлләре бик авыр, берәз күңегә төшкәч, үзең дә күрерсең. Дин аермасын хужалар бик нык күпертергә тырышалар. Татарлардан синең кебек белгечләр сирәк. Хужалар мана юл куймый. Ләкин безнең үз карашыбыз бар. Без үзөбезчә эшлибез. Рус эшчесе дә, татар эшчесе дә безгә бер. Ул — эшче, пролетар. Пролетарларның максаты — уртак. Тагын нәрсә әйтим, балыкчыны моннан соң да элемтәче итеп калдырырбыз, ул үз вазифасын яхшы башкара, иң мөһиме — шик уятмый. Башка эшкә аны кушып булмый, чөнки белеме, кругозоры бөтенләй юк. Бер нәрсәне искәртеп куйыйм — хәтерен калдырма, бик үпкәчел. Цехта мастер белән мөнәсәбәтәңне беләм. Моннан соң да тыштан аның белән шулай бул. Югыйсә, аны чыгырынан чыгарсаң, зарар китерүе мөмкин. Болай ул артык бәйләңми шикелле. Ул чын күңелдән эшләгәнне ярата, лыгырдавыкларны жене сөйми.

Миңа әйттеләр, сине тырышып эшли, диделәр. Чын эшче шулай эшләргә тиеш, Виктор. Үзеңнең үтенечләрең, сорауларың бармы?

— Хәзергә юк. Эш көтәм.

— Эш булыр. Завод һәм кешеләр белән таныша тор. Минем белән, бик кирәк булмаганда, турыдан-туры бәйләнеш тотма, хәзергә безнең арада элемтәче — балыкчы булыр. Аннары күз күрер. Билгеле, Әлмигә серләреңне ачма. Әгәр мөмкинлек булса, син аңарга бер яхшылык эшләргә тырыш, аннары ул сина гомергә турылыклы дус булыр.

— Нинди яхшылык, белергә мөмкинме?

— Аның хатыны авырый. Ул заводта егерме биш ел эшләгән, эше бик авыр булган, үзен күрәсәң: хатын-кызлар бездә ничек изалана. Синең иптәшең шифаханада эшли бугай?

— Аңлашыла.

— Аңлашылса бик яхшы. Тагын нәрсә әйтим. Ашыкма. Заводта шымчылар тулган, алардан ераграк бул. Без дә сина әйтә торырбыз, үзең дә аң бул. Ярый, мин болай таба киттем, ә син балыкчы янына бар. Бергә кайтырсыз.— Митрофан Андреевич, Вәлинең кулын кысып, куаклар арасына кереп югалды.

23

Кара төндә кинәт яшынәгән яшен яктысында ниләр генә күренми! Тик аларга тиз генә ышанырга яки ышанмаса да белмисен. Хәерниса Проломныйдан узып бара иде, Казан байлары Гобәйдуллиннар кибетеннән чыгып килгән Жәңнәтне күргәч, шаккатты. Әйе, бу Мәскәүдәге Исмәт бай кызы Жәңнәт иде. Элекке тал чыбыгы кебек нечкә Жәңнәт бу елларда шактый үзгәргән, юаная башлаган, чибәрләнгән, әмма йөзөндә Кара бай кызы Раббаниның чалымнары ярылып ята иде. Әлбәтте, киеме-салымы бик затлы, башында — энжеле калфак, ак камил шәл.

Беренче минутта Хәерниса, туктап, аның белән күрешергә уйлаган иде, Жәңнәт янында нечкә кара мыеклы, кәкре борынлы бер ир барын күргәч, тыелды. Бу, мөгаен, Жәңнәтнең иредер,— Хәерниса аны танымый иде. Ир кеше белән беренче булып күрешергә Хәерниса яхшысынамады.

Жәңнәт Хәернисаны берьюлы танымады. Кем булыр икән бу аты корыгыры? дип уйлады. Шуннан янындагы кара мыеклы кешегә шыпырт кына дәшеп:

— Зәһүк, әле генә яныбыздан узып киткән хатынны танымадыңмы? — дип сорады.

— Казанда кеше хатыннарына карамыйлар, муеныңны өзәрләр. Нәрсә бар?

— Ул миңа таныш сыман тоелды.

— Монда безнең як кешеләре юк бит.

— А-а,— диде Жәңнәт, иренеп тешләп,— бу хәерсез Хәерниса ич. Шуны танымаганмын!

— Нинди Хәерниса?

— Карышкан Айтүтәсенен кызы. Йолкыш кына бер Казан учителенә кияүгә чыккан дип сүлэгәннәр иде.

Казан подворьесына сөйләшмичә генә кайттылар. Номерга кереп, өс киёмнәрен салып, дизанга утыргач, Зәһүк күзләрен майландырып:

— Алай авылдашны күрмәдем, бак, атай,— диде.— Сезнең стряпухагыз булгач, берничә тиен хәер бирәсе калган.

— Бала булып кыланма, сакаллы сабий. Айтүтә ана Шомаларның кемлеген сүләмәгәндер дисенме?

Бу кара мыеклы ир — Шома Зәһүгы иде. Жәңнәт инде әтисенен абыйсы Хикмәй белән кики-микиләрен ташлаган, кубышкаларының

аласын алган, хэзер анын яшь каны үзе кебек яшь Шома Зәһүгын тарткан иде. Шомалар — ике туган, төп мал — өлкән Шома кулында. Башта Жәңнәт аныц да кылын тартып карады, әмма бик тиз авызы пеште. Шома Азюгы, энесе Зәһүктан башка буларак, чит хатын-кызлардан саклана торган кеше булып чыкты. Бер тапкыр ул Жәңнәткә шактый тупас сүз әйтте, Жәңнәт, кызарып, башын мескенлеккә салды, күз яшьләрен сөрткән булды, соңра, зәһәрләнеп, карт Шоманың битенә мәче кебек ябышасы килде, актык минутта бу мәкерле фикерен дә эченә яшерде. Шомалар белән хажинькылар арасында авылда да гомер-гомергә яшерен дошманлык яшәп килгән. Берүк халыкка белдерергә теләмәгәннәр, күрәсен, ниндидер тирән серләре булган, тыелып торганнар, әмма ике ерткыч күзгә-күз очрашсалар, күзләрен кан баскан. Тагын шунысы да бар: бу ике нәсел бер-берсеннән һич тә ераклаша алмаган. Хикмәй тауга күтәрелгән чагында Шомаларны Петербургка кадәр артыннан сөйрәгән, Хикмәйнең рәте беткәч, Шомалар Жәңнәтне тапканнар. Хэзер Жәңнәт, ирдә булса да, Шомаларның кечкенәсен кулга төшереп килә.

— Син, пажалый, дәрәс этәсен,— диде Жәңнәтнең көйдергеч күз карашы астында уйга калган Шома Зәһүгы.— Аларга күренеп торасы юк.

— Анласан, ярый. Ул йолкышлар белән безнең нинди уртаклыгыбыз бар? Менә Әбәйдуллиннар белән бәйләнешне ныгытырга кирәк.

— Күзәң үткән икән, Жәңнәт.

— Сукуыр түгел.

Жәңнәт көзгә алдына басып, чытлыкланып Зәһүкка иңбашы аркылы карады.

— Зәһүк,— диде ул серле тавыш белән,— безнең икәү монда килүне абзаң беләме?

— Ул авылда ич. Минә быел үләнделергә йөри.

— Син үләнәсезме? — Янына килгән Зәһүктан Жәңнәт читкәрәк елышты, ләкин тәненең кайнарлыгы Зәһүкның акылын чуалтып тора иде инде.

— Хатын алу — муенга элмәк салу,— диде Шома көлеп.— Син бар чагында нигә миңа бүтән чүпрәк баш.

— Кара! — диде Жәңнәт, бармак янап, аннары Зәһүкны кочып, шашып-шашып үбә башлады. Берәздән читкә шуган калфагын турылады.— Абзаң ишетсә?

— Ишетсә ни! Икәү генә калганда бер сүгәр дә эше бетәр. Мин анын кыңгыр эшләрен беләм. Шуна күрә без кеше алдында кычкырышмыйбыз.

— Азюк абзый мине яратмый.

— Син дә яратма. Ул синең турыда кешегә сүләячәк түгел. Ул кайда телен тыярга кирәклеке белә.

— Мәкәржәгә киләме?

— Килми, хажга барам дип сүләнә.

— Үләргә жыенамы әллә?

— Үтерерсең аны! Бабайның нәзере булган. Сезнең бабай вакытында хажга барып эшне жайлаган, ә безнеке хажга бармыйча да рәтләргән дигән дә шома чыкмаган, баласе безгә калган.

— Кеше яллап жибәрегез. Хэзер хажга кеше яллылар ич.

— Аңа акча әрәм итәргә тагы.— Зәһүк кычкырып көлеп жибәрде.— Акчаның кирәк урыны бар.

— Алай булгач, нигә абзаңны жибәрәсен?

— Ул башка... Белмәссең, холай тәлә аны изгегә санап, үз янында калдырыр.

Жәңнәт аның тел төбен аңлады.

— Алла саулык бирсен үзеңә, Зәһүк, чын әулия икәнсең,— диде.—

Ну, Мәкәржәгә киткәнче мондагы эшләрне шома гына рәтләргә кирәк. Көн сүрелә төшкәч, Пассаждга барабыз.

— Кара әле, — дип кычкырып жибәрде Зәһүк чагыр күзен ялтыратып, — мин Пассаждга барырга кирәген бөтенләй онытканмын, ә синен ядеңдә, — кара мыск астыннан Зәһүкның ак тешләре ялтырады.

— Ярар, ыржайма. Сизеп торам: әгәр тәтәйләргә барасы булсан, тәрәзәдән чыгарып ташлыйм үзеңне!

Зәһүк, Жәннәтне йомшак кулыннан тотып, үзенә тартты.

— Синен яныннан китәмме, Жәннәтем. Ходай миңа икенче жәннәт бирмәс. Мәкәржәдә дә икәү бергә торырбыз, яме, жанкисәгем?

— Күзләренне ялтыратма...

— Маем, сүгәнем, Жәннәтем!

...Хәерниса әниләренә кереп чыгарга булды. Кичә Мәрхабә килгән иде, әни нигәдер сырхаулап тора, диде. Хәернисаның бер лимоны бар иде, шуны биреп жибәрде. Бүген кибеткә кереп тагын өч лимон, Әхмәткә кызыл билле прәнник сатып алды.

Өйдә Айтүтә белән Әхмәт кенә иде. Бала, күрәсен, әле генә урамнан кәргән, әбисе ана яңа пешкән күмәч биргән. Хәерниса кызыл билле прәнник тоттыргач, күмәчен бөтенләй ташлады.

— Ни әйтергә кирәк? — диде Айтүтә.

— Рәхмәт.

— Дәү бул, жаным.

Бала урамга йөгереп чыгып китте.

— Әни, үзеңнең хәлең ничек? Кичә Мәрхабә әйткәч, бик борчылган идем.

— Бүген, аллага шөкер, аруландым. Лимонның шифасы тиде. Кич белән лимонлап чәй эчеп яткан идем, иртән өр-яңадан дөньяга туган шишелле тордым.

— Алай ярый. Менә бу лимоннарны да чәенә салып эчәрсен.

— Рәхмәт, кызым. Вәли кияү дә эштән кайтканда кибеткә керермен дигән иде.

— Вәли яхшы гына эшлиме?

— Болай зарланмый. Арый торгандыр, завод эше бит, тик безгә генә әтми. Баштарак күнеле бик күтәрәнке иде, хәзер азрак сүрелә төшкән кебек. Я инде, кызым, чәенне эчеп жибәр. Көнә бик бөркү.

— Кабан буенда әбиләр яңгыр явар дип сөйләнеп торалар иде бая.

— Шуна ваткандыр үземне, — диде Айтүтә һәм берәз уйланып торгач, өстәп куйды: — Тиле хатынныкы кебек, кызым, хәтерем начарланды. Ничә бирермен дип йөрсәм дә, һаман онытам. Менә шул тапасымны, — диде өстәл тартмасыннан муенса алып, — Гөләндәм оныгыма бир. Әле Бүләк әпкәнә бабакаең китергән булган. Гөләндәмем безнең төсез итеп сакласын.

— Рәхмәт, әнкәй.

— Гомерләр үтә шул. Кайчан бер үзем генә калсам, исем-акылым китә, әле кайчан гына йөгереп йөри торган яшь үрәм кызлар идек, буакка чыга идек, ак томан эчендә жырлый идек, инде үзебез дә картайдык. Күрмәдек тә үмернең үткәнен. Чәчебез агарды, тешләребез коелды.

Ишегалдында балалар чыр-чу килә иде. Айтүтә тәрәзәдән үрелеп карады һәм титаклап уйнаган Әхмәткә:

— Чү, тиле, дөңгезләмә! ¹ — дип кычкырды, аннары кызы Хәернисага таба борылды: — Син оныткансың инде, кызым, ә без яшь чакта жырлый идек:

¹ Дөңгезләү — сикергәләү.

Кара урман уртасыннан
Куян килә дөнгәләп,
Ак яулыкка кәфит төрөп,
Мин килермен сине эзләп.

Закиржан киявемә әйтерсең әле, язып куйсын, атлап¹ эзләсән иске төшми ул.

Шулай тыныч кына сөйләшеп утырганда, кинәт яшен яшьнәде, күк күкрәде, һава карангыланып китте, тәрәзә капкачларын шакеклаттып жил исте. Шуның артыннан ук тагын яшен яшьнәде, тагын дөбер-шатыр килеп күк күкрәде.

— Һай, алла, оныгым кайда? — диде Айтүтә. урыныннан торып. Тиз генә ишегалдына чыкты. Анда аның: «Әхмәт, тизрәк өйгә кер!» диген кычкырган тавышы ишетелде.

Айтүтә белән Әхмәт өйгә керүгә коеп янгыр ява башлады:

— Болыты бер аләмәт, кызым. Чирахман² гына яумасын.

Әхмәт тәрәзәгә ябышып карап тора башлады.

— Әбкәй, чирахман! — дип, кинәт кычкырып жибәрде бала.

Ишегалдында чыпчык йомыркасы хәтле боз кисәкләре күренде.

Хәерниса Проломныйда Жәһәннәмгә күргән сөйләде.

— Боз да шуңа ява торгандыр, — диде Айтүтә яратмыйча. — Һаруннары булды Һаруннары, инде бу ыстырам Яһүдләр. Козгыннар үләксә исенә жыела. Болар нәрсә сизәләр?

— Алтын исендер, — диде Хәерниса.

— Жаннарын саталар шул сары шайтанга. Әһарләр күпер астында тончыкты, әтиләр — ночлежкада. Шул житмәгәнмени акылга утырырга? Яңында Раббани бар идеме?

— Юк, яңында ниндидер бер яшь кенә ир. Кияведер.

— Сөйләшмәгәнсендер бит?

— Уйлаган идем дә, үзләре күрмәмешкә салынгач, дөшмәдем.

— Дөрөс иткәнсең, кызым. Безнең фамилияләребез генә бер, бүтән кардәшлөгез юк. Авыл халкы тешле була бит, хажинныкыларны Салабаев димиләр, Сылабаев диләр иде. Сылап-сыйпап каты урынга утыр-тучылар. Син, кызым, аларга баш имә, асрау булып торганда ничек каныңа тоз салганнарын онытмаганыңдыр. Безнең якта яхшы кешегә ару үлем, ак кәфен телиләр. Аблай хажи кавеменен үлемнәре берсенен дә ару булмады. Шуннан кемлекләрен бел.

— Алар безгә авыр көнебездә булышканнар түгелме, әни? Раббани абыз гел әйтә торган иде: сез Себер китсә кешеләр идегез дә Исмәт йолып калды үзегезне, ди иде.

— Без, кызым, прастуйлыгыбыз белән аны-моны уйламаганбыз, соңыннан гына белдек. Исмәт белән Шомалар бер кулга булганнар икән. Бергәләп башыбызны ашаганнар. Карышкан кызы булганга гына сер бирмәдем.

Янгыр туктады, кояш чыкты. Балалар ишегалдына атылдылар. Әхмәтне дә өйдә тотып булмады. Берәздән инде алар ялан аяклары белән янгыр суларында чабышып, ишегалдын янгырата башладылар.

Әбелмәних абзый кайтып керде.

— И атасы, кайда югалдың? Янгырга эләкмәдеңме?

— Юк, ышыкланып тордым.

— Бездә кунак бар — Хәерниса.

Әбелмәних олы якка кереп кызы белән күреште, исәнлек-саулык сораша башлады. Айтүтә самаварын яңартты, аннары өстәл янына килеп утырды.

¹ Атлап — махсус.

² Чирахман — боз.

— Менә, атасы, Хәерниса Проломныйда Исмәт кызы Яннәтне күрәп кайткан.

— Ә мин иртәнгә якта базарда Шома Зәһүгын күрдәм. Ул мине танымагандыр, без киткәндә яшь иде әле.

— Ялгышмадыңмы, атасы? Алар Казан якларында йөрмиләр иде бугай?

— Сәүдәгәр кайда йөрмәс. Мәкәржәгә ярминкәгә бара торганнардыр. Кәкрә борын, чагыр күз Шомаларны танымаска! Төшемдә күрсәм дә, танийм мин аларны. Яшьрәк чагым булса, тотып яңаклар идем әле.

— Гомердә сугышмаган кеше, базарда сугыша ди.

— Жаныңны рәнжетсәләр, сугышмас жирдән сугышырсын.

— Һи-и! — диде Айтүтә, кинәт барысын төшенеп. — Хәерниса әтә, Яннәт янында бер ир бар иде. Алайса, шул Шома Зәһүгы була инде. Шуның белән өстерәлә башлаганмыни? Менә имгәк! Хикмәй белән типтерүләре бөтен Мәскәү белән Питерга таралган иде, Шома белән Казанга ук килеп житкәнме? Аһ, йөзә каралар. Ничек жир күтәрә шуларны. Урам уртасында таш атарга иде үзенә!

24

Шәһәр читендәгә тәбәнәк кенә бер өй. Мәрхабә авыру янында утыра. Кич бер заводта эшчеләр баш күтәргән булган. Бунтлары барып чыкмаган, завод хужасы полицияне китереп өлгергән. Эшчеләрне канга батырганнар, берничәсен кулга алганнар, каты яраланган житәкчеләрен иптәшләре яшереп өлгергәннәр. Мәрхабәне шул кешегә ярдәм күрсәтергә чакырганнар иде. Мәрхабә яралыны карагач, агарып китте. Аның башы тишелгән, кулы сынган, аягы имгәнгән. Аны кичегүсез больницага салырга кирәк.

— Бетсәм, шунда бетәм, больницага бармыйм. Анда мине... — Эшче тешләрен шыгырдатып кысты.

Мәрхабә ана булдыра алган хәтле ярдәм күрсәтте. Аннары аны бер хатын белән бер ир өенә озатып куйдылар. Бу вакытта инде сәгать ун тулып унберенче китсә дә, Айтүтә белән Вәли йокламаганнар иде әле. Борчылулары йөзләренә чыккан. Айтүтә кызының кайда булуын белмәсә дә, Вәли белә иде.

— Озатучылары булдымы, ичмасам? — дип сорады Айтүтә, кызы кайтып кәргәч.

— Капка төбенә кадәр китереп куйдылар, әни.

— Алайса, ярый. Әйдә берәр чынаяк чэй эч.

— Юк, әни, ардым, ятам. Иртән эшкә барасы бар бит.

Алар үз бүлмәләренә керделәр. Әхмәт бәләкәй караватта таралып йоклап ята иде. Мәрхабә анын юрганын рәтләде, аннары урын жәя башлады.

— Бик катымы? — дип сорады Вәли.

— Каты... Хирург кирәк. Сөз анда сөйләшегез.

Башын мөндәргә куйгач, Мәрхабә шунда ук йоклап китте. Вәли, киресенчә, бик озақ йоклый алмады.

Эшкә вакытында киттеләр. Завод капкасыннан кәргәндә Вәли мастер Митрофан Андреевичны күрдә, аңа күз кысты. Завод ишегалдында мастер тәмәке кабызган булып туктады. Вәли аның яныннан узышмый:

— Дәү абыйга күрсәтергә кирәк, дип әйтте, — диде.

— Шулай укмыни?..

— Әйе.

— Ярый, уйларбыз.

Андреевич үз цехына, Вәли үз цехына китте.

Кич белән Вәли үзенен өч кешедән торган түгәрәгенә беренче утырышка китте. Алар бер эшченең өендә жыелдылар. Өстәлдә — самавар, күмәч, гүя кунакта утыралар.

Өч иптәшнелә икесе заводта күптән эшли; берсе, утыз-утыз биш яшьләрдәге эшче, заводтан чыгарылган булган, моннан ике-өч ай элек тагын алганнар. Күренеп тора: үзе шактый кызу канлы, күзләре уйнап тора, мыгы бар. Чәче жигү. Ул күбрәк рус эшчеләренә охшый. Аны Урыс Шәйми дип йөриләр дә икән.

— Ни өчен заводтан чыгарганнар иде? — дип сорады Вәли.

— Озын телле булганга.

— Димәк, тамгалы?

— Уйламыйм. Мин мастер белән кычкырышкан идем. Мин киткәч тә андый хәлләр булгалаган. Ахырдә түрәләр мастерың үзен куганнар, ә мине, күрәсез, кире алдылар. Мин Гөлжиһан сабыннары кайнатам.

— Мастермы?

— Түгел, анлык грамотам юк, татарны андый эшкә куймыйлар да.

— Без завод торагында торабыз, — диде икенче эшче Вәлинең сорауына каршы. Монысын Көнбагыш Жәмил диләр икән, чөнки ул көнбагыш төсле сары. — Азыкны завод кибетеннән алабыз. Алмас идең, акча бирмиләр. Завод кибетендә ите сөрсөгән, бәрәңгесе өшөгән, оны күгәргән була. Акчаны первой сортка дип кайтаралар.

— Кычкыртып талыйлар, — диде аска карап утырган Мостакай. — Мастерга бүрегенне салмасаң штраф, тегесен күрми калдыммы — штраф, әкрәң кыймылдасаң да — штраф. Палучка вакыты житкәч, мастер синең үзеңнән тиеш дип, сәчет төймәсен шалт та шолт. Менә рабочийның торышы шуңдый, Вәли дус.

— Эт торышы!..

— Этнекеннән дә начаррак. Өйгә кайтсаң, хатын авырый, балалар ач. Бер агай-эненең хатыны төскә-башка чибәр генә иде, кибетче шуңа ыбышкан. Мескен, хурлыгын күтәрә алмыйча, үз-үзенә кул салган.

— Ә сипкел Мәликәне мастер сәгәте житкәнче эштән кайтармаган — станоклар арасында бала тапкан.

Жәмил тирән итеп көрсенеп алды.

— Кайдадыр хакыйкәт булырга тиеш, не может булмыйча. Әдәм көлкесе бит, башкаларын әйтмисен дә, жырлаган өчен штраф алалар!

— Ә таяклы мастер? — диде Мостакай. — Шалт та шолт баш түбәнә таягы белән.

— Аның каравы, хужалар хәзер акыллылана бара, — дип ачы көлемсерәде Урыс Шәйми, — таяк белән сүксаң, бер авырта да бетә. Хәзер хужа кесәгә суга. Ул үткенрәк. Эһә, Жәмил, нибуч белә.

— Белмичә! Хужаның тәрәзәләреннән бөтен завод ишегалды үч төбендәгедәй күренеп тора бит, хәтта «рабочий спальняда» ни эшләгәннән дә сер түгел. Мин «тычкан уты»н алган идем... шуның өчен штраф!

— Безне шәһәр рабочийлары белән аралашыр дип куркалар. Имеш, алар аздыра...

— Мостакайны аздыралар! — дип көлдә Шәйми. — Ачык авызлар, шуны белмиләр: рабочийның эче күптән күмерләнгән инде. Эх, хәзергесе вакытта безгә бер аваз салучы булса!.. Сызгырып жибәрсәләр...

Вәли үз сүзен әйтергә ашыкмады. Ул Мәскәүдәге жылышларны исенә төшереп утырды. Анда башка, анда чын түгәрәк, монда... Хәер, әзәргә бәер булсаң бик яхшы да, кем безгә әзерләп бирсен. Вәлинең күп мәртәбә ишеткәне бар: эшчеләргә гомумән хакыйкәт кирәкми, рабочий хакыйкәте кирәк, аның өчен анлы көрәшчеләр мәйданга чыгарга тиеш. Анлы көрәшчеләр күктән төшми, аларны үстерергә кирәк...

— Аваз салырга мөмкин, — диде Вәли, үз сүзен башлап, — беренче вакытта ул авазны ишетүчеләр дә табылар. Ләкин шуңнан нәрсә? Күрешеләребездә ни булганын ишеттегезме? — Вәли кыска гына итеп сөйләп бирде. — Менә шулай, алар кузгалганда без тик яттык, без чык-

сак, алар кымшанмас. Э полицияга бу бик кулай, алар безне аерым-аерым бик жинел ботарлаячак. Э бөтен шәһәрне, бөтен илне күтәрергә хәзергә безнен оешмабыз да, юлбашчыбыз да юк. Эш менә нәрсәдә, туганнар.

— Димәк, бездән булмый? — диде Урыс Шәйми, күзләрен уйна-тып. — Шуньң шикелле сүзләрне ишеткәләгән бар иде. Э безнең сабыр савытлары тулган булса, ташыса, кырыйларыннан акса?

— Моңысы шулай, Шәйми дус, әгәр шулай булмаса, без бүген бирегә жыелмас та идек, — диде Вәли сабыр гына. — Ләкин күзне йомып көрәшеп булмый. Бу кадәресең рабочий сыйныф аңлый инде. Сүз берничә кешенен хәлен яхшырту турында бармый бит. Аннары капиталистик тормышның законы шундый; ул өскә күтәрелгәннәргә берәз юл бирә, алар, үз чиратларында, элекке хужалардан да катырак кылалар. Чөнки конкуренция!

— Ул чагында ни пычагыма капиталга каршы көрәш дип сөйләнгән булабыз?

— Капиталга каршы көрәш — коры сүз түгел, Шәйми дус. Элек барысын белергә, аңларга кирәк.

— Нәкъ шул — коры сүз була да инде, Вәли! Мин рәтле нәрсә әйтерсәңме дип килсәм...

Бик кискен мизгел иде бу. Вәли бөтен сабырлыгын жыеп елмайды да:

— Синеңчә, Шәйми дус, бүген жыелдык та, иртәгә сабан туй булырга тиешме? — диде. — Минемчә, рабочий сыйныф житдирәк уйлый.

— Иртәгә булмасын ди, ну озакка сузмагыз, — диде Шәйми, ярсуын баса төшөп.

Вәли бүгенгә бәрелеш булмый калуын аңлады. Ул тавышын үзгәртмиңә Жәмил белән Мостакайга мәрәжәгать итеп:

— Сезнеңчә ничек, туганнар? — дип сорады.

— Без ни, күпчелек кайда, без шунда, — диде Жәмил.

— Халыктан калмабыз, — дип өстәде Мостакай.

Вәли урыныннан торды, ияген угалады.

— Кечкенә генә бер төркем, — диде ул уйланып, — барыбыз рабочийлар, ә уй-фикерләребез... Но, ничего, шуннан башларга туры килә. — Ул башын күтәрдә, чигәсендәге кызыл эз ачыграк беленде. — Бүгенгә сөйләшү бушка үтмәде дип уйлыйм. Без бер-беребезне яхшырак белдек, яхшырак төшендек. Киләчәктә әкрәнләп тирәнгәрәк керербез. Хәзер вакыт соң инде. Киләсе утырыш турында әйтербез. Килештекме?

— Килештек, килештек.

— Ә син ниңә дәшмисең, Шәйми дус? Артык килмәскә булдыкмы әллә?

— Юк, мин киләм! Янган йөрәк барыбер ярсый. Бәйләп куеп булмый аны.

Ике атналап вакыт үтте. Вәли Андреевич белән кинәшәп өлгерде. Беренче утырыш өчен бу кадәресең начар түгел, Виктор, — диде. Кыз-маска, кабанмаска кушты. Иптәшләр эчләрен бушатсыннар, аннары аларга жинелрәк булыр, диде.

Төшке аш вакытында Вәли янына балыкчы Әлми килде. Андреевичны әле күптән түгел генә күргәнә, ул-бу юкмы дип, Вәли аңа сагаеп карады. Әлми башын селекте, димәк, аның мөһим эше юк, тик үзе елмаюын яшерә алмый, яргаланган калын иреннәре үзләреннән-үзләре жәлеп китә иде. Вәли әле белеп житкерми: Әлми шундый кеше инде ул, кайгыга түзә, шатлыкка эри дә китә.

— Вәли туган, рәхмәт сина. Валлаһи, балыкның оясына алып барам үзеңне.

— Ни өчен миңа мондый яхшылык, Әлми абый? Сәдака биргәнем юк бит.

— Сәдаканы мәчет катындагы гарип-горабага, сукур-мукурга бирәләр. Ә сиңа рәхмәт, туган!

— Анламыйм, Әлми абый.

— Син, атаң башы, күке йомыркасы эчтенме әллә? — дип кинәт кычкырып жибәрде Әлми. — Хупжамалны больниска салырга булыштыңмы? Булыштын! Кичә барган идем, терелеп килә, малай. Үзе әйте, во!

— Монда минем ярдәм чыпчык борыны кадәр генә бит, Әлми абый.

— Бөтен хикмәт тә шул чыпчык борыны кадәр изге эштән башлана. Ә рәхмәтнең зурысын — хатыңыңа!

25

1888 елның 6 сентябрендә Владимир Ульянов Эчке эшләр министрына прошение бирде: «Яшәүгә мөмкинлек табу һәм гаиләмә ярдәм итү өчен мин югары белем алырга тиешмен. Россиядә бу белемне ала алмаганлыктан, Сөз Галижәнәбтән түбәнчелек белән үтенеп сорарга мәжбүрмен: миңа чит илдәге берәр университетка укырга керер өчен чит илгә китәргә рөхсәт итегез».

Шуннан тагын зарыгып көтү көннәре башланды.

Халыкның гомуми кәефе шәп түгел иде. Быел да, башка еллардагы кебек үк, уныш түбән булды, ә алда озын, салкын кыш тора. Азык-төлек ярты кышка да житмәс. Димәк, ачтан үлмәс өчен, я берәр баерак кешегә тамак хакына ялланырга, я, эш эзләп, шәһәр ягына сугылырга кала. Анда да, монда да өмет тайгак. Игенче, аптырап, башын кашый, тормышның очы очка ялганмый.

Волода халыкның тормыш шартларын күрәп тора иде. Ул үз кайгысы өченә генә бикләнгән алмый, аның жин сызганып көрәшкә атыласы, бәхәсләшсә, тартышасы, исбат итсә килә иде. Халык дары мичкәсә өстендә утыра бит, аз гына очкын булса да шартлап китүе мөмкин. Мондый чакта дөргә ташып торган яшь егеткә тик ятуы кыен. Ул алай да, болай да ыргылып карады, — ләкин сөрген сөрген инде, бер кая жибәрми. Шуңа күрә аның көннәре бик авырлык белән үтте, эче пошты, йөрәге сыкарды.

Укырга алмадылар, чит илгә жибәрерләреме, юкмы? Ә укырга ана бик кирәк, укымыйча хыялланган теләгенә ирешә алмаячак. Аңа бөтен кешелекнең көрәш тарихын, бигрәк тә монарчы бик аз өйрәнелгән, эшчеләр сыйныфы көрәшенең тарихын жентекләп белергә кирәк. Маркс, Энгельс әсәрләренең кайберләрен генә укыды. Калган әсәрләрен өйрәнү, бигрәк тә «Капитал»ны өйрәнү мәжбүри ихтияж. Караңгы бер авылда моны ничек эшләргә?

Ниһаять, язган гаризасына җавап килде, тик бу юлы да җавап күңелсез иде: тагын үтенечен кире какканнар. Володанын кашлары жыерылды. Инде нишләргә? Каршысында чыннан да стена торамы? Буйсынып, көрәштән, якты идеаллардан читкә китәргәме? Саша чигенмәгән, Волода көрәштән качармы? Юк, теләсә ни булса да, Волода мондый мәртәтлек юлына басмас.

Жил күзгә куелган утлы күмер кыза гына. Волода да шулай, каршылык арта барган саен анарда киртәләргә вату, жимерү теләге көчәйгәннән-көчәйде. Ялан башлы, өстенә кыек якалы ак күлмәк кигән, билең пута белән буган, кулына китап тоткан яшь егетне Кокушкино яки Апакай урамнарында күргәндә яки Ушнә буенда, көзгә урманда очратканда, кешеләр анарда шундый зур рухи көч бар дип уйлыйлар идеме? Азмышы бүгенге дөньяда теге-бу балага эләккән яшьләр. Башта берәз әтәчләнеләр, аннары, кикрикларә шингәч, иң тәкъва кеше булып

китәләр, кайберләре хәтта монах киеме кия, полициягә хезмәт итә башлый.

Бер көнне Володя урманда йөргәндә мәһабәт бер имәнгә юлыкты. Тирәсендәге чыршы, каеннар, жил-давылларга чыдый алмыйча, кайсы сынган, кайсы ауган, кайсы корый башлаган. Ә имән һаман бирешми, ул елдан-ел ныгый, куәтләнә. Ботаклары, яфраклары нинди кую. Башына таж кигән диярсен, урман патшасы!

Володя ана озак сокланып карап торды, гүя буен-сынын үлчәде, аннары төбенә утырып, кулындагы китабын ачты. Укып аргач, каршың зәңгәр күккә текәде. Нәрсә турында уйлый иде ул? Нигә чырае якты, карашы кыю, туры?

Агачлар арасынан үткәндә, йөзне җиңелчә кытыклап, биткә тожым җепләре сырышты. Димәк, көннәр утыра, әбиләр чуагы башлана. Иртәрәк түгелме? Хәер, кайчак табигать шаяргалый да. Ул бер төрлелеккә түзә алмый, бер төрлелек аның күркен шиндерер, ямен китәрер кебек.

Ниһаять, вак яңгырлы октябрь башы көннәренәң берсендә Володя Ульянов өчен дә шатлык килде. Студентлар чуалышында катнашкан кешеләргә, туганнары булган хәлдә, университетлы шәһәрләрдә торуча рәхсәт ителгән. Полиция департаментының күп санлы циркулярларының берсендә шулай диелгән икән. Володя Ульянов нәкъ шул күрсәтмәгә туры килә, Казанда аның туганнары бар!

Бу хәбәрне алган көн Ульяновлар гаиләсендә үзенә күрә бер байрам булды. Азатлык исен сизгән Володя әллә нишләп китте, аның тойгылары ташыды. Ул соңгы тапкыр Үшнә буена чыкты, урманда йөрде, Кокушкино һәм Апакай урамнары буйлап үтте. Тора торгач, күңел шатлыгы беркадәр сүрелде. Ул китә, ә авыл әүвәлгечә авыр, газаплы тормышта, караңгыда, салкында кала.

Бу тойгыга төмам бирелергә ярамый, югыйсә, бөтенләй төпкә төшүен мөмкин. Башны күтәргә, алга, киләчәккә карарга кирәк.

Володя танышларына керә башлады, алар белән сөйләште, саубуллашты, Ильяс бабайларга да кагылды.

— Китәсенмени, улым? Әгәр жай туры килсә, безнең якларга кунакка рәхим ит,— диде бабай.— Ни булганы белән каршы алырбыз. Бәлки тормышны җиңеләйтү турында патшадан закон чыгар. Безнең мондагы түрәләр аны халыктан яшерү мөмкин, эт нәрсәләр алар, алла күрсәтмәсен. Син укуган кеше, ишетсән, безгә хәбәр ит.

Володя саубуллашып, сәламәтлек теләп чыгып китте. Аннары бу ярлы игенченәң өен һәм анда яшәүче яхшы күңелле кешеләргә бик озакка исендә калдырырга теләгәндәй, артына борылып карады.

Бу кичне алар апалы-энеле дә бик озак сөйләшеп утырдылар. Владимир Ильичка апасы Анна Ильиничнаны бер үзен авылда калдырып китү авыр иде. Бер генә юаныч бар — әниләре Мария Александровна кызына да вакытлы рәвештә Казанга кайтып дөваланырга рәхсәт итүләрен сорاپ йөри. Кем белә, бәлки рәхсәт биреп куярлар. Һәрхәлдә, Володя — оптимист, ул апасын да шуңа ышандырды.

Анна Ильинична бүлмәсенәң тәрәзәсеннән кояш кызыллыгы күренә иде. Батып барган кояш гадәттә күңелдә үзенә бер төрле монсулык уята. Бүген, киресенчә, ничектер күңелдә өмет, ышаныч хисе уята иде. Әйе, туасы көнгә каршы курыкмыйча барырга кирәк. Кокушкинода үткәргән айлар никадәр газаплы, салкын булмасын, алар бушка узмады. Володя биредә чынбарлыкны, бигрәк тә игенчә тормышын күрә белде. Дөрәс, ана нибары унсигез яшь, бу яшьтә тормышның бөтен катлаулылыгын төшенүе кыен, тәҗрибә, акыл җитенкерәми.

Иртән Владимир Ильич юлда иде инде. Гади олаучы арбасында яшеренмичә бару нинди рәхәт икән! Башыңны күтәрә алганчы күтәр, тирә-ягыңа күпме карыйсың килсә, шул кадәр кара, каршы очраган кешедән курыкма, арттан куып килүләреннән шикләнмә, синен — үз

юлын, аларның — үз юллары. Син аларның юлын кисмисен, алар — синекен. Бары тик хәерле юл теләп фуражкаңны ғына күтәрәсен.

Хәзер инде көз, зәңгәр күктә тургайлар сайрамый, кояш та елмаймый, урман аланнарында, су буйларында берсеннән-берсе матур чәчәкләр күз кысып утырмый, күп булса, юл буенда шайтан таяклары ғына, кызыл чалмаларын кыңгыр салып, сине озатып калалар. Алар сине берәз үчекли кебек, «котылдым дип бик шатланма, тагын эләктереп куймагайлар», дип әйтәләр шикелле.

Юл тау астына төшә башлады. Яфраклары коелып бетеп килгән эрәмәлек арасынан ялтырап инеш күренде, салкынча дым бөркелде. Уйсу жирдә жил бөтенләй юк, ызаннарда үскән эрем башлары да тибрәнми. Чоңгыл тирәсендә — бер көтү үрдәк.

— Яков абый, болар йорт үрдәкләредер инде?

— Билгеле, йорт үрдәкләре. Я, малкай, нәрсә башыңны салындырасың? Эчәсен киләме әллә? Һай, юлга чыкканда мин сине эчерергә оныттым бугай, — диде Яков һәм арбадан сикереп төшөп аркалыкны бушатты. Ат чөмереп су эчә башлады. — Эч, эч, туйганчы эч. Инештә су күп. Атай мәрхүм исән булса, атны вакытында эчермәгән өчен, яңаклар иде үземне. Я, туйдыңмы, жан кисәгем, — диде Яков, атны сыртынан сыйпап, аңары аркалыгын күтәрәп бәйләде. — Я, кузгалдык, малкай. Күрәсен, егетебез ашыга, бәлки барышыңсы көтә торгандыр үзен, сагыгандыр.

Олаучы Володяга карамыйча ғына аның кылын чиертте. Володя Яковның бу гадәтен сизеп көлемсерәп куйды.

Юл үргә менгәнлектән, елганы кичкәч, Владимир Ильич, Яков кебек, арбадан төште. Алар янәшә бара башладылар. Володя бу юзаш мужикны бала чактан ук ярата иде.

Үрне менгәч, игеннәре жыеп алынган буш кырга күз ташлап, Володя сүз башларга жыенганда ғына торналар тавышы ишетелде. Әнә биектә, биектә өчпочмак булып очалар алар. Яз көне дә Володя аларның моңлы жырын тыңлаган иде. Яз көне торналар тавышында яшәү шатлыгы була, хәзер — аерылу сагышы.

— Яков абый, болар кичеккәннәр түгелме? Юлда кар ява башласа, харап булалар бит.

— Юк, алар биектә, — диде Яков уйчан ғына, — аларга аннан бар төш күренә.

— Ходайның эшләре, Яков абый, күктән генә күренәме икән?

— Шулай булырга тиеш, чөнки ходай үзе дә күктә. Күктән күренмәсә, — Яков башы белән кошларга изәп алды, — очсыз-кырыйсыз күктә торналар ничек адашмый? Минем күзәткәнем бар: яз башында алар, тегәр жепкә таккан кебек, нәкъ шул турыдан кайталар, көз житкәч, шулай ук бер эздән очып китәләр. Кар яумый торган жылы яклар бездән бик-бик еракта диләр. Анда чаптар атлар да барып житә алмый икән... Әнә кара, — диде Яков, юл чатына күрсәтеп, — уңга юл китә, сулга, турыга. Кайсының барырга? Менә бусынан китсән, ай барасыңмы, ел барасыңмы, Казанга элгә алмыйсың. Жирдә кемнән булса сорарга мөмкин, ә күктә кемнән сорыйсың? Анда ходай илчеләре — фәрештәләр генә юллар чатында, околочный кебек, басып торса тора торганнардыр. Торналарга да туры юлны алар күрсәтәләр. Менә шулай ул, Владимир Ильич. Алланың эшләре гади түгел, безнең баш житми аңа. Иң яхшысы — ул турыда гөнаһ жыеп сөйләмәү.

— Нәрсә турында сөйләргә ярый соң, Яков абый?

— Азмыни дөньяда эшләр...

Владимир Ильич рәхәтләнеп көлдә.

— Хәйләкәр мужик син, Яков абый.

— Ансыз — дөнья сансыз, Владимир Ильич. Син үзен дә хәйләкәр, янәш булсаң да, Минем сүзне торналар койрыгына ябыштырып жи-
бәрдең.

— Нинди сүзне, Яков абый?

— Барышня турындагыны... Син, Владимир Ильич, безнең авыл халкы арасында чын хөрмәт казандын. Мужиклар сине яңа туган балаларына юкка гына крестный булырга чакырмаганнардыр инде. Моның өчен кардәшләр, хөрмәтле картлар бетмәгән. Димәк, синең сүзеңне жанга яқырак күрәләр. Капчыкны төбеннән тотып селекмисең. Игенче моны ярата. Аның иң кирәкле, иң кадерле сүзе һәр вакыт запаска қала... Син дә кадерле сүзенне запаска калдырасын.

— Булмагач, ни такылдыйсың? — дип көлдә Владимир Ильич.

— Анысын башка берәүгә сөйлә инде... Иртәме, соңмы, егет башына килә торган хәл, аннан кача алмыйсың. Безнең, крестьяннарның, эшә бу яктан әйбәтрәк. Күнелгә ошадымы, сау-сәламәт булдымы, ашый беләме — вәссәлам.

— Ашый белүе нигә кирәк тагы?

— Нигә кирәкмәсен? Ашаган ат армый ул.

Владимир Ильич башын артка ташлап көлөп жибәрде.

— Нигә көләсең? — диде Яков, андап бетермичә.

— Соң, Яков абый, көләш сайлаганда аның ашавы-ашамавы белән кызыксынырга кирәк икәннән белми идем.

— Анысы, Владимир Ильич, сиңа кирәкми дә. Шәһәр барышнялары аз ашаса яхшырак, — расходы кимрәк.

— Ә мәхәббәт?

— Өйләнгәч, бергә тора башлагач, мәхәббәте була аның.

— Өйләнгәч, Ильяс бабай әйтмешли, чүлмәкне ваткач, соң булмасмы?

— Андый хәлләр дә очрый... Ярар, Владимир Ильич, утырыйк булмаса. Озакламый Казан.

Алар арба кырыена утырдылар. Яков иреннәрен чупылдатып:

— На, малкай, — диде. Чыбыркы шартлаткач, ат адымнарын кызulates төште. Арба дыркылдавына кушылып Яков башта авыз эченнән генә жырлаган булды.

Владимир Ильич — хәзер аны Володя дип әйтү ничектер килешми иде шикелле, ул бит сөрген чикләрен үтеп кайта — башта көлемсерәде. Яков һаман аны кызы янына кайта дип уйлый, әмма Владимир Ильич кызын сагынып кайтмый әле, Казан аны көрәш майданы буларак тарта. Укырга алмадылар, чит илгә жибәрмәделәр — монысы алар ихтиярында булсын ди — әмма көрәштән һичкайчан тыя алмаслар, монысы инде түрәләр кулында түгел, киресенчә, көрәш ялкынын дөрләтергә алар үзләре булыша — теләмәсәләр дә, ихтиярсыз рәвештә булышалар һәм ул көчле ялкын алдында үзләре үк куркып дерелдиләр, яки гажизлекләрен күрсәтмәскә тырышып котырыналар. Ләкин котырынып язгы ташкынны туктата алмыйсың!

Үл буенда кыр казы күренде. Очып китсен дип, Яков чыбыркысын шартлатты. Каз бер-ике атлады да кырын ятты.

— Эх, матушка, — диде Яков, арбадан сикереп төшөп, — канатын имгәткәннәр бит. Менә сиңа тамаша!

Үл казны куа башлады. Каз очарга итте. Ләкин сыңар канат белән ничек очсын. Қыйгаклап кычкырды, эрнеп ялварган булды, ләкин кеше һаман йөгәрдә һәм, ниһаять, казны тотып алды. Яралы канатын карды, башын чайкап куйды. Аннары, казны култык астына кыстырып, авыр сулый-сулай, арбасы янына килде. Аты туктаган, хужасын көтә иде.

— Яков абый, нигә тоттын син аны, жибәрер идең мескенне, — диде Владимир Ильич.

— Канаты сынган ич аның, — диде Яков, казның канатын чүпрәк белән бәйли-бәйли. — Кая бара ул сыңар канат белән? Я ачтан үлә, я төлкөгә азык була.

— Ә син аны нишләтәсен, суясыңмы?
 — Нигә суярга. Безнең берничә йорт казы бар. Шулар арасында язга хәтле яшәр. Аңарчы бәлкем канаты да төзәләр.
 — Син бик нечкә күңелле кеше икән, Яков абый. Ә монда крестьяннар бер студентны канга батырганчы кыйнаганнар. Ул да бит...
 — Авылны яндырган студентны әйтәсەңме?
 — Авылны ул яндырмаган, моны алпавыт ялчылары гына шулай дип сөйли.

— Анысы бәлки шулайдыр да... Нәрсә ул яп-яшь башы белән халык эшенә тыгыла? Яши бирсен әнкәсе кочагында, укысын...

— Аны да, минем кебек, университеттан куганнардыр.

Яков тиз генә эндәшмәде:

— Анысы да булуы ихтимал... Халык үзе дә йодрыкларын селкәргә булдыра, син аны кемнән булса муенын борырга өйрәтмә, ул аны белә. Син аны башкага өйрәт... Хакыйкәтне күрсәт аңа, шуннан ул сиңа рәхмәт әйтер. Менә,— дип, Яков сәләмәләр эченә күмелгән казга күрсәтте,— шушы гөнаһсыз кошларны атып йөрүче, аларны имгәтүче бер алпавыт бар бу тирәләрдә. Кешеләреннән ни бар малын тартып алу гына түгел, үзләрен бүредән яман өзгәли. Этисе дә шундый бәдбәхет жан иде. Түземе беткәч, халык аны әнә теге яман чокыр төбөндә сагалап торып, муенын борган. Шуннан соң нәрсә дә булса үзгәрдеме? Юк, улы хужа булды. Анысы әтисеннән зәһәррәк булып чыкты. Ярты авылны Себер озаттырды, йорт-жирләрен туздырды. Аның явызлыкларын сөйли башласаң, исең-акылың китәр... Юк, туган, әгәр яхшы булсаң, халык ярасына зерә кагылма, тоз сипмә, кагылсаң, белеп кагыл.

Яков үз фикерләрен ахыргача ачып бетермәсә дә, Владимир Ильич аның тел төбен аңлады. Сөргендә чакта ул Яков ишеләр белән байтак сөйләште. Алар беренче карашка гына юк-бар нәрсәләр турында тапкылдыйлар кебек, сүзләренчә бәйләнеше, рәте юк шикелле, ә чынлап карасаң бик акыллы фикер йөртәләр, тирәннән каералар.

Күкне каплап торган тоташ соры болытлар тарала, анда-санда ачыклыklar күренә башлады, ялтырап кояш чыкты. Еракта бер чиркәүнең алтын гөмбәзе жемелдәргә тотынды, тегендәрәк икенчесе күренде...

— Казан, Владимир Ильич.

Менә яңадан Казан, яңадан Беренче тау. Әгәр санасаң, сулар да күп акмаган, вакыт та әллә ни күп үтмәгән. Аерылганга хәтта бер ел тулмаган. Казан да, Беренче тау да шул ук сыман. Тик ул чакта алар урамның бер башында торалар иде, хәзер — икенче башында.

Өйләре шактый иркен, ике катлы, үзе якты, коры, күптән түгел генә ремонт булган. Янында шактый зур бакчасы бар. Билгеле, көз житкәч бакчаның яме киткән инде, жыл агач башларындагы соңгы яфрактарны очыртып бетерә. Яз-жәй көннәрендә бу бөдрә каеннар, өрәңгеләр, ямь-яшел чыршы-наратлар төбәндә утыруы үзе бер рәхәттер.

Бу йортта ни өчендер элек-электән ике кухня булган. Өстәге бүлмәләр яктырак, күңеллерәк, ләкин Владимир Ильич үзенә тору өчен түбәнге катны, әлегә кухняларның берсен сайлады. Бәләкәй генә бүлмә, бер тәрәзә, бер кешелек тимер карават, өстенә газеталар япкан плитә, баш очында — китап шүрлеге, тәрәзә каршында — язу өстәле. Тәрәзә урам якка түгел, ян якка карый, берничә адымда гына куаклар үскән тирән чокыр, чокыр төбөннән күбесенчә эшчеләр, мещаннар, фәкыйрьләр тора торган Суконный бистәсе тыкрыкларының берсе башлана.

Суконный бистәсенәң нәкъ урта бер жирендә атаклы сукно заводының төбәнәк корпуслары, янәшәсендә — спирт заводы...

Владимир Ильич сайлап алган бүлмәнән тагын бер яхшы ягы шуңда — аның кеше күрми торган арткы ишеге бар. Төнлә сонга калып кайтканда, башкаларны борчымыйча гына, туры үз бүлмәнә үтәргә мөмкин. Иң мөһиме: чакырылмаган кунаклар килә калса — аларның килүе бик ихтимал — сиздерми генә чыгып таярга була.

Владимир Ильич сөргеннән кайтуга Беренче тауда околдочныйның кара күлөгәсе күренә башлады. Мөгаен, бу кара күлөгә Владимир Ильичны гомере буге эзәрлекләрдәр. Ярый, эзәрлекләсәләр эзәрлекләсеннәр, аңа карап килсә кен тумышча калмас. Дәрәс, бу хәл өстәмә кыенлыктар тудыра, саклык чаралары күрергә мәжбүр итә.

Владимир Ильичның күңеле ярыйсы күтәрәнке иде. Ул акылы белән сизә: Россиядәге революцион хәрәкәттә тиздән барысы да үзгәрәчәк, үзгәрми хәле юк, тормыш алга бара, тик искегә, бик төплә һәм көчле булып күренсә дә, ябышып ятмаска гына кирәк.

Владимир Ильич үзенең студент киemen алмаштырды. Өстендә — жилет белән кара костюм, ак күлмәгенә якасын ефәк чулкар белән бәйләгән, — галстук-фәлән кирәкми. Плащы белән пальтосы — гади кешеләр кия торган.

Казан Владимир Ильичны бик сагындырган иде. Ул аның төрле милләт кешеләрен, — аларның киemenдә дә башка-башка, — кайнап торган урам-мәйданнарын, базарларын кызыксынып карап йөрдә. Лядской бакчасында, Эрмитажда булды, Марусовкага төште. Университет яныннан узганда күңеле ташыды.

Воскресенский урамы үзгәрмәгән. Шәһәр башлыгы йорты белән патша һәйкәленә рәтләп карамады, эмма еракта ялтырап киткән Иделгә карашы тукталды. Спас башнигына, Сөембикә манарасына игътибар итте. Бу манара Казанка елгасына таба тагы да авыша төшкән кебек иде. Төрмә дә Кремль астында гына.

Кайтканда Черек күл буеннан үтте, Бакыр бабай бакчасында утырып торды. Башка көннәрдә Владимир Ильич Кабан күле буена төшеп китә, аннан Крестовниковлар заводына таба юл тоты иде. Студент чагында ул эшче түгәрәкләргә баргалады, хәзер бәйләнешне яңартасы иде. Владимир Ильич узган-барганнарда күз салды. Танышлар очрамады.

Казанда шау-шу арткан иде кебек, нәрсәдер үзгәргән дә шикелле, тик тотып алып кына булмый. Шулай шул, бу Кокушкино тынлыгы, урман бушлыгы түгел инде.

Берничә көннән шәһәрдә бөтенләй кыш булды, агачларны, урамнарны ап-ак кар каплап китте. Иделдә боз ката башлады. Тик атна-ун көн үтмәгәндәр — тагын жылытып жибәрде, чанада йөрәп булмый башлады.

Владимир Ильичның тизрәк революцион түгәрәкләргә катнашасы, ораторларның сүзләрен тыңлыйсы, бәхәсләшсә, жанлы кешеләр, фикердәшләр белән аралашасы килә иде. Ләкин шәһәрдә танышлары байтак булса да, берьюлы барып ишекләрен кагарга жөрәт итмәде. Ул полиция күзәтүе астындагы кеше, теләмәсәң дә яхшы кешеләргә күлөгә төшерүең бар. Аннары булып үткән вакыйгалардан сон, кайберәүләрнең карашлары, үз-үзләрен тотышлары үзгәргән булуы ихтимал. Искәртмәстән барып керсән, эллә нәрсә уйларлар. Ашыкмаска кирәк.

Тора-бара Владимир Ильич шәһәрдә жәмәгать фикеренә сүнмәвен белде, түгәрәкләрнең кайберләре һаман эшли икән, яшьләр арасында аларның тәэсире элеккечә көчле. Владимир Ильич зур саклык белән бәйләнешләрен яңарта башлады. Байтак нәрсә ачылды. Күп кенә иптәшләр Казаннан китәргә мәжбүр булганнар. Революцион юлдан читләшүчеләр дә бар, бәхәткә каршы, алар күп түгел.

Бер көниө Владимир Ильич, тэвэккэллөп, таныш кызларының берсенә барырга чыкты. Бу кыз элек түгәрәкләргә актив катнаша иде, соңыннан идеалларына хыянәт итмәгән бугай. Владимир Ильич чытләтеп шуларны белә алды, ә белә алмаганны — дингез иде.

Аны шатланып каршы алдылар, түргә утырттылар. Бу өйдә Владимир Ильич үзенең элекке студент дусларыннан берсен очратты. Ана шулай ук Казанга кайтып торырга рөхсәт иткәннәр икән. Университетка, мөрәжәгәт итеп караса да, алмаганның. Моңа ул артык кайгырмый. Әле студент чакта ук ул аз-маз язгалый иде. Хәзер чынып торып язарга керешкән. Язганның басалар, гонорары, аз булса да, килеп тора икән.

Алар озак сөйләшеп утырдылар, барлык иптәшләрен диярлек телгә алдылар. Владимир Ильич бу кешеләрнең үзеннән нәрсә булса яшерүләрен яки әйтеп бетермәүләрен сизмәде. Дөрес, яшь язучы яшьлек дәртен куя, революцион эштән суына төшкән. Болай намусы чиста, берүенә дә сатмаган, идеалларыннан ваз кичмәгән. Ул булдыра алган хәтлө Владимир Ильичка ярдәм итәргә булды.

Кайберәүләрен янадан кулга алганның икән. Кайнар йөрәкле яшьләренә ни өчен төрмәгә утыртулары гомумән билгеле, ә конкрет гаепләре турында иптәшләре Владимир Ильичка бернәрсә дә атап әйтә алмадылар. Бу күнелсез хәбәр иде, ләкин Владимир Ильичның ихтыярын какшата алмады, киресенчә, тизрәк көрәшкә ыргылу теләген генә көчәйтте. Әйдә, давыл куәтләрәк шауласын, яшен көчләрәк яшынсен, күк дәһшәтләрәк күкрәсен. Куркаклар калтырар, ә кыюларның жаны давыл көтә, күкрәү көтә!

Хәзер инде Владимир Ильич өйгә еш кына соң кайта башлады. Кайткан, ниңә болай соң, кайларда булдың, ниләр эшләдең? дип әнисе дә, сеңелләре дә битәрләмиләр. Бу турыда ачыктан-ачык сөйләргә Владимир Ильичның хакы юклығын, аның тормышы иптәшләре һәм яшерен оешма белән бәйләнгәннән алар сизенәләр иде. Нәхкәлдә, сөргеннән соң, гаилә өчен бу сер түгел иде инде.

Владимир Ильичның сөекле әнисе Мария Александровна һәм яраткан сеңелесе Ольга — бу эштә аның иң турылыклы дуслары. Ольганың кайнар йөрәкле булуы аңлашыла, ә ана йөрәге? Өлкән улын шундый фажигалә төстә мәңгегә югалткан, өлкән кызы хәзер дә сөргендә иттеккән ана сөргеннән әле яңа гына кайткан икәнче улын бу һәлакәтлө юлдан бөтен жан көче белән сакларга тиеш иде кебек. Моңарчы улын тиргәмәүләре, әрләмәүләре табигый: яхшы күнелле ана чиксез авыр хәлгә тарыган, унсигез яшендә шундый мәрхәмәтсез хәлдә яшәргә мәجبур булган улының көннәрен тагын да карангылатасы килмәгәндер. Хәзер хәл башка бит.

Владимир Ильич урыныннан торды, әнисе каршына килеп, күзләренә карады:

— Әнием, миңа вакыт... Бүгән дә соң кайтырмын, борчылмагыз, — диде. Күзләре Оляның күзләре белән очрашты. Володяның һәр вакыт билгесезлеккә, хәтәр куркынычка каршы чыгып китүен сизеп аның йөрәгә ешрак тибәргә тотынды. Владимир Ильич елмайды һәм, кайгырма, дигәндәй каш сикертеп алды. Әгәр ул шунда чыгып китмәсә, ярар, бүгән бармыйса, дисә, Ольга аңа ничек карар иде икән, шатланып идеме, әллә булмаса, куркак жан, дип әрнеп тиргәр идеме? Могаен, Саша бер вакытта да болай эшләмәс, дияр иде. Саша бу семьяда иң югары гаделлек символы булып әверелгән иде.

Урамда шактый салкын, жылтиса, бер кеше күренми, хәтта околочный да каядыр киткән, Владимир Ильич шарфын төзәткән булып тирә-ягына каранды, аннары зур урамга таба атлады. Гадәттә, ана кайда булса «койрык» тагыла иде, бүгән әллә чыкмаган, әллә тәжрибеләргә туры килгән — күренмәде. Шулай да Владимир Ильич әйлә-

неч юллардан китте. Бер тыкрыкта туктап, ул тагын тирэ-ягына каранып алды, алгарак узды, ишегалдына керде, аннары икенче тыкрыкка чыкты. Анын алдында ике катлы таныш йорт иде.

Владимир Ильич, башын иеп, барысы белән берьюлы исәнләште дә бер буш урындыкка утырды, өс киemen салып янына куйды. Иптәшләре бик бирелеп өстәл янына баскан кешене тыңлыйлар иде. Владимир Ильичның аны моңарчы күргәне юк иде. Уртача буйлы, ябык йөзле, куе чәчен артка тараган, төсө ниндидер — карамы, коңгыртмы — лаппа яктысында аеруы кыен. Өстендә — кара костюм, кыек якалы а күлмәк, билендә нечкә билбау. Тавышы бик көчле түгел, үзе ярыйсшома сөйли. Күренеп тора, бу егет сөйләргә күнеккән, фикерләрен туры һәм төгәл әйтә, каушамый, тик ялтырап торган күзләре генә тыңлаучыларның әле берсенә, әле икенчесенә туктала, гүя аларның яшерен уйларын белергә тели иде.

Хәзер түгәрәк утырышларында Маркс һәм Энгельс исемнәре торган саен ешрак телгә алына, әсәрләренең исемнәрен әйтәләр. Әлеге егет тә Маркс-Энгельс турында сөйли иде.

Казанга кайткач, беренче эш буларак, Владимир Ильич «Капитал»ны өйрәнергә кереште. Ул аны үзенең кечкенә бүлмәсендә төннәр буге укыды, уйланды. «Капитал»ның тирән мәгънәсен аңларга тырышты. Маркстың фикерләре аның акылын һәм йөрәген торган саен тирәнрәк били барды. Әлеге егет тә Маркстың шул гажәеп фикерләрен ватмый, жимерми, киресенчә, чын күңелдән яклай. Владимир Ильич егетнең сүзләрендә үз тойгыларына аваздашылык сезеп, тагын да игътибар беләнрәк тыңларга кереште.

— «Капитал»га язган сүз башында Маркс әйтә: аның әсәренең соңгы максаты хәзерге җәмгыять хәрәкәтенең экономик законнын ачудан гыйбарәт. Материализмны алга сөрәп, ижтимагый аңны ижтимагый көнкүрештән чыгып аңлатуны таләп итә ул,— диде егет,— бу бердәнбер дәрәс фикер.

Үзе яшь булса да сакал-мыйек жибергән икенче бер егет, урыныннан сикереп торып:

— Туктагыз, тукта,— дип кычкырды.

Аңа фикерен әйтергә ирек бирмичә:

— Минемчә, рус рухын аңлар өчен...— дип тезеп китте тагын бер оратор.

Кайнар йөрәкле яшьләр арасында гына тууы мөмкин булган бу дәртле һәм күп сүзле бәхәстән ахыр килеп шуны аңларга мөмкин иде: Россия гаять үзенчәлекле ил, ул үз үсеш юлы белән алга бара, башка өлгеләр аңа өлге түгел, гениаль булган тәкъдирдә дә күчәрмә була алмый. Тарих Россиягә үз юлын билгеләгән. Аның асыл уллалары шул юлда мең газалар чиккәннәр, шул юлда һәлак булганнар, ләкин читкә тайпылмаганнар, яшьләр бу бөек эшкә киләчәктә дә хыянәт итмәскә тиеш.

Куе чәчле егет, үзен ярты сүздә бүлдерүләренә канәгатьсезлек белдермичә, урындыкка утырып, иптәшләрен тыңлый башлады. Хәзер барысы шаулый иде, кемнең нәрсә турында сөйләвен белү дә читенләште. Шулай да күбесе бер фикергә авыша иде булса кирәк: Россия — крестьян иле, Маркс идеяләре, яңа булсалар да, аңа батмый.

Бәхәс бик озакка сузылды, куе чәчле егет бөтенләй онытылды. Ахырдә берәү аякка басып, гомуми игътибарны үзенә тартып:

— Бәхәс булганда безне бәләш белән дә сыйлама,— диде көлемсәрәп. Аның тавышы калын иде.— Шулай да иптәшкә фикерен әйтәп бетерергә ирек бирергә кирәк. Федосеев, кайда Федосеев? Николай!

Федосеев, күрәсен, киткән иде инде.

Владимир Ильич сискәнәп куйды: Николай Федосеев! Күпме танышырга теләп тә таныша алмыйча калды. Ни үкенеч. Ярый, иртә булмаса, кич булыр, юллары бер тирәдән узгач, танышмый калмаслар әле.

Федосеев марксизмны яклый, Владимир Ильич та тулысы белән марксизм ягында. Шунисы кыйммәт!

Владимир Ильич, үзенә теләктәшләр эзләгәндәй, янында утырган иптәшләренә карады. Күренеп тора: болар студентлар түгел, аякларында күн итек, өсләрендә кыска пиджак, кепкаларын кулларына тотканнар.

Владимир Ильич өстәл янына килде. Алга таба иелә төшөп, «р» авазын үзенчәрәк әйтеп сөйлә дө башлады.

— Революционерларның күбесе,— диде ул,— народниклар кебек фикер йөртүдән башлылар. Яшь чакта, үз фикерләре әле нык булмаганда, аларга чын күңелдән сокланалар, баш ияләр. Террор геройлары яшьләр каршында сокланмаслык түгел. Инде шул ялкынлы геройлардан баш тарту — кемгә жинел? Бу хәл эчке көрәш сорый, алай гына түгел, «Народная воля»га ахыргача турылыклы булырга ант итүчеләрдән кискен аерылырга мәжбүр итә. Яшьләренң үтәп киткән идеалларга турылыклы булырга тырышулары — аларның гаепләре түгел, бәлки фажиғалары...

Тагын бәхәс кабынып китте, тагын дәррәү кубып сөйлә башладылар. Күзлек кигән бер студент, кулларын бутый-бутый:

— Ә сез народникларның карашларына каршы нинди эзлекле фәлсәфәне куя аласыз? — дип сорады.

— Революцион марксизмны! — диде Владимир Ильич, тирән ышаныч белән.

— Гафу итегез, кемнәр аны аңлый? Эшчеләрме, крестьяннармы? — дип кызды студент. — Халыкка ачык аңлаешлы фәлсәфә кирәк.

— Сез безне берни аңламый торган наданнар дип санамагыз, — диде Валинең иптәше утырган жиреннән. — Без үзара кайбер китапларны укыйбыз. Аңлашылмаганын сездән сорарбыз дигән идек.

— Бик дөрес, иптәш, — диде Владимир Ильич. — Маркс алар телендә сөйлә.

Вәли белән иптәше икәү генә кайттылар. Вакыт инде соң иде, ай яктысы булмаса кайтуы тагын да читенрәк булып иде, ләкин айны да өзгәләнгән болытлар каплап-каплап китә иде.

Байтак вакыт сүзсез кайтканнан соң, Валинең иптәше әйтә куйды:

— Безнең күрше егет нинди орел булып чыкты, ә?

— Кытыклады, — дип көлемсерәде Вәли.

— Ә син аның фамилиясен белдеңме?

— Юк шул.

— Их, син, — ул Валинең колагына пышылдады, — Владимир Ульянов. Безнең арттагы егетләр шулай дип әйттеләр...

Мария Александровнаның тырышлыгы бушка китмәде. ниһаять, Анна Ильиничнага да Казанга кайтырга рөхсәт иттеләр. Дөрес, дүрт кенә айга, дәваланырга гына. Димәк, быелгы кышны ул Казанда, туғаннары янында яшәячәк. Гайлә белән бергә булгач, әнисе ышыгында аңа зур мәшәкәтләр дә мәшәкәт булып күренми. Тормыш вак-төякләрен әнисе барысын да үз өстенә алачак.

Анна Ильинична Казанга октябрь ахырларында кайтып төште. Байтак вакыттан һәм байтак газәпләрдән соң аларның тату гайләсе бер өстәл тирәсенә жыелды. Дөрес, Илья Николаевичның һәм Александр Ильичның юклығы мондый чакта әеруча сизелә, тик нишлисәң, үлгәннәр инде кире кайтмый. Мария Александровнаның йөзендә тирән сагыш, тик ул моны балаларына белдерергә теләмәде. Володя белән Ольга әниләренң хәлен аңласалар да, үз чиратларында, берни сизмәгән кебек кыландылар, эне-сеңелләре белән уйнап-көлеп сөйләштеләр. Алар-

га карап Анна Ильиничнаның да күнеле күтәрелеп китте. Югыйсә, ул, Кокушкинодагы кебек, моңсу иде, ә өйдә бер генә кешенең кәефе булмаса да, бөтенесенең күңеленә күлгә төшөрә.

Анна Ильинична, Кокушкинодагы кебек, биредә дә энесе белән сөйләшеп утырырга ярата иде. Ул Владимир Ильичның бәләкәй бүлмәсенә еш төшә,— Анна Ильинична үзе өскә катка, Ольга белән янәшә бүлмәгә урнашкан иде. Кайчан гына төшмәсен, Володя китаплар эченә чумган була. Бүлмә эче тып-тын, һичкем комачауламый, кайчагында төннәр буге уты сүнми, ул я укый, я уйланып ишекте-түрлө йөрөнә.

Владимир Ильичның өстәлендә — Дарвин, Бокли, Рикардо, Лев Толстой, Бальзак, Пушкин, Мериме китаплары. Ләкин Владимир Ильич аеруча бер тырышлык белән «Капитал»ның беренче томын укый, ул аның иң яраткан китабы.

Бүгөн дә Анна Ильинична килеп кергәндә энесе шул китап өстенә неләп утырган иде.

— Володя, эшенңе бүлдермәдемме? — диде ул, берәз унайсызланып.

— Юк, юк!

Владимир Ильич, урындыгын апасына биреп, үзе газета япкан плитә өстенә менеп утырды. Күренеп тора, Маркс аның бөтен күңелен биләп алган. Анна Ильинична бик яхшы белә: энесенең тапкан кызыклы фикерләрен эчендә бикләп тотаткан гадәте юк. Ул үзе инанган нәрсәләргә башкаларны да ышандырырга тырыша. Бу аның үзенчәлекле бер сыйфаты. Ул бүгөн дә дәртләнеп, илһамланып Маркс теориясенен нигезләре турында сөйли башлады, аның революцион хәрәкәттә өр-яңа юллар ачуын әйтте. Шунысы гажәп: Владимир Ильич боларны иртәгә имтихан бирер өчен ятлап утырмый бит. Ул Маркс теориясен күнел түрәнә сала, аны гомергә онытмаслык итеп ятлый. Ләкин ул икенче бер нәрсәгә дә аңлый: бөек галимнәр тормышның бар очрагына да яраклы күрсәтмәләр биреп калдыра алмыйлар, алар бары тик нигез баганаларын гына утырта, шуларга таянып, син заманның үз законнарын ачарга тиешсән.

Биниһая зур, катлаулы Маркс теориясе турында Владимир Ильичның шул кадәр аңлаешлы һәм гади итеп сөйләвенә Анна Ильинична исе китте. Монун өчен бу теория турында күп уку, күп уйлау гына аз, монда табигый зирәк акыл, сәяси сизгерлек һәм фикер өлгергәнлегә кирәк.

Алар Маркс тәғлиматы турында озак сөйләшеп утырдылар. Югарыдан тын гына музыка тавышы ишетелә башлады. Ольга рояль уйный иде. Үзе үк әкрән генә жырлый да иде.

Кокушкинодан кайткач, Владимир Ильич та музыка белән мавыгып китте. Опера театрына баргалады. Бер көнне алар энесе Митя белән «Кардинал кызы»н тыңладылар. Урыннары галеркада иде. Яннарында үзләре кебек яшьләр утырды. Тәнәфес вакытларында шау-шу, бәхәс булды. Яшьләр тик тора белми бит. Аннары жәяүләп өйгә кайтылар, бик тәмләп сөт белән ипи ашадылар. Владимир Ильичның күнеле күтәренке иде. Ул яңа гына ишеткән музыка тәэсиреннән аерыла алмады.

Рахиль ты мне дана...—

дип жырлады. Күрәсен, Владимир Ильичка бигрәк тә Елезар ариясе ошаган, ул аны әллә ничә тапкыр кабатлады:

Христиан я ненавижу,
Их решился презирать,
Но теперь я прибыль вижу —
Можно денежки достать!

Владимир Ильич экрен генә жырлый, чөнки өйдәгеләр йоклый иде инде. Тышта кышкы жил ыжыра, агач ботаклары шакулдый.

Башка көннәрдә Владимир Ильич өйдә булганда алар Ольга белән «Нелюдимо наше море» дуэтын жырлыйлар иде.

Кайчагында рояль уйнарга Мария Александровна утыра иде. Ул «Аскольд кабере» операсыннан өзекләр уйнарга ярата. Еш кына Владимир Ильич та ана кушылып жырлый.

Владимир Ильич аеруча «Фауст» операсыннан Валентин ариясен башкарырга ярата иде. Аның тавышы опера артистларыныкы кебек көчле булмаса да, жырның бер жире бик тәэсирле янгырый, чөнки Владимир Ильич ана үз йөрәгендәгә бөтен ашкынуны сала:

Там, в кровавой борьбе, в час
сраженья,
Клянусь, буду первым я в первых
рядах...

Ульяновлар гаиләсендә музыканың тәмен, ләззәтен яхшы беләләр иде. Рухка да, жанга да берни бирми торган кибәк кебек буш арияләр алар өендә ишетелми, киресенчә, кешене яхшылыкка, гүзәллеккә, батырлыкка, азатлыкка, хөрлеккә һәм камиллеккә чакыра торган классик музыкага урын түрдән иде. Иң элек Мария Александровна яхшы музыканы үлөп ярата иде. Бу кадәр батырлыкка һәм рухи сафлыкка аны музыка өйрәтмәдеме икән?

Музыка Владимир Ильичны да йомшартмый, икрәтми, киресенчә, аңарда эшләргә, укырга, көрәшәргә чиксез дәрт тудыра иде. Музыка тыңлаган көннәрдә ул аеруча күтәрәнке рух белән эшли иде.

Тышта жил сызгыра, кайдадыр иренеп кенә бер эт өрә. Түбәндә, чокырда, утлар сүнган, гүя анда бер жан иясе дә калмаган.

Кулларын күкрәгенә куеп, Владимир Ильич ишекле-түрле йөрәнә. Уйлар, уйлар. Тынгысыз, кайнар, әрсез уйлар һаман алга ыргылалар, гүя барысы өлгереп житкән, алар инде бу кечкенә бүлмәдә бикләнеп кала алмыйлар. Владимир Ильич башында кайнаган уйларын бик зур ихтияр көче белән генә тыя иде. Ашыгырга, кабаланырга ярамый, көрәшнең ачылмаган серләре бик күп, аларны бәйнә-бәйнә аныкларга кирәк...

Бер вакыт аның карашы плитә өстендәгә шахмат тактасына төште. Йөрөнүеннән туктап, фигураларны тезде, аларга озак кына карап торды, аннары бер ход ясады...

Владимир Ильич шахмат уйнарга сизгез-тугыз яшендә үк өйрәнде. Башта әтисе белән уйнады. Соңга таба абыйсы Александр, аннары сеңлесе Оля һәм энесе Дмитрий белән көч сынашты. Владимир Ильич уйнаганда чынлап уйнарга ярата, ялгыш йөргәнмен, алай түгел, мәнә болай, дип йөрешләрне алмаштырырга рөхсәт итми, — шахмат уены акыл ияләренә баш ваткычы, шар сугу түгел, — дия иде ул.

Владимир Ильич абыйсы Александр белән көч сынашырга аеруча ярата иде. Шахмат уйнаганда Александр тактага карамый да, өстәвенә әле ул шул ук вакытта бильярд та суга иде. Аның шулай оста уйнавына Владимир Ильич бик соклана иде.

Хәзер буш вакытларында Владимир Ильич шахмат клубына йөргәли, анда да бик бирепле уиный. Бер көнне ул энесе Митяны үз бүлмәсенә чакырып төшереп, тактага карамыйча уйнарга теләгә барлыгын әйтте.

— Алдан бер фигура бирмим, тактага да карамыйм.

Митяның күзләре ялтырап китте, мондый кызык уенны аның күргәне юк иде әле. Ул бик риза булып шахмат тактасы алдына утырды. Абыйсы тактага карамый, димәк, ул берни күрми, Митя малайлык шуклыгы белән бик сәер ходлар ясады, теләгәнчә хәйләләде. Ә Владимир Ильич караватка утырып, үзенең ходларын әйтеп торды. Митя

ничек кенә кыланмасын, ничек кенә алдашмасын, ахыр килеп, барыбер партиясен оттырды. Ул, кызарып, тәмам таң калды.

Ләкин шуннан соң инде Владимир Ильич тактага карамыйча уйнамады. Бу вакытта ул бик көчле бер Самар шахматчысы белән почта аркылы көч сынашырга керешкән иде. Ходларны, гадәттә, ачык хатка язып жибәрәләр иде.

Уен кызды. Бер ходтан соң, җавап көтеп, Владимир Ильич бик дулкынланып йөрде. Әледән-әле шахмат фигураларын тезеп, уйланып утырды.

— Бик кызык хәл килеп туды. Хәзер нишли инде, мондый четерекле хәлдән ничек чыга? Мин, мәсәлән, канәгәтләнәрлек җавап таба алмыйм,— диде Владимир Ильич.

Ниһаять, озак көттергәннән соң, җавап килде. Бу вакытта алар бүлмәдә энесе белән икәү иделәр. Тиз генә фигураларын тезеп куйдылар.

— И, тапкан ход. Моннан да ахмаграк ход булуы мөмкинме! — дип кычкырып жибәрде Митя. Ул абыйсы белән Самар шахматчысы арасындагы уенны кызыксынып күзәтеп бара иде.

Владимир Ильич та башта аптырабрак калды, әмма берәз уйлагач: — Н-да, бу шахматчы — шайтан икән! — диде.

Владимир Ильич бу партияне оттырды.

Шахмат тактасына карый-карый, Владимир Ильич үзалдына көлемсерәп куйды. Чигорин белән ярышкан шахматчыга уенны оттырсаң да берни түгел, ә менә зур уенда — көрәштә оттырырга аның хагы юк. Сыйнфый көрәш «уены» ике шахматчы арасында гына бармый, монда сыйныфлар бәрелешә, я капиталистлар, я эшчеләр... Башка юл юк һәм булуы да мөмкин түгел!

Владимир Ильич шахмат тактасы куелган плитә яныннан китеп, өстәл янына килде, ачып куелган Маркс китабына озак кына карап торды. Бу китаптан якты бер нур агыла кебек тоела аңарга, тора-бара бу нур Владимир Ильичның бәләкәй бүлмәсен генә түгел, бөтен жир шарын, бөтен җиһанны яктыртыр. Шунуң артынан ук гажәп музыка — «Аппассионата» яңгырап китте. Владимир Ильич башын күтәрде. Карангы төндә бу гажәп музыка кайдан килә, әнисе дә, Ольга да йоклыйлар бит? Әллә кышкы җил тавышында шул бармы?

Владимир Ильич үзалдына елмаеп куйды, кеше күнеленә гажәп минутлары була икән. Алар кәгазьгә язылмый, алар турында истәлекләр дә сөйләми, таңга кадәр инде күбесе онытыла да, соңыннан ниндидер охшашлыклар аркасында бер дә уйламаганда искә төшәләр дә яшен яктысыдай алтырап китәләр.

Владимир Ильичның колак төбендә инде Некрасов сазлары яңгырый иде. Шундый ачык, шундый көчле, эйтерсез мәшһүр артист җырлый. Баштан никадәр борчулулар үткән, шулай да Некрасов шигъриятенә дә урын калган. Әгәр Некрасов шигърьләре кышкы төндә дә шундый ачык булып күнелдә чынлый икән, димәк, алар бик тирән сөнгән...

Казанда бу вакытта байтак кына народоволецлар яши иде. Владимир Ильич аларның кайберләре белән танышып та өлгерде. Дөрөс, ул аларның тактикалары белән дә, методлары белән дә килешми, шул ук вакытта алардан алырга мөмкин булган яхшы тәҗрибәнең барысын ала, болар ана революцион эштә файдаланыр өчен кирәк иде.

Ул кайта-кайта:

— Әйтегез әле, зинһар, шпиклардан ничек кача, ничек яшеренә идегез, төрмәдә ничек танышлар булдыра идегез? — дип сорашты.

Владимир Ильичның бу картларның сагайган карашларын һич онытасы юк. Алар тиз генә ачылып китми, инде бер ачылсалар, бәйнә-бәйнә сөйләләр. Аларның тәҗрибәләре гажәп бай, кыйммәтле. Владимир Ильич алардан бик күп нәрсә алды. Революционер конспирация-

дэн оста фйдаланырга, жандармнарны, шпикларны алдый белергә тиеш. Бу — беренче шарт. Кайбер кинешләрден Владимир Ильич хәзер үк фйдаланды, кайберләрен киләчәккә яра дп калдырды. Көрәшчеләр туллаган тәжрибәне акчага сатып алып кына булмый шул.

Владимир Ильич тагын өстәл янына килеп утырды. Күңелендә ташып тулган истәлекләре үтте инде. Яңадан аның алдында — Маркс китабы, һәр сүзе, һәр фикере алтыннан коеп алынган кебек. Бу сүзләр синен акылна, йөрәгенә тәсир итә, алар бик житди, бик зур, бу фикерләрене жинел генә, аңсат кына төшенеп бетеп тә булмый. Ләкин тырышкан — ташка кадак кагар, дигәннәр.

Ничек йоклап киткәндер, Владимир Ильич хәтерләми, күзен ачканда тышта инде яктырган, жил басылган иде. Көн ярыйсы салкын, ахрысы, каен ботакларын бәс сара башлаган. Өй эче суынган, жылы юрган астыннан чыгасы килми. Варвара Григорьевна, аларның карт асраулары, күптән инде мичләренә ягып жибәргән.

Владимир Ильич сикереп торды, битләрен юды, киенде. Берездан аны өскә чәй эчәргә чакырдылар. Табынга бөтен гаиләләре берьюлы утыра. Табын яны бик күңелле була, Владимир Ильич гадәттә кечкенәләр белән жинелчә шаяртып сөйләшә, сүзне һәр вакытта: бүген кем нинди төш күрдә? дигән сораудан башлап жибәрә иде.

Чәйдән соң Владимир Ильич тагын үз бүлмәсенә кереп бикләнде һәм төшкә кадәр китапларыннан аерылмады. Көндез аның кулында күбрәк дәрәслекләр була. Аны университетка алмадылар, чит илгә жибәрмәделәр, әмма югары белем арудан Владимир Ильичның ваз кичкәне юк. Университетка кереп укырга рөхсәт итмәселәр дә, үзлегенчән хәзерләнеп имтихан тотарга рөхсәт итми булдыра алмаслар. Бер сайлаган факультетын алмаштырырга аның теләге юк иде. Ул юрист булчак, чөнки бу һөнәр, бердән, аңа алдагы революцион эше өчен кирәк, икенчедән, — монысы барысыннан да мөһим, — нәкъ менә шул өлкәдә ул халык тормышын ачыграк күрәчәк, халыкка күбрәк ярдәм дә итә алачак.

Төштән соң Владимир Ильич һавада йөрергә чыгып китте. Ул уйланып йөрергә ярата, Казанның китап кишетләренә керә, кайчагында урамда берәр танышын очрата, аяк өзли генә сөйләшеп алалар, кичен я шахмат клубына, я түгәрәк утырышларына китә иде.

Түгәрәк утырышлары еш булмаса да хәзер алар Владимир Ильич тормышында иң мөһим урынны тота иде. Дәрәс, түгәрәккә йөрүчеләрнең барысы бер карашта түгел, жил унаена сөрлегүчеләр, заман модасына иярүчеләр дә бар. Ләкин нигездә түгәрәккә йөрүчеләр ике төп төркемгә бүленә, беренчеләре марксизм, икенчеләре народничество тарафдарлары. Алар бәрелешкәндә кылычлардан очкыннар чәчри, кайчагында бәхәсләр шундый кызып ала, бу кешеләр инде кабат очрашмалар, сөйләшмәсләр кебек тоела, ләкин икенче утырыш көне килеп житә, алар тагы бергә утыралар, берәр яңа әйбер укыйлар, яки кемнән дә булса докладын, рефератын тыңлыйлар. Әмма бу утырыш барыбер бәхәссез үтми.

Бәхәстә дәрәслек ачыла, диләр. Торган саен бер нәрсә ачыграк күренә: марксизм яшьләргә күбрәк тәсир итә, бу тәгълиматны яклаучыларының саны һаман арта бара. Народниклар да, билгеле, бирешми, ләкин народникларның кояшы батып барганы ачык инде. Үз идеалларынан баш тартырга теләмәгән чын народникларда бу тирән фажиға, өметсезлек, ярсу тудырса, икенчеләре, тирән рухи кичерешләрдән соң, марксизм ягына күчәләр. Хәзер һәр ике тараф түгәрәктә яшьләрен акылларын һәм йөрәкләрен яулау өчен килешмәүчән көрәш алып бара. Шуңа күрә әлегә алар бер-берсе белән бәйләнешне өзмиләр. Аларың аерылышыр, бер-берсенә идея дошманнары булып көннәре алда әле.

Бу түгәрәктә эшчеләрнең күренүе Владимир Ильичны әйтеп бөтөргөсез шатландырды. Туры килгәндә ул алар белән сөйләшкәләдә дә. Эшчеләргә народникларның тәэсире артык көчлө түгел, көрәшкә алар айнык карый иде.

— Сөз үзара да бу турыда жылып сөйләшәсезме? — дип сорады ул бер көнне алардан.

— Авырткан жирдән кул китми бит... Борчыгач, ничек сөйләшми-сен, — диде Вәли, тыйнак кына. — Һәр рабочий үзенчә хакыйкәтне эзли. Чөнки тормыш һәр көн аның алдына шул мәсьәләне куя.

— Яхшы, бик яхшы бу, — диде Владимир Ильич кайнар рәвештә, — эшчеләрнең күзе никадәр тирәнрәк ачылса, сыйнфый көрәшнең нәтижәсе шул кадәр тизрәк күренәчәк.

28

Кышның чатнама суык чагы иде. Владимир Ильичның күбрәк вакыты көндөз дәрәслекләр, төннәрен тыелган китаплар уку белән үтә. Ара-тирә язгалый да. Конспектларны да ул күп язмый, болары нәрсәдер, берәр рефератмы әллә? Нишләп утырасың, егет? дип беркем дә аның бәләкәй бүлмәсенә кереп карамый, ул үзе дә аннан чыкмый. Көннең беренче яртысында Ульяновлар гаиләсендә, гомумән, уен-көлкө, шаяру булмый иде, алар барысы — олысы-кечесе — бирелеп эшли. Бу тәртип әле Илья Николаевич тарафыннан урнаштырылган иде, аннары аны Саша дәвам иттерде, соңыннан Владимир Ильичка күчте.

Бер заман каты салкыннар күз ачкысыз бураннар белән алмашынды. Мондый чакларда ашыгыч эшләре булмаган кешеләр урамга бөтенләй чыкмаска тырыша. Көннәр, шул бөтерелгән кар бөртекләре кебек, һаман бер урында таптана шикелле. Кар ифрат күп, урамнарда сукмаклар гына калган, дворниклар иртә-кич кыштыр-кыштыр килеп кар көриләр, юлның ике ягына кеше башы күренмәслек көртләр өелгән.

Тәрәзәләргә калын боз каткан, тик чит-читләре көндөзләрен аз-маз эри башлый. Иртә-кич шөһәр өстендә, җил булмаса, төтен баганалары күтәрелә. Кояш нурлары, аларны кисеп үтөп, алтынсу төскә кертә. Һавага эчкелтем көек исә тарала.

Җилле көннәрдә бүлмәләрдә жылы бөтенләй тормый. Владимир Ильич иңенә пальтосын сала. Мария Александровна шактый борчыла иде. Володяның сәламәтлегә яшьтән үк нык түгел, кайгыртып торма-саң, бик каты чирләп китүе мөмкин. Яшьләр моңа игътибар итми, я жинел карыйлар, ә ана кешегә егет улы да һаман бала булып тоела.

Анна Ильиничнаның көефе Казанда шактый күтәрәнгә иде, шулай да, даими дөваланып килсә дә, салкын тидерү аркасында сырхаулап ала иде. Бу хәл аның үзен дә, гаиләне дә шактый борчый. Мария Александровна табиб булмаса да, кайбер кирәкле дарулар аңарда һәр вакыт бар иде. Анна Ильинична гел шул дарулар белән дөвалана килде.

Көннәр жылыта башлагач, Ульяновлар гаиләсенә гүя жан керде. Өстә, зур залда, музыка ешрак яңгырады. Кайчак Владимир Ильич Ольга белән шахмат уйнарга утыра. Ольганы отуы кыенлаша бара, зирәк акылы, математикага сәләтлелеге Владимир Ильичны еш кына авыр хәлгә куя, кайчагында ул хәтта жинеләргә дә мәжбүр була иде.

Тормыш еш кына Владимир Ильичның канына тоз да сала иде. Урамда төрле шпиклар, околочныйлар күренгәли, каршы очраган кешеләрнең әле берсен, әле икенчесен туктатып нәрсәдер сорашалар, үзләре Ульяновларның тәрәзәләренә карап-карап алалар. Аларның нәрсә сораштыруларын Владимир Ильич якынча белә. Шунның өстенә, Анна Ильиничнаны берничә тапкыр полициягә чакырдылар. Аңардан

ул белмәгән ниндидер кешеләр туринда сорашканнар, аларның сезгә килгәннәре юкмы? дип төпчәнгәннәр. Бу хәл Анна Ильиничнаны гына түгел, бөтен гаиләне борчыды. Ченки полиция карталарны ачып сөйләшми. Аның чын уе нәрсәдә?

Шулай да Владимир Ильич артык гасабиланмады, тыныч, айнык акыллы булды. Гомуми шартлар, гаиләдәге хәл һәм традицияләр, революцион түгәрәккә йөрүләр, бигрәк тә Маркс һәм Энгельс әсәрләрен жентекләп өйрәнү, аларның серләренә көн саен тирәнрәк төшенә бару, рәсми газета-журналларны күзәтүләр — Казанда ул гүя политик университет үтә иде — аны тирән ышанган марксист итте.

Шул кадәр көч куеп эзләнгән юлның ахыр килеп табылуына Владимир Ильич әйтеп бетергесез шат иде. Хәзер инде яшь көрәшчәне бер нәрсә дә куркытмый, гүя бөтен нәрсә үз урынына басты, нык субайлар кагылды. Ул инде гомеренен ахырынача нинди юлдан барасын, кая барасын ачык белә.

Февраль-март айларында инде яз һавасы сизелә башлады, жылы жилләр искәлдә, гүя алар озакламый кышның зынжырлары коелып төшәр, язгы гөрләвекләргә юллар ачылып, дип хәбәр бирәләр иде.

Түгәрәк утырышлары да жанлана башлады. Владимир Ильич язда була торган яңа бер дәрт, ашкыну белән түгәрәккә йөрдә, бәхәсләргә катнашты, рефератлар укыды. Иптәшләре бу егетнең гажәеп энергиясенә шаккаталар иде. Әйе, чын яшьлек шулай канатланырга тиеш. Ярты-йорты юл, абыныр-абынмас бару, сүнәр-сүнмәс яну аңа хас түгел.

Владимир Ильич берәз ябыга төште, янаклары суырылды, көн-төн баш күтәрми китап укып утыру үзен сиздерә башлады. Моны иң элек Мария Александровна ачык күрдә. Ананың йөрәге алдамады. Урын алмаштырырга, шау-шулы Казаннан, туктаусыз борчулар китерә торган Казаннан улын ераккарак, тынычрак урынга күчерергә кирәк дип уйлана башлады. Владимир Ильич үзе дә моңа каршы түгел, ул нидер сизенә иде, ахрысы.

Анна Ильиничнаның якин дуслы Марк Елизаров аркылы Самара губернасында, Алакаевка авылы янында кечерәк кенә бер хутор сатып алу турында Мария Александровна сөйләшүләр башлады. Озакламый, Самарадан күнелле хәбәр килде. Хуторны килешкәннәр. Урыны бик шәп, табигате бик матур, ди. Хәзер инде Идел ачылып, пароходлар йөри башлавын гына көтәргә кала.

Мария Александровна икенче бер нәрсәне дә ачык тоя иде: кызы Аннаның Марк Елизаровка булган мөнәсәбәте гади мөнәсәбәт түгел. Марк Кокушкинога да килеп киткән, ихтимал, шул чакта ук яшьләр арасында вәгъдәләшү сыман берәр нәрсә булгандыр. Владимир Ильич Марк Елизаров белән ул вакытта ук танышкан иде. Алар бер-берсенә ошаганнар.

Кыш буге Владимир Ильич либераль народникларга каршы фактик материал жыйды, беренче рефератларын язды. Алар менә шушы кечкенә бүлмәдә, шушы өстәлдә тудылар. Владимир Ильич аларны бер китаптан да күчәрмәдә, барысын яңабаштан үзе уйлап язды, дәрәсләрен кайнар бәхәсләрдә сынады, марксизмны кабул итә алмаучыларга каршы көрәштә тикшерде. Казанда көннән-көн колач жая барган марксистик түгәрәкләр революционерлар өчен житди мәктәп булды.

Бу вакытта Федосеев түгәрәкләре зурая барды. Түгәрәкчеләр инде татар, мари, мордва, удмурт, чуваш һәм башкортлар яши торган төбәкләргә дә барып чыккаладылар, халык арасына кереп эшләргә тырыштылар. Владимир Ильич, бик теләсә дә, бу эшкә турыдан-туры катнаша алмады, ләкин аңа бик зур әһәмият бирде.

Түгәрәккә катнашучы эшчеләр Владимир Ильичның игътибар үзәгендә иде. Вәлиләр белән кул биреп исәнләшә башлады. Дәрәс, күнелләргә ачып, бер туйганчы сөйләшкәннәре юк, ничектер жәе туры кил-

ми. Аннары беркадәр саклык та бар иде. Түгәрәккә йөрүчеләрнен кай-берләре үзләрен чамасыз эре тотта, бик белдекле булып кылана, кыяфәтләре әллә нинди: мундирлардан, сакал-мыеклары, чәчләре житү, сөйләшүләре дисәң тагы әкәмәт, рәтләп аңларлык та түгел, әллә юри инде чit сүзләрне күп кулланалар.

Утырышларның берсендә, әллә көн тәртибе артык кызык булмаганга, әллә төп докладчыны көткәнгә, үзара сөйләшеп киттеләр. Бу юлы Вәлиләр өчәү килгән иде. Алар студентлар кебек шауламый, әсәрләнмәгәннәр дә, барысын сабыр гына мыекларына урап утыралар. Тик йөзләренен житди булуы һәм күз төпләрендәгә жыерчыклар гына аларның инде тормышта күпне күрергә өлгергәнлекләрен сөйли иде.

— Теге вакытта сез миңа кайсы заводтан икәнлегегезне әйтмәгән идегез,— диде Владимир Ильич, елмая төшеп.— Ләкин балыкчы балыкчыны ерактан таний, диләр. Минем сезнең заводта булгалаганым бар... Эшчеләрнең политика белән кызыксына башлаулары, социаль тормышны аңларга тырышулары яхшы, бик яхшы. Крестовниковлар заводында, руслардан тыш, бик күп татарлар эшли. Алар русчаны начар төшенә, аларга үз ана телләрендә аңлатучы булса иде...

Иптәшләре, Вәлигә карап, әкрен генә елмайдылар. Владимир Ильич моны шунда ук күрүп алып:

— Нәрсә бар? — дип сорады.

— Без моны эшлибез инде,— диде эшчеләрнең берсе.— Бездә, күп булмаса да, сез әйткән кешеләр дә бар. Берсе менә биредә дә утыра. Виктор, нигә дәшмиңсәң?

— Аның нәрсәсен әйтеп торасың,— дип кызарды Вәли.

— Сез аның сүзләренә карамагыз, Владимир Ильич. Виктор инде сугышчан чыныгу алган кеше. Чигәсендәгә яра эзен күрәсезме? Анысы төрмә билгесе, ә зуррагы Себердә — сөргендә булган.

— Житәр инде, юкны лыгырдама! — диде Вәли иптәшенә, кашын жыерып.

— Сез Себердә булдыгызмыни? — дип кызыксынды Владимир Ильич.— Татарлардан шундый кешеләрнең булуына бик шатмын. Көрәш фәне өчен бу яхшы, хәтта бик яхшы. Сөргенгә Казаннан жиберделәрме?

— Казаннан булса, ике ел гына бирмәсләр иде,— дип ачы көлемсәрәде Вәли.— Мин Мәскәүдә эшли идем. Анда мине «адашканга», «ансызга» санадылар, берсе хәтта: «гололобий юләр!» — диде.

— Сатраплар! Моңың өчен, акыллары булса, үкенерләр әле. Ә анда, сөргендә, тәҗрибәле иптәшләр бар идеме? Аңлаттылармы? — дип үтә кызыксынды Ульянов.

— Аңлатмыйча!

— Ә сез үзегез күбрәк кемнәр яклы: народникларнымы, экономистларнымы, я марксистларнымы якин күрәсез?

— Безне күбрәк эшчеләр хакыйкәте кызыксындыра.

— Димәк, Марксны, Энгельсны укыдыгыз?

— Булды.

— Аңлашыламы?

— Үзезбезчә, рабочийларча, язгач, нигә аңлашылмасын. Аңламаганын иптәшләр төшендерә. Без — бергә-бергә.

— Менә! — диде Владимир Ильич, бармагын югары күтәреп.— Маркс-Энгельс эшчеләр хакыйкәтен язалар. Ә әдәбият табу кыенмы?

— Тырышканда табыла.

Бу кадәр ачылып сөйләшүенә соңыннан Вәли үзе дә гажәпләнде. Әллә тулган идеме, әллә Владимир Ильич үзе кирәкле җавапны тартып ала идеме. Була икән шундый кешеләр!..

Бер көнне Владимир Ильич француз телендө бер китап алып кайты. Ул үзе французча белми, немецча гына укый. Ольга исә французчаны су кебек эчә иде.

Владимир Ильич кайтып кергәндә Оля өйдә иде. Тамагына ашап алгач, Владимир Ильич:

— Оля, синең вакытың бармы? Миңа бер французча китапны укырга булышсаң иде,— диде.

— Бераздан яныңа төшәрмен, ярыймы? Чак кына эшем бар, Володя.

— Мин көтәм.

Түбәндә, үз бүлмәсендә, Владимир Ильич, гадәтенчә кулларын күкрәгенә кушырып, арлы-бирле йөрөнә башлады. Хәзер көннәр шактый озайды. Тамчылар һаман тама. Аларның бертуктаусыз тамуында нәрсәгәдер ашкынып өндәү бар кебек. Мондый чакта бер үзәң бүлмәдә бикләнеп ятуы бик кыен, бигрәк тә сина унтугыз яшь булса! Ләкин әлеге французча китапны Владимир Ильич дусларынан бик аз вакытка гына сорап алды, аны тизрәк укып чыгып кайтарырга кирәк. Ә бу китапны укып чыгу һәм кирәк урыннарын конспектлау шактый күп вакыт сорый. Үзәң генә булсаң, бер хәл, Владимир Ильич көн-төн утырып иде, ә Оляның гимназиядәге дәрестәре өстенә музыка дәрестәре дә бар. Ләкин Оля юк вакытын бар итеп ана булышчак. Әнә югарыдан төшә торган баскычта аның жиңел адымнары ишетелә инде. Митя белән Маняша төшкәндә генә баскычлар сикелтәле юлдан тәгәрәгән арба кебек доберди.

— Володя, мөмкинме?

— Көтәм, көтәм, Оля.

— Һай, тамчылар тамуы монда ничек ишетелә!

— Яз килә, Оленька, яз! Мин дә урамга йөгереп чыгып китәр идем, күңел әллә нишли. Ләкин,— Владимир Ильич сагышлы гына көлемсәрәп куйды,— лирик чигенешләр ясарга вакыт юк. Бу китапны миңа бик кыска вакытка бирделәр, Оля. Сине дә эшеңнән аерырга туры килә.

— Нинди китап?

— «Философия фәкыйрьлеге».

Ольга китапның битләрен ачкалап-ачкалап карый башлады. Аннары Владимир Ильич янына утырды. Карандаш-кәгазь хәзерләп куелган иде инде. Ольга шунда ук укып тәржемә итәргә тотынды. Владимир Ильич башта аңа бик кыен булыр дип уйлаган иде. Ольга төртелмичә тәржемә итә башлагач, шикләре бетте. Алай гына да түгел, соңыннан тәржемә мәсьәләсә гомумән оңытылды. Алар гүя оригинал әсәр укыйлар иде. Икесе дә мавыгып киттеләр, тамчылар тамганны да ишетми башладылар.

Алар тәржемә белән берничә кич утырдылар, көндезләрен Оля әле гимназиягә, әле музыка дәрестәренә китә иде. Владимир Ильич бер үзе калгач, инде тәржемә иткәннәрен уеннап кичерә, я бераз вакытка гына урамга чыга. Бүген Лядской бакчасынан үткәндә агач башларында карылдашкан кара каргалар тавышын ишетте. Яз, яз килә!

Владимир Ильич Беренче тау буйлап барып, элек торган йортларынан ерак түгел бер жирдә текә яр башында туктады. Аста Георгиевский урамы сузылып киткән, арырак — Кабан күле, Кабан арыгында Крестовниковлар заводының һәр вакыт төтенләп торган биек ике моржасы күренә.

Беренче тау шактый биек икән, элек Владимир Ильич моңа ничектер игътибар итмәгән булган. Әллә кыш көне текә тау да сөзәкләнәме икән? Хәзер кар инде эреп беткән, агачлар яфрак яра башлаганнар. Еракта Идел ялтырап күренә. Берничә көннән Ульяновлар бөтен гаиләләре белән Казаннан Самарага китчәкләр. Владимир Ильич, саубуллашкан сыман, тау башынан шәһәр өстенә карап торды.

Язгы жил яшь Владимир Ильичның бөдрәләрен жилфердәтте, ул, капитан кебек, алга карады һәм менә-менә: «Алга, минем арттан!» — дип, Россиягә көчлө сөрән салыр кебек иде.

Күктә болытлар иңерә башлаган инде. Күп тә үтмәс, бөтен дөньяга дәһшәт салып, шул ук вакытта кыюларга өмет биреп, яшен яшьнәр, күк күкрәр, Владимир Ильич моны дөньяда бар кешедән дә бигрәк тоя иде!

Айтүтә оныгы Әхмәт белән капка төбөндә ире янында утыра иде. Гава жылы, ләкин көн болытлап тора. Жир янгыр сорый. Хәзер бик шәп иттереп бер яуса, бөтен игеннәр, үләннәр күтәрелеп китәр иде. Айтүтә борыны белән янгыр исен сизә. Әллә шуңа микән аның күнеле яшерен шатлык тоеп очына. Оныгының бертуктаусыз лепелдәвен ул тыңлый да, тыңламый да, һаман каргы белән бәхәсләшә иде.

— Анысы, Әбелхарис атасы, шулай да, безне артка борма әле. Кү-нел картаюны белми ул.

— Бусы инде Карышкан кызларының адәтедер. Югыйсә, картаела. Житмешкә якынлашабыз бит.

— Әй, юкны искә төшермә әле. Яшәүдән туйган юк, яшибез әле, алла боерса.

Әбелмәних мыек астыннан гына көлемсерәп куйды.

— Карышкан кызлары, Карышкан кызлары дип мактадылар макта-вын да, иң зур теләгемә ирешкәнем юк әле, атасы.

— Нинди теләк ул, анасы?

— Кычырып әтә алсам, бик яхшы булыр иде дә, әтә алмыйм шул. Ана күнеле, карт, бик тирән, ирләр аны белмиләр.

Кичкә таба Айтүтә оныгы белән тагын урамга чыкты. Беренче тауның арты башына житкәндә, Әхмәт, әбисенң кулынан ычкынып, бер бак-чаның ачык ишегеннән кереп тә китте. Анда беренче чәчәкләр күренә һәм ком сипкән юлда күк күгәрченнәр жим чүпләп йөри иде.

— Чү, тиле, кая кеше бакчасына керсәң! Чык тизрәк! — дип кыч-кырды Айтүтә, капка янында туктап.

— Берни түгел, бабушка. Уйнасын.

Айтүтә тавыш ишетелгән якка караса, куе өрәңге төбөндә челтәр бәйләп утырган таныш хатынны күрде.

— Әйдә, үзәң дә кереп, берәз хәл ал.

— И күрше, бу бала бимазалый бит.

— Бала бимазаламый, бала жанга якын ул. Әйдә, менә минем яныма утырыгыз. Бала уйнасын, аның уйнар чагы... Бер урамда тора-быз, бабушка Айтүти, очрашканда баш иешәбез, ә сөйләшкән юк иде. Ничек торасыз, кемнәрегез бар?

— Бер төрлө торабыз шуңда, очын-очка ялгыйбыз, артыгына нәф-себезне сузмыйбыз, — дип көлемсерәде Айтүтә. — Картымны, бәлки, урамда күргәлисендер, дборник ул. Кызым — шифаханәдә сестра, бер киявем — Крестовниковлар заводында рабочий. Икенче киявем элек Питерда эшләде, мөгаллим булып, тик балаларны түгел, олыларны укытты. Аннары Казанга күчеп килгәннәр. Без дә, башка бала төшкәч, алар янына тартылдык...

Әхмәт, үлән эченнән бизәклә чынаяк табып, йөгереп килеп әбисенә төртте.

— Сөеклем, исемен ничек? — дип сорады Мария Александровна.

— Ахмедик, — диде бала һәм тагын йөгереп китте.

— Бик сөйкемле, бик тере малай. Бәхетә булсын.

— Бәхет өләшкәндә себерке астына яшереп калдырмаган булсалар үзен. Бу дөньяда кеше бәхетен тартып алырга теләүчеләр күп бит.

Айтүтә һичбер тартыну сизмәде, үз капка төбендә утырган кебек утырды. Каян сүзе чыкты. Дөрөс, русчасы шәп түгел, басымнары татарчага тартым итә, йомшак сөйләшә, «а» урынына бөтен жирдә диярлек «ә» куллана, кайчак татар сүзләренә русча койрыклар тагып жи- бәрә иде.

— Сөз күнелле карчык икән, бабушка Айтүти.

— Күнелле дип, күрше, кешенекен алмадым, үземнекен бирмәдем. Шуна күрә баш ими яшәдем, кыңгыр тыкрыкка кермәдем, туры юлдан читкә китмәдем. Мәнә син, олы башыңны кече итеп, минем белер-бел- мäs сүземне тыңлыйсын. Рәхмәт. Русча әйтә генә алмыйм,— дип, Айтү- тә бөтенләй батыраеп китте,— безне авылда Карышканныкылар, Ка- рышкан кызлары дип йөртәләр иде,— Айтүтә бу сүзләренә татарча әйтте. Мария Александровна елмайды, ул аларның мәгънәсен төшенүдән бигрәк сиземләде бугай,— ир малайларыбыз безнең данлы булмаган, кызларыбыз — утаман, жыен гаделсезлеккә каршы чыкканбыз. Элекке- се заманда безнең әпкәйләр, әнкәйләр, кулларына камчы тотып, ирләр алдына басып, кирәк булса камчыларын уйнатканнар, куркып торма- ганнар. Ул чакта ирләр бездә хатыннардан камаган, аларга кул кү- тәрергә батырчылык итмәгән...

Айтүтә Мария Александровна алдында зарланмады, шулай ук мактанмады да, башка кайбер хатыннар кебек Мария Александровна- ның үз балаларын сорашып аң-вах итмәде. Ике ана бер-берсенә күнел- ләрен аңладылар булса кирәк. Алар күзгә-күз карап елмайдылар.

Бераздан яшен яшьнәп китте, аннары күк күкрәгән тавыш ишетел- де. Биелгы беренче яшен, беренче күкрәү иде бу.

30

— Анасы,— диде Әбелмәних, чәен алып.— Мин пристаньдә, белә- сөңме, кемне күрдөм?

— Кемне?

— Исмәт бай малае һаруны.

— Тагын исереп йөриме?

— Юк, бу юлы өсте-башы, әллә кем әйтмешли, шикарный.

— Алайса, тагын кемне булса талагандыр.

— Белмим, анасы. Болай бик эре йөри, мыек жибергән. Белмәдем, әллә килә, әллә китә. Янымнан узды, миңа табан борылып та карады, ну дәшмәде. Ул дәшмәгәч, мин дә сер бирмәдем.

— Дөрөс эшләгәнсен, атасы.

Чәйләр эчкәч, Әбелмәних ял итәргә ятты, Айтүтә казнага чыкты. Ул арада бик матур чәчәк күтәрәп, Әхмәт кайтып керде.

— Әбием, чәчәк китердем сиңа,— дип, Айтүтәгә чәчәк сузды.

— Рәхмәт, улым. Кеше бакчасыннан өзмәдеңме?

— Ю-ук,— дип сузды бала,— анда, тау башында үсә ул чәчәк. Та- гын да бар анда, тик бәләкәйләр әле, мәнә моның шае гына,— Әхмәт бармак башын күрсәтте.— Моңы ташлама, әбкәм, әнигә күрсәтербез. Ул тагын үсәр бит, әбием?

— Үсәр, үсәр, улым. Тик син шаулама. Бабаңның дахаты беткән, бераз ял итә.

Әхмәт әпкәсе кисеп биргән күмәчне эләктерде дә урамга йөгереп чыгып китте. Чәчәгә өстәл кырыенда калды. Ул сиңә башлаган иде. Айтүтә аны кулына алып берничә минут карап торды, үзенә бала чак- та чәчәк жыйганнары исенә төште. Әй, гомерләр! Кайчан үткән дә киткән.

Айтүтә көрсенеп куйды, аннары чәчәкне стаканга утыртты, салкын

КҮК КҮКРӘР
◆
КҮК КҮКРӘР
◆
Г.А.Д.РАХМАН ӘПСӘЛӘМОВ

су салды. Бераздан чәчәк терелеп киткәндәй булды. Айтүтә елмайды һәм үзенең бетәсе юк өй эшләренә тотынды.

Эштән Мәрхабә кайтты.

— Абау, нинди матур чәчәк!

— Әхмәтем тау башыннан алып кайтты. Әниемә күрсәтербез, диде.

— Әтисенә дә,— диде Мәрхабә әкрән генә.

Көннәр үтә торды. Хәвеш-хәтәр килмәсә шулай инде, сизелми дә, борчулар килсә, сәгәте ай, кенә ел булып тоела. Нишлисен, тормыш шундый ул, борчусыз гына булмый, тормыш дәрәсәсының үз борылышлары бихисап.

Мәрхабә икенче балага узган иде. Йөклә хатыннары борчырга һич ярамый, дигәнне Вәлинең әллә ничә ишеткәне бар иде. Хәзер менә шуны онытып жибәргән кебек, ничәнче көн инде өйгә караңгы чырай белән кайта, сүзсез генә ашый, сүзсез генә улын сөя.

— Балага чабарга, шаяырга булсын, ул зурлар күңелен аңлай-мыни,— диде Айтүтә, үзалдына сөйләнгәндәй. Аннары киявенә мөрә-жәгать итте:— Төсләрең киткән, кияү, авырмый торганыңдыр бит?

— Әзрәк бар шикелле, әни. Ишегалдына чыгып, саф һавада уты-рым булмаса.

— Саф һаваның сикәте бар, утыр, утыр, кияү. Мин авылдагыча салкын әйрән эзерләп куярмын, күңелгә яхшы була ул.

— Әх, әйрән эчеп кенә күңел яхшырса икән!— дип уйлап алды Вәли, юан карама төбөндә утыра-утыра.— Менә Мәрхабәгә ничек әй-тергә? Әйтмәсәң дә ярамый, эше шундый... Мәрхабә йөклә булмаса... йөклә хатынга... Туачак баланың язмышы... Әх!

Вәли шул күңелсез уйлар эченә чумды. Күпме шулай утыргандыр, улының әнисе белән сөйләшкән шат тавышын ишеткәч кенә башын күтәрдә, тиз генә акылын жыйды.

— И Вәли, син кайттыңмыни? Чыраң бүген дә нигәдер үзгәргән, хәлең бармы?

— Өйгә керик әле, Мәрхабә. Әни әйрән эзерлим дигән иде.

— Әни, салкын әйрәннең бармы?— диде Мәрхабә, ишектән керә-көрә. Ул берьюлы барысын аңлады булса кирәк.— Вәлинең башы авырта.

— Менә эчеп жибәр, кияү,— дип, Айтүтә киявенә жамаяк сузды.

Вәли, гадәтәнчә, бер кулын аркасына куеп, салкын әйрәнне аягүрә генә эчте.

— Тәмле нәрсә икән. Тагын бер тапкыр рәхмәт, әнкәй.— Ул шаян бер сүз әйтеп, кайнанысын көлдәргә уйлаган иде, булмады. Алар ирле-хатынлы үз бүлмәләренә үттеләр.

— Вәли, нинди күңелсезлек?— дип сорады Мәрхабә.

— Әллә ни юк... Син борчылма.

— Сузма, мин барысына хәзер.

— Алайса, тыңла... Түгәрәкчеләрне кулга ала башлаганнар. Ни-колайны да алганнар... Безгә итәкләрне жыя төшөргә кирәк...

— Бүтән сүзсәң юкмы?

— Бу кадәресе дә...

— Була торган хәл... Син рәтләп ашамаганың. Әйдә, тамагыңны туйдыр,— диде Мәрхабә.— Баш авыртканда гел жиргә карарга ярамый!

Мәрхабә чаршау артына кереп күлмәген алмаштырды, аннары олы якка чыкты. Әнисе табын эзерләп йөри иде инде.

Көн әләрәк кенә аяз иде, табын артыннан торганчы бөтөн күкне болыт каплады, һава караңгыланды, ямьсез жыл кузгалды, бөтөн нәр-сә бөтерелә, сызгыра, улы башлады.

— Кияүнең башы авыртуы шунадыр,— диде Айтүтә.

— Яңгыры хәзер бик кирәк,— диде Әбелмәних.

— Яңгыр яуса, жылы яңгыр яусын, ком бураны нигә,— диде Айтүтә, сүзен бирмичә.— Болай кинәт карангылатуы миңа бер дә ошамый.

Ишегалдында нәрсәдер лап итеп төште, күрәсен, жил түбә калаен каерып ташлады. Ботак-чатаклар, яфраклар оча башлады.

— Әни, әни,— диде Әхмәт,— бая гына мин камка бизәк тоткан идем. «Камка бизәк, киявең килгән, капкаң ач, ач!» дип кычкырдым, ул канатларын жәеп очмады. Шуннан мин аны жиргә атып бәрдем.

— Менә ачуландыргансың камка бизәкне,— диде Мәрхабә.

— Бүтән мин аны жиргә ташламам, әнием.

— Шулай ит, улым.

Вәли, бөтерелгән жил тавышын тыңлап, үз уйларын уйлый иде, кинәт башын күтәрде. Чиләкләп койган шикелле яңгыр ява иде. Ишегалдында инде берни күрәнми, чын-чынлап туфан суы иде.

— Афәт була күрмәгәе! — диде Айтүтә, авыз эченнән нәрсәдер укынып.

Таулар ишелгән сыман күк дөбердәп алды, кайдадыр тәрәзә пыялалары челпәрәмә килде.

— Әпкэй, бу афәт түгел. Әпкәлинен сукур дәү әнисе безгә сүләде,— су анасы чәчен сыга. Кабан күлендә су беткәч кенә чәчен сыгудан туктый ул.

Баланың чебердәвен берәү дә рәтләп тыңламады. Кинәт яңгыр туктагач, Әхмәт шатланып кычкырып жибәрде:

— Кабан күленең суы бетте! Бабакаем, әйдә күл төбөндәге Кәчимски Ибрай сараен карарга!

Ул араларда тәрәзәләрдә кояш нуры күренде. Әбелмәних абзый белән Вәли киенә башладылар. Әхмәт инде ишегалдында иде...

Кешеләр һәм бөтен жәмгыять тормышында да шундый хәлләр булгалый: яшәнгән яшьни, бер галәмәт күк күкри, давыл бөтерелә.

Казанда һәм бөтен Идел буенда фэдосеевчыларны бетердек, тамырларын йолыктык, янадан беркайчан марксистик түгәрәкләр булмас, дип жандармнар, полицейскийлар күпме генә лыгырдамасыннар, ләкин иң зур марксист, иң көчле бөркет, булачак байрак йөртүче иректә калган иде. Ул хәзер Идел буенда көч жый, аның канат жәеп зәңгәр һаваларга очасылары, Россиянең бөтен пролетариатына, халкына сөрән саласылары, бөтен юксылларны данлы көрәшкә күтәрер, аларны жикләүчә коммунистлар партиясен төзү көннәре ерак түгел инде.

Вәлигә һәм иптәшләренә кагылмадылар. Дөресрәге, аларның хәтәр эшкә тотынуларын абайлап житкәрмәделәр бугай.

Бер көнне Хәерниса белән Закиржан, мөлаем гына бер хатынны ияртеп, Айтүтәләргә килделәр.

— Әни, таныйсыңмы? — диде Хәерниса елмаеп.

— Әллә күзләрем яхшы күрми инде,— диде Айтүтә, кунакка карап,— таныш та кебек, танымыйм да. Кем соң буласын, балам?

— И-и, әни, күршенең оныткансын, Наташа ич бу, Алексей Петровичның кызы.

— Бәрәч! Саумы, сәләмәтме, кызым? — дип Айтүтә русчага күчте.— Әтиң, әниең исәннәрме? Үзең бу якларга ничек килеп чыктың? — дип, Айтүтә сорауларын тезде.— Әйдә, ишек төбөндә басып торма, түрдән уз, кызым. Менә шулай. Инде чынлап күрешик,— дип Айтүтә ике кулын сузды. Аңары елмаеп торган кызы белән киявенә борылды.— Сөз дә ишек төбөндә басып тормагыз, түребез кин.

Наташа әтисе белән әнисенә Казанда икәнлекләрен әйтте.

— Нигә соң аларны да алып килмәдең?

— Адресыгызны белмәдек. Менә Хәерниса Әбелмәниховна белән Закиржан Мөхәммәтияровичны борчырга туры килде.

Шул чакта учына нәрсәдер йомарлап, бүлмәгә Әхмәт йөгереп керде һәм, ят кеше барын күреп, туктап калды.

— Саумы, Әхмәт? — диде ишеккә якынрак утырган Закиржан.

— Шөкер, жизни.

— Апаларың белән күрешергә кирәкмимени?

Бала урыныннан кузгалмады.

— Мине оныттыңмыни? — дип елмайды Хәерниса. — Гөләндәм апаң белән Хәлил күчтәнәч жибәрде үзәң. — Ул балага конфет белән кызыл билле прәнник бирде. — Ә бу — Наташа апаң була.

— Ну, Ахмедик, — диде Наташа, ике кулын сузып, — минем яныма да кил. — Ул баланың итәгенә конфетлар салды.

— Ул аңлап бетерми шул, — диде Закиржан елмаеп, — югыйсә, бик батыр егет.

Кинәт Әхмәт йомарлаган учын ачты да кычкырып жибәрде:

— Әпкәй, камка бизәк качты!

Мәрхабә белән Вәли эштән кайттылар. Гомуми шатлыкның, сорауларның иге-чиге булмады. Дәрәс, Мәрхабә белән Вәли Алексей Петровичның Казанда икәнән, доктор булып эшли башлавын беләләр иде. Наташа белән әнисен күргәннәре юк иде, тик озакламый Казанга киләселәрен генә ишеткәннәр иде. Инде барысы бергә жыелганнар. Көздән Наташа да Казан гимназиясендә укуга башлаячак.

Мәрхабә белән Наташа кече якка кереп киттеләр. Ләкин бер кичтә барысын сөйләп бетерәсеңме? Аннары Наташа үзгәргән, сабырланган, әүвәлгечә дәртләнеп ташып тормый. Йөрәк серләрен барысын ачып салмады, тик үзенә һаман ялгыз икәнән генә әйтте.

Чәйләр эчкәч, картлар белән сабуллашып, урамга чыктылар. Хәерниса белән Закиржан үз якларына төшеп киттеләр, Мәрхабә белән Вәли, Наташаны озатып, Беренче тау буйлап атладылар. Наташалар Арча кыры башында торалар икән. Алексей Петрович шундагы хәрби госпитальдә эшли.

— Мин сезгә йомыш белән килгән идем, — дип пышылдады Наталия Алексеевна Вәлигә, — әти сезне якын көннәрдә күрергә тели. Госпитальгә кереп чыксагыз иде.

— Яхшы, керермен.

Казан өстендә кызарып кояш батып бара иде. Бөтен урамнарда алсу нур иңгән. Бу алсу төс шундый көчле, әйтерсен кайдадыр якындагына бик зур янгын чыккан. Ә Идел аръягында кара-кучкыл болытлар куерып килә. Бу юлы тагы да катырак күк күкрәп, яшен яшьнәп, коеп яңгыр яварга жыена иде...

Роберт Әхмәтжанов

ИҢЕМДӘ—АЙ

ЛИРИК ЦИКЛ

Илгә исән кайткан ағайлар

Дөмектереп соңгы дотларны,
кичеп пыскып калган сугыш кисәүләрен,
еллар төяп алып кайтты туган илгә
ағайларның имин-исәннәрен...

Кемнәр ничек кайтты, кайсы якка,
кайберләрен эшелоннар тартты,
кайберләре йөгереп-жәяүләп
уздылар Европаны —
көткән кавышулар каршына!

Таралдылар ағайлар төрле якка...
Кайберләре сыңар аяклап,
таянып сугыш биргән таякка...
Таралдылар төрле юлдан,
кайберләре сыңар кулдан, —
исән чыккач уттан, бәхет! диеп — бу да...
Колактарга кермәде никтер жиңү маршы,
жиң быргылар уйнавы...
Алар өчен булды баш очында
фәкать тургай тавышы!..
Ил кузгалды яңа тормышка табан.

Юлдан ук кайтып килешләрәнә,
иелде безнең ағайлар туган инешләрәнә,
иң татлы шәраб булды — шул!
Ишегалларына керде нур!
Йөгереп лә йөрде ишек-түрле —
Гыйльмениса, Бибинур...
Ягылды бөтен ак һәм кара мунчалар,
чыжлады коймаклар табаларда!

Дөнья тикле дөнья гизеп кайткан кесәләрдән
Ни булса да табылды — балаларга!
Яисә берәр йолдыз — уңган пилоткалардан...

Эленде кызыл яулыклар капка башына!
Озак өйрәнә алмады солдат шундый тынлыкка...
Чүгеп калган төсле күренде каралты-өйләр
юлларында очраган
Европа сарайлары каршында.
Ә күңелдән китмәде окоптагы көйләр...
Иң ләззәтле булды — сабый назы,
тезгә алып сөю!
«Кайттыңмы?» дип соравына каршы
«Әйе, бөтенләйгә!» дию.
(Көтеп торды тәнне сабыр гына
дүрт ел бue көткән Сәрбиназы!..)

Кайткач,
иң тәмле сый булды бөтен сыйдан,
ян сәкегә утырып,
өйдә тарткан тәмәке!

Иң йомшак урыннардан йомшак
урын булды — сәке!

Аннан ишегалдында,
жиң сызганып,
бүкәнгә чабылды балта...

Күрше ихатада, күзен сөртеп альяпкычка,
әйтте берәү:
«Әйе, исәннәр — илгә бер кайта!..»
...Ә ул минем әнием иде...
Сабый идем,
белмәдем шул аны юата!

Коры елда

Шыбыр-шыбыр килеп имәннәргә
тау яңгыры ява тауларда...
Шул яңгырдай, әй, дим, бер генә төн
Иделләргә кайтып шауларга!

Топольләрем күк тузанга баткан,
канатлары авыр кош сыман...
Вакытыннан элек чал басулар
оеп тора, серле төш сыман...

Телсез экрандагы сыман оеп
тора кырлар! Ап-ак, чырайсыз...
Жил исәргә кыймый торган юлдан
жырлап үтү көя?! Уңайсыз...

Сағындырдың, узған яшьлек сыман,
коргаксыттың, яңғыр, син безне!
Дымнарыңны алып безнең яктан
син сыйлайсың, әнә, диңгезне!..

Диңгез белән чут-чут сөйләшәсез.
Кәүсәләрдән ага күк суы!
Таулар сулышын әллә китерә жил,
туған якның әллә үксүе?
Күк диңгезгә тамчың төшөп сүнә,
күбекләнеп коя суга — су...
Тәне буге йөрәгемә ява...
Аһ, йөрәгем түгел шул басы!..
Иделләргә кайт син,
«яңгыр!» диеп
Жир саждәгә киткән якларга!
Жырың таныш, ишетәм. Әллә мәңге
олактымы дисәм кафларга...

Имәннәргә шыбыр-шыбыр килеп,
төнге яңгыр ява тауларда...
Шул яңгырдай, әй, дим, бер генә төн
Иделләргә кайтып шауларга!..

Көне буге өй түремдә
шаулап торды имән.
Аңа «шаула!» дигән хәбәр
диңгезләрдән килгән.

Тауларда жил. Шыбыр-шыбыр
яфрак кага урман.
Урманнарға мөлдәрәмә
диңгез жиле тулган!

Кыштырдый яфраклар, охшап
синең хатларыңа...
Тоташ сагыну жиле исә
күңел чатларымда...

Сагышлы көй көйләп тора
таулардагы урман.
Күңеләмә тау жиледәй
синең жырың тулган!

Йоклама!

Йоклама, жан,
син йоклый дип әллә кайчан,
күренмәгән ишекләрдән,
ярыклардан-тишекләрдән
коелалар — мөтаһәһи, бөтен гайбәт...

Син йокласаң,
алар — әйбәт!
Үрмәлиләр кетер-кетер
намустай ак кәгазьләргә,
керешәләр, чи-чи килеп,
буш нотык һәм вәгазьләргә.

Баса алар син укыйсы
ап-ак китап өсләренә!..
Сиңа хөкем чыгаралар
жыелып үз өстәлеңә!

Йоклама, жан,
син йокласаң,
баш түбәңдә йөрер биеп,
көлә-көлә гайбәт чөеп:
син — кечкенә...
алар — бөек!!
Йоклама, жан,
оема, жан,
син йоклый дип әллә кайчан,
баш калкыта җаһил гакыл,
һәм уяна
мөләк-шайтан!

Йоклама, жан...

Якты кулларың

Синең хакта
истә калган жырым —
якты кулларың...

Колагымда —
бармакларың чирткән
кояш кыллары!

Боз-пыяла астында калган
тонык елга —
үткән елларым...

Күренә балкып төптән,
күренә балкып
якты кулларың!

Хәтерләү

И туган жир!
Ул зәңгәр болыннар,
болында — богыллар...

Офыктан — җил,
Иңемдә — ай.
Күзләремдә — еллар!..

Шәмнәр

Ышанабыз инде: көн булмаган
шагыйрьләргә кара елларда...
Тарих шаһит:
кар өстендә кан эзләре калган —
Пушкин ауган
Кара елгада!

Култыклаган аны секундантлар,
дары исе калган кырлардан
ярсу атлар алып очкан аны
дошман кулы житмәс чорларга!

Төн эченнән озаткан аны патша,
нәфрәтеннән шүрләп халыкның.
Иңнән-иңгә чорлар күтәргәннәр
кояшларга чаклы табутын!

Ниятеңне жиренә житкердем дип,
кул юарга, палач, ашыкма:
шул ук кара кулдан Лермонтовның
егыласы бар әле — Машукта!

Баш очында аннан шәмнәр янар —
йолдызларга менәр түшәмнәр!
Янар шәмнәр, янар бөөк шәмнәр,
сукырайтыр сезне ул шәмнәр!

Сукырайтыр бөтен шәмдәлләрне
халык шәмнәренең чаткысы!..
Ярыклардан-ярыкларга сөрер,
тынгы бирмәс аның яктысы!

Сез уйлыймсыз чорның шагыйрьләрен
Кара елгаларда,
Машукларда,
Моабитларда дип атканнар?
О, юк әле!..
Бик зиннәтле сарайларда,
алар жанын элек — «сатканнар!»

Жиз тоткалы ябык бүлмәләрдә,
нәфис зәвык, шәраб артында,
фәрештәдәй,
төтен болытлары арасында
палачларны яллап алтынга,
пистолетсыз-нисез, тыныч кына
(ап-ак перчаткада куллары!)
озак барган педант мәкер, ничек
жуярга дип
халыкларның жырчы улларың!

Атып түгел, алар данын сатып,
шул табыштан жан асрап фәкать
яши жәһил жәннар кулуарларда

сальерилар кебек, чордан-чорга
күчә мондый явыз мәнфәгать!..
Халыкларга таныш бу «сәнгать»!

Сез уйлыйсыз, «шагыйрь тынды!» диеп,
мартыновлар инде канәгать?!

Юк, һич түгел!
Мәңгелеккә дучар шәүлә булып,
кайта-ките
елдан-елларга,
кара вөҗдан — пистолетын кысып,
үлә алмыйча,
Дантес йери...

Кара елгада!

...Ничә фотон яктылыгы белән
(бу яктыга бармы үлчәмнәр!?)
яна шәмнәр,
яна бөөк шәмнәр!

Галәмнәргә җиткән — түшәмнәр!
Мәңгелеккә дучар палачларның
өрәкләрен, кара шәүләне
калтыратып, сөрөп чордан-чорга,
балкып яна
иҗат шәмнәре!..

Ерак бер көзне сагыну

Мин тагын да синең көзгә кайтам,
сине сагынып кайтам — үткәнгә.
Кайтам кабат! Синең җилләреңдә
иелә-сыгыла шаулый имәннәр!

Өй түремдә алма коела таңда,
дөп-дөп коела чыклы үләнгә!

Бер яктылык табам шунда җанга:
шул көзләрдә йери — ак сының!
Кайтам тагын синең илләреңә,
карамассың микән ятсынып?..

Кайтам синең якты күлләреңә —
йөзә иде кызыл балыклар!..
Латгалия, урман әкиятенә
син яңадан мине алып бар!

Син яңадан көзгә аланнардан
алма җыеп ап-ак итәккә,
жыр иленә, якты офыкларга,
болытларга чаклы җитөклә!

Кайтам синең кызгылт көзләрәң —
хәтерлимсең, безнең ул чакта
кызыл урманнардан сөю жыры
кергән иде атылып кочакка?!
...Шул чаклардан, соңгы мәжүсидәй,
табынам мин кызыл Усакка!..

Монда да көз... Алма коела шаулап,
дөп-дөп! коела сары үлөнгә...
Бу минутта синең елларыңнан
бик еракта инде бу бәндәң!
Еллар аша синең истәлеккә
жырда янган шушы минутта,
иелә дә, өстәлемә сибелә,
Латгалия, синең
көзен чәчәк аткан шомыртлар!..

Күңел догасы

Күк арбасы узды болытлардан,
койды яңгыр — кырлар канәгаты!
Ал дугасы гына эленеп калды,—
узган яңгырлардан — салават!

Күкрәде жан офыкларга тулып,
жир сөтләре менде каләмгә!
Йөрәгемне дер селкетеп узган
якты күкрәүләргә — салават!

Күкрәдек бер, ташып чыктык ярдан,
яшьлек дәрте — бер дә галәмәт!..
Моң калдырып ярларына кайткан
тонык елгаларга — салават!

Жир гүзәле, бергә гомерлеккә
антлар эчкән идек — мең кабат!
Күксел төтен булып жилгә очкан
антларыңа, сылу — салават!

Тапмагандыр өле туганнарны:
ярты юлда — олы әманәт...
Әманәткә ясап мең хыянәт
киткән дусларыма — салават!
Көн күзендә калсын якты өмет,
янсын гомер! Намус — сәламәт!

Ак болыттай, баштан сыйлап кына,
үткән гомерләргә — салават!

Әбрар Шәмин

ЯНАР ТАУНЫ КИЧКӘНДӘ

ПОВЕСТЬ

Безнең заман яшьләренә үткәннен
истәлегә булсын бу әсәрәм.

I

елның жәй башы. Кызу. Тау битләрендә көн бую
рәшә уйный. Юл читендәгә чирәмнәр корып утыра-
лар. Шулай да мең ызанга бүленгән кыр кисәк-
ләре яшел яфрак ябынган. Тар гына арыклар аша
сугарылган мамык кырлары алар. Арпа белән
бодайны урганнар инде.

Бақчаларда жиләк-жимеш, алма пешеп килә.
Озакламый кавын, карбыз, виноград та өлгерер.

Менә шундый көннәрнең берендә Иргәш белән
Усман кырдагы ындыр табагынан кайтып килә-
ләр иде. Башларында искереп беткән чалма. Фәр-

ганә яки Бохара түбәтәен алып кияргә акча кайдан килсен, ди. Икесе
дә Нишанбайның ялчысы алар.

Олы юл күперенә килеп життеләр.

— Туктап алайкмы? — диде Усман, күперне чыккач.

Туктадылар. Атлары арган иде. Арбаларда бодай көшеле. Гажәп
арбалар: көпчәкләре икешәр генә, ә аларга сузыла башласаң, буен да
житмәс.

— Эссе, — диде Усман һәм башындагы чалмасын салып жиргә куй-
ды да, күпер астынан үткән киң арык буена төшөп, битен юа баш-
лады.

Иргәш исә, ыштан балагын тезенә чаклы сызганып, арыкның урта-
сына ук кереп китте.

— Рәхәт, бик рәхәт!..

Мондый рәхәт озакка сузылмады. Шактый салкын арык буеннан
кузгалып китү белән, маңгайларга янә тир чыкты.

— Бу эсседа бай үзе мийнэт кылса¹ иде, э? — диде Усман, тиргэ баткан ябык битен күлмэк жине белэн сөртеп.

Иргэш нигәдер дэшмәде. Аннары:

— Сине өйләндерү турында бай эле һаман сүз кузгатмыймы? — дип сорады.

Усман кулын селтәде.

— Мине түгел, Аблакул әкәме² дә өйләндерми ич эле.

Иргэш уйга калды.

Әйе, Усманның абыйсы карт егет Аблакул ун ел инде Нишанбайның көтүен көтә. Шул хезмәте өчен калым түләп, Нишанбай аны өйләндерергә тиеш. Ләкин бу турыда сүз чыккан саен:

— Шартнама³ бар, Аблакул, — ди ана бай. — Син эле өйләнгәннен соңида да, хатының белән бергә, кырык ел эшләргә тиеш миңа.

Нишлесе бит, Усман белән Аблакул да бәхетсез жаннар. Аларның этиләре ваба чиреннән үлгән. Әниләре, акылдан шашып, чүлгә китеп югалган. Иргэш исә сабый чакларын Сәмәркандта, ятим балалар йортында үткәргән. Әтисен дә, әнисен дә аз ғына хәтерли ул. Дөньяга килгәч, берәр кыз балага ярәштереп кую да булмыйча калган ана. Мондый гадәттән Аблакул белән Усман да мәхрүм булганнар. Фәкыйрь атаның килешү төзәргә һәм калым түли башларга хәле буламыни соң?

Иргэш менә шул хакта уйланып барды. Аннары:

— Россиядә ак патшаны алып ташладылар, ә тормыш һаман үзгәрми, — диде.

Усман Иргәшнен кулыннан тотты.

— Әйт эле, дустым! Бәхетне кайдан эзләргә? Ничек табарга?

Иргэш көттереп кенә жавап бирде:

— Наргөлне яратасыңмы? — Яратасын. Ул да сине ярата. Тик курка ғына. Син аны ал да кышлактан кач! Сәмәркандка кач! Менә ул кайда бәхет. Төшендеме?

— Төшендем, — диде Усман елмаеп һәм күз карашын еракларга, Сәмәрканд таулары ягына юнәлтөп барды.

— Булмый, Иргәш, — диде ул берәздән. — Наргөлне яратам мин, үлеп, ә ул бу турыда берни дә белми. Әйтергә базмыйм. Оялам. Куркам.

— Кемнән, байданмы?

— Үзем дә белмим, — диде Усман һәм юлдан янәшә килүче йөкле атларны ашыктыра башлады.

«Әйе, — диде Иргәш эченнән генә. — Наргөл — Нишанбайның өченче хатыны. Яшь хатыны. Ирен сөйми. Үзеннән күпкә олы кешене нинди хатын сөйсен, ди? Ә Усманга егерме тулды ғына эле. Чибәр егет. Сөйкәмле. Наргөл, рәте-жае килгән саен, юкка ғына елмаймый ана».

Кышлакка килеп керделәр. Нишанбайның йорт-жире мәчет янын-дагы тыкрык буена урнашкан. Зур, биек, таза каралтыларга карау белән, аларның хужасы бай икәнлегә күзгә ташлана.

— Усман! — диде Иргәш. — Нишанбайның «өйләндерәм» дигән вәгдәсенә ышанып, аяк-кулларыңны баусыз бәйләттең, дустым. Тиз генә өйләндерми ул сине, менә күрерсен эле, абыңдай итә ул сине.

Усман дэшмәде.

— Беләм инде, — дип дәвам итте Иргәш. — Безнең кебек ятимнәр гомер буге хатынсыз яши. Ә байлар, мулла-мәзиннәр дүрт-биш тапкыр өйләнә.

¹ Мийнэт — эшләү.

² Әкә — абый, абый.

³ Шартнама — килешү.

Өйлө вакытлары иде. Арбалардан алгарак узып, капканы Усман ачты. Ачты да атларны тышкы ишегалдына кертэ башлады. Шул вакытны урамнан Нишанбай кайтып керде. Мәчеттә, өйлә намазында булган, күрәсен: өстендә — өр-яңа чапан, башында — тубал кадәр аччалма. Көтмәгәндә:

— Имансыз! — дип кычкырды ул, янып торган кара күзләрен Иргәшкә текәп. — Бодаемны юлга түгеп кайткансын. Дүрт ягың кыйбла, иплас! ¹

Чыннан да, Иргәш арбасындагы бер капчык ни сәбәптәндер тишегән булып, андагы бодай берәз юлга коелып килгән икән. Иргәш, монга күргәч, тешләрен кысып куйды һәм:

— Куарга өлгерерсез, бай, — диде. — Әүвәл эш хакымны түләгез!

Байның болай да ачудан янып торган күзләрендә куркыныч зәһәр кабынды.

— Кара син аны, кара, минекен ашаганы, эчкәне, кигәне генә житмәгән, эш хакы сорый тагы! Кит тизрәк, теләсәң кая кит, күземә күрәнмә, кәфер!

Кәфер... Бу сүз Иргәшкә таныш иде инде. Нишанбай аны үткән айда гына әле: «Нич булмаганда кичке намазга да бармыйсың, руза тотмыйсың, кәферме син, мөселманмы? Бел аны: болай булсаң өемнән куам сине!» — дип орышкан иде. Менә хәзер шуны да хәтерләде, күрәсен:

— Иртәгә үк урынына башка бер ялчы табам, — дип кычкырды хужа һәм аякларын лап-лоп басып эчке ишегалдына кереп югалды.

— Ярый әле, кыйнарга тотынмады, — диде Усман, Иргәшкә карап.

— Ә син карап торыр иденме? — Иргәшнең тавышы калтырый иде.

— Юк, болай гына эйтәм. Байның фәкыйрьләрен кыйнарга яратканы өчен генә. Күрше кыштакта бер ярлының кулын сындырган ди ул.

— Беләм, Нишанбай миңа күптәннән теш кайрап йөри, — диде Иргәш һәм абзар янында торган кара таш өстенә барып утырды. Усман да утырды. Икесе дә берничә минут сөйләшмәделәр.

Ничек булды соң әле? Иргәш бу йортка ничек килеп эләкте? Әйе, Нишанбай үзе ияртеп килде аны. Тимер юл станциясеннән. Чәйханә хужасы мактаганга. Ә Иргәш ул хужада кайчандыр хезмәтче булып эшләгән иде. Утын ярып, чәй кайнатып, ишәген карап, чәйханәсен чистартып торган иде.

Иргәш шулай уйланды. Уйланды да:

— Ярый, Усман, мин китәм, — диде. — Әмма яхшылык миннән булсын: әйдә, бодайны ташыйк! Гаеп бодайда түгел.

Тордылар. Усман атларны туарды. Иргәш арбалардагы бодайны амбарга ташый башлады. Үзе ташый, үзе гарьләнә иде: их! кисәкләргә өзгәләп ташлыйсы иде байны, ләкин...

Нигәдер бер мәлне Усман югалып торды. Аннары, амбарга кереп:

— Мә, дустым! — диде Иргәш, кулына илле тиенлек көмеш тәңкә сузды. — Абыем биргән иде. Бакчада яшереп сакладым. Юлыңа кирәге булып.

Иргәш аптырап калды: алыргамы, юкмы? Бу акчаны ул кайчан, кайда, ничек кайтарып бирә алыр?

— Ал! — диде Усман кырт өзеп. — Дус кешегә берни дә кызганыч түгел.

Иргәш акчаны алды һәм башындагы чалмасының чугына төрөп бәйләде.

Бодайны икәүләп ташырга тотындылар. Жилкәдән капчык төшкән арада:

¹ И п л а с — кабахәт.

— Сәмәркандка бар! — диде Усман. — Хәбәрәң килсә, бәлки әле мин дә шул якларга сәфәр тотармын.

Ниһаять, бодай ташылып бетте. Усман шул ук ишегалдындагы жәйге кухняга барып, икмәк белән чәй алып килде.

Күнелсез генә, сөйләшми генә тамак туйдырдылар. Аннары Усман билендәге эзәр-яулыкны чишеп алды да, ана икмәк кисәкләре төреп, янадан биленә бәйләп куйды.

Бу яклардагы гадәт буенча, жылы итеп, кочаклашып сабуулаштылар.

Иргәш китте. Кая бара, ничек яшәр, ни көтә аны, берәү дә белми, хәтта үзе дә белми иде.

Ялан аяк тузанлы юлдан шактый ара үткәч, кич якынлашты. Тагын безардан энгер-менгер вакытлары житте. Чүлдә кинәт бытбылдық кычыра башлады. Ул да түгел, йөрәккә әче шом салып, шакал улаганы ишетелде.

II

Бу яклардагы байлар сыйланырга, күнел ачарга теләгән чакта, берәр төрле бәйрәмне көтеп тормыйлар. Тирә-юньгә бай исеме таралган Нишанбай да нәкъ шундый иде.

Менә аның бакчасы. Сүз дә юк, искиткеч шәп. Нинди генә жимешләр үсми анда! Уртасыннан тар ғына тын арык ага. Арык буендагы алмагачлар ышыгына зур келәм жәелгән. Уртада — табын. Кунак жыелган. Тирә-якны янгыратып милли музыка уйный.

— Миһманнар! ¹ — ди Нишанбай горурланып. Үзе табын башында утыра. Тирләгән. Изү — ачык. Күлмәк жиннәрен сызганып куйган. — Миһманнар! Бузадан ² да эчәйләк! Тиздән пылау килер.

Миһманнар, гадәттәгечә, бер үк кәсәне кулдан-кулга тапшырып, ашыкмый ғына, үзара гәпләшеп кенә күк чәй эчәләр.

Кемдер табын читендә торган зур кукшиннан кәсәләргә буза коя башлады, ә яшь кенә бер малай аны кунакларга өләшергә дә кереште.

— Исәнлеккә-сагълыкка! — диде хужа һәм кулына килгән ширбәтне гөлт-гөлт итеп йотып жибәрде.

Калганнары да шулай. Менә гадәттән тыш симезлектән көчкә тын алып утыручы Шәһинхәмәт казый. Келәм читенә куелган йомшак мөндәргә ятып ял иткән чакта, әче күпкән сьерга охшый. Аның белән янәшә — кош борынлы, чандыр гәүдәле, сирәк ак сакаллы Ташкари мулла. Бу яктагысы — Сәфәржан мираб ³. Мангае кин, жылкәсе калын, күзләре чем кара. Ә менә монысы, шадра битлесе, халыктан налог жыючы Исмәгыйл түрә. Бузаны эчкән чагында күзен дә йоммый. Аннары кишлакның аксакалы ⁴ Хан Хужа. Яшь ягынан шактый олы булса да, карап торырга таза. Комган борынлы сәүдәгәр белән бергә сынар күзле чатан суфи да монда. Сукур күп күрер, аксак күп йөрер дигәндәй, бер дә тыныч утырмый: кунакларның барысынан да күбрәк сөйләшә, күбрәк белә һәм аларны эллә нинди мәзәкләр әйтеп көлдәргә ярата.

— Әле атам-анам туганчы ук Ташкент базарына барган идем мин. Беләсезме, базардан алтын канатлы ишәк алдым. Әмма тора-бара ул ишәк менә минем янда утыручы сәүдәгәр дустым булып чыкты. Ха-ха-ха!..

¹ Миһманнар — кунаклар.

² Буза — жимештән асалган ширбәт.

³ Мираб — кырларга су бүлүче.

⁴ Аксакал — авыл башлыгы. Староста.

Ниһаять, мэхәлләне туйдырырга житәрлек таш табак белән табынга пылау килде. Кунаклар бер мәлне тып-тын булып калдылар. Аннары, ин беренче булып табакка сузылырга базмагандай, берен-бере кыстап алдылар.

— Кане¹, алык, дустым, алын!

Учларын жәеп, пылауга ябырылдылар. Гадәттәгечә, кашыксыз гына, кул белән генә. Әмма бармаклар кашыктан житезрәк эшли иде.

Пылаудан сон берәр касә чәй әчтеләр. Аннары, келәм читләренә тезелеп куелган мөндәрләргә башларын куеп, черем итеп алдылар.

Ин беренче булып хужа уяңды һәм:

— Кәвафчылар!² — дип кычкырды.

Табынга кәваф килде. Кәвафны исә орчык сыман кыска гына таякларга киертеп, утлы күмер өстендә тотып, барлык хасиятен күрәп, кичә генә суелган майлы куй итеннән эзерләгәннәр иде.

— Кәваф ничек?

— Яхшы!

— Бик яхшы!

Чәй онытылды. Кәваф ашалды, буза әчелде. Кунаклар тәмам кызышып життеләр. Янә музыка тавышы яңгырый башлады. Матур көйгә, халык көенә. Шәһәр мәдрәсәсеннән жәйге ялга кайткан өч шәкерт чиртә иде аны. Әнә дутар³ куллары елый. Курай моңлана. Аларга кинәт карындык барабан да килеп кушыла.

Бераздан музыка бию көенә күчте. Шуны гына көтеп торган, күрәсен: кунакларга ширбәт өләшеп йөргән сөйкемле малай, каш-күзләрен уйнатып, инбашларын сикертеп, бөтерелә-бөтерелә биергә дә тотынды.

Кунаклар исә шатлануның, дөртләнүнең чигенә житеп, төрлесе төрле яктан кычкыра башладылар:

— Маза!⁴

— Яшә, Каракүз!

— Күзләреңнән әйләнәй⁵.

Дөртләнеп киткән кунаклар, урыннарыннан торып, чибәр малайның башындагы түбәтәй астына кәгазь акча кыстыра башладылар. Мәнә тагын! Тагын! Малайның аяк астына акча яуды.

— Яш-шә, Бисакал!⁶

— Яш-шә, Каракүз!

— Янә бие, бәтчә⁷, янә!

Малай кайтадан-кайта биеде. Биеп туктагач, бүләккә килгән акчаларны күлмәгенә итәгенә төрдә дә казый янына килеп утырды. Моңа берәү дә гажәпләнмәде. Чөнки ул казыйның бисакалы иде. Казый исә малайның аркасынан сыйпап алды да: «Шөкер, рәхәт, шулай да мәнә бу дусларның ярдәме белән тагын да зуррак түрәлеккә ирешәсе иде», — дип уйланып куйды.

Челәм һәм насвай⁸ тарту башланды. Чәй әчкәндәге кебек, сулы челәм савыты кулдан кулга бирелә һәм аның борыны төтен чыгарып гырылды иде.

¹ Кане — яле.

² Кәвафчылар — шашлык әзерләүчеләр.

³ Дутар — музыка коралы.

⁴ Маза — рәхәт.

⁵ Әйләнәй — иркәләү мәгънәсендә.

⁶ Бисакал — малай.

⁷ Бәтчә — малай.

⁸ Насвай — авызга салына торган төмөке.

Тамаша көн буена сузылды. Әллә арганга, әллә туйганга, кичкырын кунаклар таралыша башлагач, хужа берсенә дә, утырыгыз әле, димәде. Ә Ташкари хәзрәтне озата чыкты һәм аның белән капка төбөндә ни турындадыр озак кына серләшеп торды.

III

Вакыт тиз уза. Көннәр, атналар үтте. Бакчаларда кавын-карбыз өлгерде. Далада мамык ачылды. Алар инде көмеш күледәй агарып, ялтырап яталар иде. Иртә-кичен тын алырга да бирмәгән жәйге кызу сүрелә башлады. Шулай да кышлак халкының күбесе кырда, жәйге эпәләрдә¹ яши иде әле.

Урамнар тын.

— Иа хода! Урамда эт тә күренми, — диде Зөлфия карчык өеннән чыгып һәм, тар урамның соры тузанында чалыш-чолыш эзләр калдырып, Нишанбай йортына китте. Өстендә — жемелдәп торган яшел пәрәнжә². Гадәттән тыш юан ул, йөргәндә сулышы каба.

— Бай нигә чакырды икән? — дип уйланды һәм урам аша үткә-релгән салкын арык буендагы чәйханәгә күз салды. Әйе, аның мәрхүм ире Мирзахан, исән чагында, шушы чәйханәгә еш кына килә һәм анда кышлак ирләре белән бергә рәхәтләнеп чәй эчә иде. Бай иде. Ничә кышлакның мамыгын жыеп, зур шәһәрләргә юнәтә иде. Ә хәзер... туфрагы жикел булсын!

Зөлфия карчык, чәйханә яныннан үткәч, урамның бирге ягына чыкты. Аннары мәчет каршындагы тыкрыкка борылды да Нишанбайның капкасы төбөнә килеп туктады.

— Иа рабби, хәерлегә булсын! — диде карчык эченнән генә һәм капкада тотка булып хезмәт итә торган зур гына тимер алканы шакый ашлады.

Бераздан капка ачылды, аннан бер егет күренде. Башында — чалма, өстендә — ачык изүле күлмәк, билендә — эзәр. Карчык танып: Нишанбайның ялчысы Усман иде бу. Зөлфия ана төбәлеп карады да:

— Мине, улым, бай чакырткан, — дип, ишегалдына керде.

— Хуп³, байга әйтермен. — Егет карчыкка урын күрсәтеп, кунак өенә таба китте. «Бу женле карчыкны хужа нигә чакырды икән?» — дип уйлап алды ул һәм авызына капкан насны лачт итеп жиргә төкерде.

Зөлфия күп еллар инде эскәмия булып хезмәт иткән кара ташка килеп утырды һәм күзләрен пәрәнжә аша ялт-йолт иттереп Нишанбайның йорт-жирләрен күзәтеп алды.

Менә бу ниндидер каты һәм калын тактадан эшләнгән зур капкадан килеп кергәч тә тирә-ягы биек таш койма белән уратып алынган беренче ишегалды. Атлар абзары, ашлык амбары, ялчылар өе, пешек-еләр өе, башка каралтылар.

Бераз эчтәрәк — икенче ишегалды. Зур тәрәзәле, балаханәле⁴ өйләр. Бай үзе, аның гаиләсе яши. Килгән-киткән кунаклар өе дә шушы ишегалдында. Аннан арырак бакча башланып китә.

— Их, дөнья! — диде Зөлфия күңеленнән генә һәм үткән көннәргә өтерләп алды. Әйе, бу йортка, мәрхүм ире исән чагында, аның да кунак килгәне бар иде ләбаса. Ә хәзер...

¹ Кәпә — кырга түгәрәк итеп салынган камыш өй.

² Пәрәнжә — башка һәм биткә бөркәнә торган жилән.

³ Хуп — арый.

⁴ Балаханәле — йортың балалар яши торган икенче каты.

Карчыкның уйларын өзеп, Усман әйләнеп килде һәм:
— Зөлфия эби! Хужа сезне кунакханәгә чакыра,— диде.

Карчыкның йөрәге жуу итеп китте. «Бай әллә ахырыгы йортымны алырга теләме икән?» Шулай да ул акрын гына урыныннан торды кунакханәгә таба атлады.

Ул килеп кәргәндә хужа табын алдында утыра иде. Янында — Шәһнахмәт казый. Ашап туйган, гарык булган, күрәсен: ефәк тышлы зур мөһмәткә терсәгә белән таянып, кырын ята.

Бүлмә зур. Ким дигәндә дистәләп кунак сыяр. Кая гына карама келәм: идәндә дә, стенада да.

— Килең, кәмпер¹, килең! — диде хужа, карчыкны күргәч, һәм аны табын янына чакырды.

Карчык утырды. Яше олыгаеп барган хатыннарга битләрен ачсала да ярый: пәрәнжәсен күтәреп куйды. Эченнән генә ниндидер догаклар укыды. Аннары чәйгә сузылды, шикәр кисәгә алды.

— Сәләмәтме, бай? Гайләгез, бала-чагаларыгыз исәннәрме? Кәфәләрәгез хушмы? Картаймыйсызмы?

— Юк әле,— диде бай.— Хәл-әхвәлем дә яхшы. Кане, иттән ал Мәездән² кап!

Зөлфия кыстатмады. Табында ни бар, барысына да сузыла бирде. Өзү: «Бай нигә болай юмартлана соң?» — дип уйлана иде.

Хужа Зөлфиягә якынарак күчеп утырды.

— Үзәңдә ни хәлләр бар? Авырмыйсыңмы? Улын-киленең янында Сәмәркандка күчеп китәргә ниятен юкмы?

Карчык сагаеп куйды. «Мөгаеп, өемне тартып алмакчы була каһәр!»

— Ходага шөкер, бай,— диде ул берәздән.— Шушы яшемә житкәч изге нигеземне ташлап, Сәмәркандка күчеп йөрмәмен инде. Улым, сагыңган чакларыңда, үзе дә кайтып-китеп йөри ич.

— Әйе, шәп жырчы улың, күз генә тия күрмәсен,— диде Нишанбай.

Сүзгә казый кушылды:

— Кәмпер! Алау-тагда³ яшәүче пахта⁴ сәүдәгәре Тажи нугайны беләсенме?

— Нигә белмәскә? — диде карчык.— Мәрхүм ирем Алау-тагда корып куйган йорт-жирләрен шул нугайга саттым ич! Йортымны, танышларымны сагыңган саен әле дә барып йөрим. Ул нугайга нинди йомышлыгыз төште соң, казый?

Нишанбай елмаеп куйды.

— Йомыш казыйда түгел, миндә, кәмпер. Жаучы булып барасың. Өйләнәм!

Зөлфия кеткелдәп көлеп жибәрде.

— Нугайның кызы Маһирәгәме?

— Нәкъ эзенә бастын.

— Яшә, бай, матурларны күрә беләсең икән, бик яхшы! — Карчык ни турындадыр уйланып алды.— Синдәй ханәблар теләгенә ирешсәң Үзәң беләсең, әнә казый да белә: мондый эшкә шәригать каршы түгел. Ирләргә дүрт хатын белән торырга рөхсәтен биргән. Әгәр инде бишенче хатын алам ди икән, беренче хатынын суфи кыла⁵ да куя. Сина әле

¹ Кәмпер — карчык.

² Мәез — йөзем, виноград.

³ Алау-тау — Янар тау.

⁴ Пахта — мамык.

⁵ Нугай — татар.

⁶ Суфи кылу — ир белән хатын булып тормыйсың, аны өй хезмәтчесе итеп калдырасың мәгънәсендә.

анысы да насыйп булыр, бай, ходай теләсә. Син дигәндә мин әзер. Ярый, мин — жаучын.

— Яхшы, — диде Нишанбай. — Қалым яғыннан саран булмабыз, үзең дә буш калмассын.

Қарчыкның «жаучы булам» дигән сүзен ишеткәч, казый тамағын кырып куйды, урыныннан торды, табынга якынлашты.

— Амин! — диде, байга күзен кысып.

Алар Зөлфиянең кыюлығы һәм аның иң яхшы яучы булачагы турында кичә үк сөйләшеп куйганнар иде инде.

IV

Бер көнне Нишанбай Сәмәрканд базарына чыгып китте. Ара — житмеш чакрым. Атың яхшы булса да, арба белән барулары кайтулары иң кимендә өч көнлек юл. Өстәвенә, юлда очрый торган чәйханәләрдә туктап, юлчылар белән гәлләшеп, күнел ачып, күк чәй эчеп утырулар аз вакыт аламыни?

Аның каравы, байның хатыннары өчен бәхет иде бу. Күпмегәдер азатлык алган сымак булдылар.

Менә Нишанбайның олы хатыны Сабирахан көн буге үзенең туганнарында кунакта булды, сыйланды, ял итеп алды. Ләкин кичкә кырын өйгә кайтып килгәндә бер хатыннан коточкыч хәбәр ишетеп, урамда ук акырып елый башлады.

— Вай дад, вай дад!¹

Елау өйгә кайтып келгәннән соң тагын да көчәя төште:

— Вай дад, өебез көйде!²

Бу тавышка байның уртанчы хатыны Тажихан йөгереп килде.

— Ни булды? Нигә акырасын, тамагын тончыккыры?

Сабира Тажиханга булган көнчелеген бу минутта оныткан иде инде.

— Ахирәтем! — диде ул, куллары белән ботына сугып. — Өебез көйде: бай өйләнә икән. Вай дад!

Тажиханның кабартмадай түгәрәк һәм симез йөзенең кинәт көл төсө керде, иреннәре калтырарга тотынды.

— Чынмы? Кемгә?

— Чын! — диде Сабира. — Алау-тагның пахта сәүдәгәре кызына өйләнә, имеш!

Тажиханның күзләрендә зәһәрле ут уйный иде. Һәм ул кинәт чәченә ябышып:

— Үлдек, Сабира, үлдек! Ни кылабыз? — диде.

— Безнең кулдан нәрсә килә соң? — диде Сабира һәм үзенең зәһәрлен кемгә чәчәргә белмичә торды.

Байның өченче хатыны Наргөл өй артындагы бакчадан чыгып, үзенең бүлмәсенә таба ашыга иде. Аны күрүгә:

— Бу якка кара! — дип кычкырды Сабира һәм көтмәгәндә шаркылдап көлөп жибәрде. Аннары: — Бай каршында синең дә «этнең сыңар аягы» булыр көннең бар икән, э? Бай өйләнә ич, — диде.

Наргөл дәмдә. Көнләшми иде ул. Гадәтенчә эченнән генә уйлап куйды: «Өйләнсә ни? Өйләнсен! Ә бу көндәшләр тиз дусланганнар тагы. Югыйсә, эт белән мәче кебек яшиләр иде. Көлкә түгелме? Берсә әзерләгән ашны икенчесе тоз яки борыч сибеп боза иде. Байның күңеле бизсен, янәсе».

¹ Да д — караул!

² Көйде — янды.

Наргөлнөн уй-фикерлэрен Тажихан өзде:

— Эй, хэерче! Ник дэшмисен? Эллэ безнең өскә көндәш булып килүенне оныттың дамы? Менә инде син дә үзеннән чибәр яшь көндәшен тәмен татып карале! Төкерде сина Нишан!..

Наргөл янә дэшмәде, гарьлек булса да түзде, өенә кереп китте. Әмма, өйгә кереп чэй янына утыргач, тирән һәм авыр уйларга батты.

Әйе, Сабира һәм Тажихан белән бәйләнергә теләми иде ул. Нигә бәйләнсен? Бәйләнүдән ни файда? Тик менә һәр көнне фәкыйрь кеше кызы дип мыскыл итүләре генә ачуны бик китерә. Икесе дә борын чөяләр, мактаналар, әтиләренә таянып масаешалар: бай кызлары би
Ә Наргөл...

Наргөлнөн күз алдына үткән көннәре, туган кышлагы һәм әти-әнисе килеп басты.

Энә алар биредән дүрт кенә ташта¹. Әүвәл Камышлы чүл, аннары Курган... Ниһаять, Наргөл туып үскән йорт. Стенасы да, түбәсе дә камышка балчык сылап эшлängән. Бер ишәк, бер үгезләре бар иде. «Үгез дә картайды, ичмаса», дип борчыла иде ата.

Наргөл әле күп дигәндә унбиштә генә иде. Бер көнне алар өенә, аркасына мылтык аскан шадра нәүкәр² белән бергә, төтен³ налогы жыючы Исмәгыйл түрә килеп керде. Килеп керде дә, күз-кабакларын жимереп Наргөлнөн әтисенә:

— Ике елдан бирле төтен налогынны түлэргә теләмисең,— диде.— Сина ялынып йөрергә мин бәтчәмени? Актык килүем: налогынны хәзер үк түлә! Түләмәсәң, йорт-жиренне сатам да үзенне зинданга алып китәм, дарга астырам. Андыйсыңмы, Жуманияз, тизрәк әйт!

— Хәлем юк, түрә,— диде фәкыйрь ата ялварып.— Күрөп торасың: береннән-бере вак биш балам ач утыра. Жирем дә бер генә батман⁴.

Наргөл белән әнисе, боларны күргәч, эчке бүлмәгә кереп яшеренгәннәр иде. Ачык ишек аша түрәнең кычкырынуын ишетү белән әнисе елап жибәрде.

— Иа балам! Әтиенне дарга асып куйсалар, нәрсә эшләрбез?! Коткар, ходаем, коткар ул көннән!

Нәкъ шул вакытны өйгә Нишанбай килеп керде. Өстендә — өр-яңа чапан, башында — фәрганә түбәтәе, аягында — зур үкчәле күн итек. Кулында — камчы. Сакал-мыегы тырпаеп тора.

— Сәламәләйкем! — диде ул, бер түрәгә, бер нәүкәргә карап.

Тегеләре башларын түбән иеп, кулларын дәррәү түшләренә куйдылар.

— Сәламәләйкем, бай, сәламәләйкем.

— Хуш киләсез, бай, берәр төрле боерык юкмы?

— Хәзергә юк,— диде бай һәм өй хужасы каршына килеп туктады. Ничектер тавышы басынкы иде анын.

— Жүрә!⁵ Минем үгеземне алып киткәнәңә биш былтыр булды, ә баясен һаман да түләмисең. Нәрсә уйлыйсың? Гөнаһы бит бу.

Фәкыйрь ата аптырап калды.

— Кичерегез, бай. Мин сезгә карт үгезегез өчен биш мең кирпеч сугып бирдем ләбаса?

Нишанбай елмаеп куйды.

— Кирпеч сукканда һәр көн диярлек пылау ашавынны оныттыңмыни, жүрә? Эш беткәч, бер пот бодайны кем бирде сиңа? Моннан тыш,

¹ Ташта — чакрымда.

² Нәүкәр — кораллы сакчы, полицейский.

³ Төтен — йорт-жир налогы.

⁴ Батман — чирек гектар жир.

⁵ Жүрә — дус мәгънәсендә.

үзөч өчөн тагын килеп эшләрмен димәненмени? Менә шулай, яхшылык-нын кадерен белергә кирәк, дустым.

Наргәлнең әтисе идәнгә чүмәште һәм учлары белән маңгаен тотты.

— Тор! — дип кычкырды нәүкәр. — Дәүләткә генә түгел, байга да бурычлы икәнсең әле, сине күптән дар көтә. Тор, эзерлән!

Наргәл, яшь бала кебек, үкси-үкси елый башлады, ләкин шунда ук тынды һәм әтисен исән калдырырга тырышып, чатлыкта торган сандыкны ачты, үзенң бердәнбер ефәк күлмәген алды, кайчандыр әбисе бүләк иткән беләзек белән йөзекне тапты, аннары битен пәрәнжә белән каплап, ирләр янына чыкты.

— Мәгез, алыгыз, тик атама гына тимәгез! — диде ул, кулындагы әйберләренә түрә алдына ташлап.

Түрә шаркылдап көлеп жибәрде.

— Хах-ха-ха! Бакыр йөзегең белән бакыр беләзегең ничә пол¹ тора?

Әйе, Наргәл яшь һәм тәжрибәсез иде әле: үзе өчөн бик кадерле, бик кыйммәт булып күрәнгән нәрсәләренә хәкүмәт түрәләре өчөн дә шулайдыр дип уйлаган иде. Нишлисең соң, булмады.

— Бар, кызым, елама, — диде әтисе. — Маңгайга язылганнан котылып булмас.

Наргәл ишегалдына чыкты һәм, абзар кәмәшенең ишегенә сөялеп, елавында дәвам итте. Шул тирәдә уйнап йөргән энеләре, сеңелләре урап алдылар аны.

— Ник елайсың? Елама, апа!

Наргәл дәшмәде. Берәздән ана карап балалар да елый башлады.

— Әни! Наргәл елый, Наргәл ник елый?

Ниһаять, Наргәлнең әнисе күренде. Ул да озак елаган, күрәсен: күз төпләре кызарып чыккан, сулышы каба иде.

— Кызым! — диде ул шыпырт кына. — Шөкер, әтиң исән кала.

— Дәресең? — Наргәл бу шатлыкка ышанырга да, ышанмаска да белмичә торды.

— Дәрес, кызым, — диде ана. — Йорт-жиребез дә сатылмый, бурычлардан да котылабыз, алла теләсә, һәммәсен дә Нишанбай түли. Ләкин...

Ана уһылдап куйды һәм күзләрен янадан каплай башлаган яшь бөртекләрен күлмәгенң жине белән сөрткәләп алды.

Наргәл сагая калды.

— Кызым! — дип дәвам итте ана. — Нишләмәк кирәк? Ходай шулай язгандыр: бирергә булдык, Нишанбай сорый сине.

Наргәл сискәнәп китте, тынсыз калды һәм кинәт әнисен кочып, шыншый-шыншый елый башлады.

Кызын күкрәгенә кысып алган килеш: «Па рабби! — дип көенде ана. — Атасыдай олы кешегә кайсы кызың иргә барасы килсен? Наргәл бала чагында ана фатыйха кылып куелган малай да кышлакта үлөт йөргән елны үлеп китте шул».

— Тынычлан, кызым, тынычлан! — диде ана. — Язмыштан узмыш юк. Әтиң хақына... Минем хакка...

Нишләсен? Наргәл ризалык бирде.

Әйе, Нишанбайның тырнагына ул менә шулай эләкте. Мона инде ике кыш, ике жәй үтеп китте. Нигәдер вакыты житмичә дөньяга килгән бер бала да жирләнде.

Юк, Нишанбайга Наргәл күнәгә дә, ияләшә дә алмады. Әмма нәрсә эшләргә соң?! Яшьлек канатын сындырган мондый аяусыз тормыш күпмәгә барыр? Жан сөймәгән Нишанбай һәм аның эттәй усал хатыннары кайчан күздән югалыр?

¹ Пол — акча.

Байның олы хатыннары белн бая очрашканнан соң, Наргөл шулай уйланды. Уйланды-уйланды да урыныннан торды һәм, үз-үзен кая куярга белмәгән хәлдә, янә бакчага чыгып китте. «Эч поша. Аз гына күңел ачылыр бәлки».

Бакчаның матур чагы иде. Тирә-юньдә былбыллар сайрый. Кая гына карама — кызарып пешкән алма, ширбәтле йөзем.

— Күңел тыныч булмагач, берсе дә күзгә күренми, — диде Наргөл үз-үзенә һәм бакчадагы арык буена барып туктады.

Су тонык иде. Анда толымнары биленә төшкән чәм-кара чәчле, түгәрәк битле, чандыр гәүдәле яшь кенә бер кыз пәйда булды. Наргөл иде бу. Аны күргәч, Наргөл елмаеп куйды һәм моңлы бер тавыш белән акрын гына жырлый башлады.

Кайчангача агар икән
Күзләремнән кайнар яшьләрем?

.....

Жыр тынды. Өзелеп тынды. Чөнки бакчаның бер өлешен күпер сымак каплап алган йөзем куагы кыштырдап китте. Һәм аннан көтмәгәндә Нишанбайның ялчысы Усман күренде.

— Хәерле көн, гүзәл хужам!

Наргөл әллә нишләп китте һәм битен яшерергә теләп, бер читкәрәк борылды, ләкин китмәде.

Гүзәл хужам... Наргөл мондый сүзләргә бу егеттән беренче генә тапкыр ишетми иде инде. «Нәрсә? Әллә ярата микән? Үзен дә яратырлык шул: яшь, буй-сыны матур, кара күз, кара каш, ягымлы егет. Бөтен торышы һәм елмаюлары белән күңелне гел үзенә тарта!»

— Сөз һаман шаяртасыз, — диде Наргөл, күзләрендә нурлы ялкын уйнатып. — Бай ишетүдән дә курыкмыйсызмы?

— Юк! — диде егет житди төс алып. — Утка сикер дисәгез, сезнең өчен утка сикерәм!

— Чынмы? — Наргөл егеткә таба борылды һәм күзләрен баягыдай уйнатып, елмаеп куйды.

— Чын, Наргөл, чын! — диде егет ихласланып. — Ләкин ачуланма инде: мин сине сөям! Күптәннән бирле сөям!

Бакчаның аргы башында бала-чага тавышы ишетелде, ә болар арасында сүз кинәт киселеп калды.

Наргөл тиз генә өйгә юнәлде. Усман исә баскан жирендә уйланып калды. Наргөл аның турында нинди фикердә икән? Ачуланмады микән? Әй, күз карашлары! Әллә ул да ярата микән? Байны яратмый ул. Андый карт ишәкне шундый чибәр, шундый яшь хатын ничек яратсын?! Бигрәк чибәр бу Наргөл. Нишләргә соң, нәрсә эшләргә? Ничек итеп аны үзеннән томерлек ярын итәргә?

Усман шулай уйланды. «Аракы йокыдан соң айныта, ә мондый уйлардан яшь егетләр айнымый», диләр. Менә безнең Усман да нәкъ шундый хәлдә иде хәзер.

V

Тажи нугай бу атиаларда мамык мәшәкатенә муеннан чумды. Пахта үстөрөп сатучы дикканнар¹ белән кыштакларда очрашу дисенме, аларны үз ягына ыяләштерү дисенме — барысына да житешә ул. Монын өстенә, халыктан сатып алынган мамыкны тимер юл станциясенә китертеп, аны кибәннәргә өйдәрәсә һәм янгырдан саклайсы бар. Аннары ул «ак алтынны» Сәмәрканд, Ташкент шәһәрләренә һәм Россиягә жибәрәсә була.

¹ Диккан — игенче.

Тажи нугай менә бүген дә ике кышлыкта булды, мамыкчылар белән очрашты, пахтаның сыйфаты һәм бәясе турында сүз куешты. «Жүн баягә ал, кыйммәткә сат, файдасы күбрәк булсын!» Моны Тажи нугай бер вакытта да исеннән чыгармады.

Ул өнәзә кайтып кәргәндә эңгер-меңгер вакытлар иде. Хатыны Фатыйма беренче ишегалдындагы жәйге кухняда пылау пешереп йөри иде.

— Бездә кунак бар, картым, Зөлфия әби килде.

— Ярый,— диде ир.— Су бирегез! Юынып алыым, бик ардым.

— Маһирә! — дип кычкырды хатын.— Сөлге белән су китер!

Маһирә мондый хезмәткә хәтсездән күнеккән иде инде. Бер кулына комган, бер кулына сөлге тотып килеп тә житте.

Хужа бит юу өчен әзерләнгән урынга килде, башындагы түбәтәен салып урындыкка куйды, жиннәрен сызганды һәм жиргә иелеп, юынырга тотынды. Маһирә исә ана су коеп торды.

Нугай пых-пых итеп үзе юына, үзе кызын күзәтә иде. «Па раббигә! Куллары, аяклары дисенме, биле дисенме, барысы да нинди матур бу кызын. Фәрештә бит, билләһи, ин саф фәрештә! Мондый фәрештә өчен жаның кызганыч түгел. Ләкин...»

Нугай Фатыймага күз салып алды. Ул исә кырыкка якындашып килгән, шактый юанайган һәм яшьлек ямен югалткан хатын иде.

Ниһаять, комганда су бетте.

— Тагын китеримме? — диде кыз ягымлы тавыш белән.

Тажи елмаеп куйды.

— Житәр,— диде һәм сөлге белән битен сөрттә дә Зөлфия карчык янына китте.

Карчык, икенче ишегалдының уртасына куелган зур сәкегә утырган килеш, авыр уйларга чумган иде. Әйе, кайчандыр бу йорт-жирләргә аның мәрхүм ире Мирзахан хужа иде ич. Ул да мамык сүздәгәре иде. Үлдә шул, үлдә бичара. Ә бердәнбер жирчы улы, Сәмәрканд-Ташкент шәһәрләрен ташлап, бирегә кайтырга теләмәде. Кызлар исә өчесе дә ирдә инде. Һәркайсының тормышы үзенчә бара. Булмады. Мирзаханны алыштырырлык угыл бала булмады. Шунинчә өчен дә Зөлфия бу йорт-жирләргә Тажи нугайга сатты. Нишлисәң бит, заманында бу нугай Мирзаханның хезмәтчесе генә иде әле. Ә хәзер...

— Исәнме, Зөлфия апа! — диде Тажи, карчыкның уй-фикерләрен бозып.— Сагындырдың, сирәк киләсен, исән-саулыкмы?

— Шөкер,— диде карчык.— Үзең яхшымы сән? Эшең күп вакыт: бик армыйсыңмы? Хәер, син яшь ир әле.

Тажи байга иллә тирәләре иде. Сакал-мыгы агара төшкән. Тажи бай моны сиздермәскә тырыша: көн дә кырына. Кыска буй, калын жилкә, европалыларныкыдай тегелгән ак костюм гайрәтле ир, абруйлы ир итеп күрсәтә аны.

— Хәзергә арылмый әле,— диде ул елмаеп.— Синәң хәер-фатихаң белән эшләр дә әйбәт бара. Хомага шөкер.

Тажи, итеген салып, сәкегә менеп утырды.

— Аягын жинел булсын, Зөлфия апа, сирәк киләсен, әллә картлык сиздерәме, дим?

— Сиздерә, Тажи, бик сиздерә! — диде карчык.— Ялгышмасам, житмештән үттем. Менә сина насыяп булып калган йорт-жирне салганга да унбиш жәй үтеп китте. Мирза әкәннен әнисе үлгән жәйдә эшләткән идек. Па хома! Урыннары жәннәттә булсын инде.

— Шулай булсын,— диде Тажи бай.— Мирза әкәм акыллы кеше иде, мәрхүм.

Табынга пылау килде.

— Картым! — диде Фатыйма.— Кунакны син үзең генә сыйла инде, эшләрем бар.

Хатын шулай диде дә каядыр китеп тә барды.

Тажи бай карчыкны сыйлый башлады.

— Кане, алын, Зөлфия апа, алын!

Карчык кыстатмады.

— Хатынын үзен кебек үк: төмам үзбәкләште. Пылауны нинди төмле итеп пешергән!

Тажи елмаеп куйды һәм үткән көннәрен хәтерләп алды. Әйе, кайчандыр ул Рязань ягының вак сәүдәгәр малае гына иде ич. Егет булгач, үзе дә тимер юл станциясендә кайнаган чәй белән сату итеп маташты. Аннары — казакъ чүлләре... Урта Азия... Ниһаять, Алау-таһәм мамык белән сәүдә итүче Мирзахан йорты. Озакламый, азымкүпме язу-сызу белгәнгә, Мирзаханның ышанычлы кешесе. Мамык пунктының мөдире. Ә хәзер инде ул үзе хужа!

Карчык әйтерсәң Тажи байның уйларын сизде:

— Синең байлыгына мин бик шат,— диде чөйгә сузылып.— Менә, беләсәң килсә, дәүләтәң әле тагын артырга тора!

Тажи житди төс алды.

— Ничек?

— Минне тыңла! — диде карчык, тавышын баса төшөп.— Гузар бәе Нишанны таныттыңдыр, әлбәттә. Абурае далаларга гына түгел, Сәмәрканд булып Сәмәркандка да билгеле аның. Тирә-юньдәге жир-су дисеңме, ефәк, мамык, жимеш дисеңме, мөһнәрчә терлек дисеңме, барысы да аның кулында. Ә дус-ишләре, аһ, дус-ишләре! Аксакал белән казыйдан башлап, бәкләргәчә аның сүзенин чыкмый. Қарале, Тажи! Озакламый вәзирләрнең¹ вәзире була, ди, ул! Тик менә хатыннары күчелен боза. Үзен аңлыйсын: икесе картайды, берсен, әлегә яшен, Нишанбай ярата алмый. «Женем сөйми», ди. Дөрөсен әйтсәм, синең кызың Маһирәгә гашыйк булган ул. Менә инде ашаудан да, йокыдан да өзәлдә, бөркет. Минне яучы итеп жибәрде. «Калым ягынан саран булмам», ди. Ир — баш, хатын — муен. Килешик, Тажи, шундый кияүне бушка жибәрмик!

Нугай уйга калды. Әйе, Маһирәне ул моннан ике ел элек бу якларга килеп йөри торган татар хажиннан йөз сумга сатып алды. Сатып алды да, ул вакытны бу турыда бер нәрсә дә белмәгән кызга: «Мин сине ятим булганың өчен үземә кыз итеп алдым, күрәп торасың: бер балам да юк», — диде. Ә тирә-күрше, таныш-белешкә: «Күрәсезме, Россиядән нинди матур кызым килде» дип, масаеп йөрдә. Үзе исә кызын алганда: «Тукталә, бу ятимнең өй хезмәтенә кирәге булыр, ә соңрак күз күрер, торз-бара яшь хатынлыкка да шәп нәрсә булыр», дип уйланды. Ул чагында Маһирә унбиш белән генә бара иде әле. Хәзер инде унжидегә атлады. Сүз дә юк, чибәр кыз. Бүген үк, Фатыйманы читкә кагып, үз хатының итәрлек! Табар, бала да табар. Ә Нишанбай аны былтыр, мамык сатмакчы булып килгән чагында, шушы сәке янында күргән иде. Күзе төшкән икән каһәрнең. Әмма бу кыз өчен күпме калым бирер икән ул? Бирер, бирмичә түзмәс! «Бирәм дигән колына — чыгарып куяр юлына». Юк, мондый малны ычкындыру гонаһы булыр!

Тажи бай шулай уйланды-уйланды да:

— Кызым яшь әле,— диде.— Аның матурлыгы, аның акыллылыгы белән яшьрәк бай табылмасмыни?

Зөлфия кеткелдәп көлеп жибәрде.

— Кызың начар булганда Нишанбай булып Нишанбай яучы жибәрәмени? Ялгышасың син, Нишанбай әле тимер өзәрлек кеше!

— Саран ул,— диде Тажи бай.— Мамыгын шушы көнгәчә миңа тапшырмый: тузга язмаган бәя сорап йөдәтә. Әгәр дә...

¹ Вәзир — министр.

Тажи бай берничә секунд дәшми утырды. Аннары кырт кисеп әйтте:

— Алтын акчалата бер йөз сум мэхәр! Моннан тыш барлык пахтасын һәр елны миңа ғына тапшырсын! Әмма түзәрлек бая белән. Туй — көзгә. Үзең беләсен, Зөлфия апа, хәзер минем вакыт тар.

— Ярый, — диде карчык елмаеп. — Шартларыңны Нишанбайга әйтермен. Хоҗа уртақ тел бирсен!

Табын янында тынык урнашты. Зәңгәр күңне сорғылт шәле белән каплап, караңгы төштө. Чүл ягынан, гадәттәгечә, бытбылдық тавышы ишетелә башлады. Гүя ул: «Кызы саттыгыз, кызы саттыгыз!» дип ярсына иде. Ул да түгел, кайдадыр йөрәк яргыч әче тавыш белән шакал кычкырды. Әйтерсен ниндидер хатын үкерә, әйтерсен аны кемдер жәберли, кыйный, суя.

Зөлфия карчык шакал авазына бала чагынан бирле күнегеп беткән инде.

— Кич булды, мин монда ғына йоклармын, — диде.

Хуҗа өй тәрәзәсенә карап:

— Һәй! Табынны жыештырыгыз, көрпәчә¹ бирегез! — дип кычкырды.

Кулына керосин лампасы тотып, өйдән Маһирә чыкты, сәке янына килде, табынны жыештыра башлады.

Карчык ана сокланып карап утырды: «Нинди матур, нинди саф куллар... Их, яшьлек! Их, шундый чаклар! Нишанбай ялгышмаган: нугай кызы булса да, нинди гүзәлне тапкан. Чем-кара чәч, кара каш, нурлы күз, күркәм ирен, тулы күкрәк, матур буй-сын. Һәммә жире килешкән, тик менә зәңгәр күлмәгә белән ак альяпкычы ғына таррак икән».

Хуҗа, сәкедән төшеп, кызга:

— Әбиңә урын жәй! — диде һәм карчык белән саубуллашты да өенә кереп китте.

Кыз тырыш иде. Аз ғына вакыт эчендә табынны жыештырып алды да, өйдән юрган белән мендәр китереп, карчыкка йокы урынын жәеп тә куйды. Аннары жәйге кухняга керде һәм табак-кашыкларны юа башлады.

Шул вакыт, Тажи байның ялчысы Иргәш эштән кайтып, үз бүлмәсенә үтте, ә берәздән ул да кухняга керде. «Маһирә ни булса да ашарга калдыргандыр. Хужаның боерыгы шулай».

— Әй, Иргәш әкә! — диде кыз хайранга калып. — Әллә урыс булдыңмы?!

Ялчы егет башына рус фуражкасы кигән иде. Һәм бу фуражка үзбәк киеме белән ничектер сәер күренә иде.

— Тимер юл станциясендә эшләүче бер дуслым бүләк итте, — диде Иргәш, кухнядагы кечкенә генә өстәл янына килеп утырып. — Нәрсә, әллә килешмиме үземә?

— Килешә дә, никтер куркыныч. — Маһирә Иргәш алдына пылау, икмәк һәм күк чәй китереп куйды. — Аша, Иргәш әкә! Көн буге ачыккансын.

Ялчы шатланып куйды. Һәр көнне шулай: әйтерсен үз сеңелесе янына кайта.

— Рәхмәт, Маһирә, — диде ул елмаеп.

Кыз исә аның комсызланып ашавына кызыгып карап торды.

— Иргәш абый! Сезнен кышлактан кунак бар әле: Зөлфия карчык килде. Эһ, теге сәкедә йоклай.

— Нигә килде икән ул убырлы карчык?

— Белмим. Хәер, еш килә ич ул.

¹ Көрпәчә — юрган.

Иргәш. Зөлфия карчык турнда сүз чыкканнан соң, үзенен туган якларын һәм үткән көннәрен күз алдына китерде. Әнә, камышлы чүлләр буеннан эллә кайларга сузылып киткән дәръя ярлары... Аннары ике мәчетле һәм чәйханәле зур кышлак... Аны кәргәч тә Иргәшнән мәрхүм атасыннан калган һәм күптән инде ташланган нигез. Ниһаять, Нишанбай йорты. Ул бай кулында Иргәшнән коллыкта үткән еллары гомер буе онытылмас!

Кыз тырыш кына түгел, зирәк тә иде.

— Нәрсә турында уйлыйсың, Иргәш абый? Миңа да сөйлә әле?

— Туган кышлагым, йөргән юлларым искә төште, Маһирә. Бер көнне сөйләгән идем бит үзенә,— диде егет һәм ашыкмый гына чәй эчәргә кереште.

Әйе, бу турыда Иргәш сөйләгән иде инде. Тажи бай хужалыгында бишенче ай хезмәт итә ул. Ә моңа чаклы — ятим балалар йорты, теләнче сабий... Аннары ерак юллар... төрле базарлар... Жәй көннәрендә — урам, кыш көннәрендә — салкын чәйханә... Ниһаять, туган кышлагы һәм Нишанбай йорты... Кол... ачлы-туклы хезмәтче. Аннан соң Сәмәрканд урамнары... Юк, бәхет дигәннән анда да табылмаган. Иң сонгысы — биредә инде. Ә монда бәхетлеме ул?

Маһирә шулай уйланып алды.

— Рәхмәт, сенеләм! — диде аңа егет. — Тамагым туйды. Тәмле йокы сина.

Маһирә егетнең артыннан карап калды. «Ятимлектә үссә дә, гәүдәгә нык. Әнә, төннәрен кунып йөри торган кечкенә генә балчык бинага кереп китте ул».

VI

Маһирә балаханәгә менеп йокларга ятты. Ләкин керфекләре йомылмады. Кызның Иргәшнә күргәннән бирле күнелә эллә нишли: рәхәт тә, кыен да, кызык та кебек. Ниһәй шулай икән ул, нигә? Нигә Иргәш абыйсы аның йөрәгенә якын булып тоела? Эллә ул да Маһирәнән үзе кебек үк ятим булгангамы икән? «Туган кышлагым, йөргән юлларым искә төште», диде ич ул бая.

Кыз сискәнәп китте һәм аның да күз алдына туган яклары килеп басты.

Әйе, бер вакытта да йөрәктән чыкмас ул Тамгалы. Анда яшәгән олы кешеләр: «Безнең авылдан Казан каласы — сиксән чакрым», дип сөйли торганнар иде. Кайларгадыр ашыгып аккан тонык су буенда иде ул авыл. Әнә, яшел болынны кичеп, кыр капкасын килеп кәргәч тә, чокыр белән янәшә генә аерым бер йорт. Түбәсе — черек салам, янә тәрәзәсе жиргә чүмәшкән. Каршында — зур өянке. Янгыр булып, ахры башында карга кычыра. Менә, ниңә тапкыр ямалып беткән иске юрганнны ябынып, Маһирәнән сырхау әнисе түр сәкесендә ята. «Бәхил бул, кызым. Кем кулына калырың инде. Килендәшем Мәрфуга тәтәйдән башка беркемебез юк. Әтиң кайтмас. Туфрагы жинел булсын. Герман сугышында һәлак булды ул».

Иртәгесен — өй тулы халык! Ул да түгел, салкын зират... Авыл чистә, каенлыкка жирләнде, мәрхүм. Шул вакытны үксеп-үксеп елаулар истән чыгамыни соң? — Маһирәнән күзләре янә ышкы белән тулды. — Менә Мәрфуга тәтәй сүзләре әле дә колактан китми: «Әйдә, кызым, елама! Минем белән бергә яшәрсен. Әниңнән васыяте шулай», — ди.

Ниһаять, Мәрфуга тәтәй өе. Күршедә генә. Тәтәй дигәч тә, карчык иде инде ул, шулай да нык иде әле. Ялгыз иде. Үзенә сөйләүләре буенча, ире, ягъни Маһирә әтисенән абыйсы, кайчандыр сугышта үлгән. Балалары булмаган. Мәрфуга, яшьли тол калып, кемнәрәдер янына Себергә киткән, Төмән дигән шәһәрдә торган, иргә чыгып караган, ни-

чектер «яман» аты таралган. Аннары ул янадан авылга кайткан. Тора-бара картайган. Ничэ карама — хатыннарга төш юрый, авыруларны өшкөрө, егетлэрне сөйдерэ яки биздерэ. Кем белэ, бәлки шуның өчен-дер, авылда бала-чагаларгача «сихерле карчык» дип йөртөлэр иде аны. Усал иде. Шулай да, бер карасаң, эйбэт яклары да бар кебек иде анын. «Аша, Маһирэ, аша! Кабак боткасы файдалы аш ул. Иртэгэ ясмык шулпасы пешерербез», ди торган иде. Э эшкэ килгэндэ...

Иртэ белән күзене ачтынмы:

— Маһирэ! Бөрөңгә эрче!

— Су китер!

— Кер чайка!

— Идәнне юып чыгар!

— Кәжәне кара!

— Утын алып кер!

— Абзарны чистарт!

Әйе, Маһирэ эшли иде. Унөч кенә яшь иде әле үзенә. Жәй көн-нәрендә урманга бара, үлән жыя, вак-төяк утын китерә, бакчада бә-рәңге утый, кабакларга су сибә иде. Кыен иде. Арган, туйган иде ул. Киём дигәнөң, жәй көннәре — ялан аяк, киндер күлмәк, ә кыш көннә-ре — чабата, иске бишмәт кенә иде бит.

Менә шулай бер кыш, бер жәй үтеп тә китте. Көз якынлашты.

Бер көнне Мәрфуга карчык:

— Беләсенме, Маһирэ,— диде.— Үзең күрөп торасың: бер аягым түрдә, бер аягым гүрдә инде минем. Күп яшәмәм, ахры. Ә сине, үзем исән чагында, урнаштырып калдырмый булмас. Мәрхүм әниеннән дә васыяте шул иде. Тыңла әле: әнә безнең авылның Әхмәди хажы Таш-кент ягынан кайткан. Мәккә-Мәдинәдә булган изгеләрнен изгесе ул. Өченче көн сине кое янында күргән. Сорашкан.

Карчык бер мәл дәмши утырды. Аннары, ниндидер сер саклаган сыман, пышылдап дәвам итте:

— Тыңла әле, кызым! Әхмәди абзаң сине үзем белән бергә Таш-кент шәһәренә алып китәм, ди. Кигәне ефәк, ашаганы жәннәт жимеш-ләре булыр, ди. Маһирэ, анда баргач, иң бәхетле кыз булачак, ди. Ул якларда да, бездәге кебек, мөселман халкы икән. Юл акчасын, ятим булганы өчен, үзем түлим, ди. Рәхмәтләр яусын ана: мондый мәрхә-мәтле абзаңнан калма, кызым.

— Әнием кала ич! — диде Маһирэ һәм кинәт елап жибәрде.

— Иа рабби! Әниң юк инде, бәбкәм,— диде карчык.— Син бел-мисең әле, үләр алдыннан: «Кызымны урнаштыр, килендәшем»,— дигән иде ул. Ә мин үлгәч кая барысың? Кем карар, кем урнаштырыр сине?

Маһирэ уйга калды. Чыннан да, кая барыр ул? Әнисеннән калган йорт-жирне Мәрфуга карчык сатты. Анда инде башка өй, байларныкы кебек, калай түбәле. Усал этләре дә бар: якын китерми! Их, әнисе булса!..

Маһирәнең уйлары шушы урынга житкәч, карчык өенә Әхмәди аб-зый килеп керде. Озын буйлы, чандыр гәүдәле иде ул. Өстендә — ефәк камзул, башында — кара чуклы кызыл фәс. Мондый фәсне Маһирэ бе-ренче генә тапкыр күрә иде әле. «Кызык: бу абзый булган калада шундый кызыкмы икән?»

Маһирәне күрүгә хажы елмаеп куйды һәм кесәсеннән чыгарып кә-газьле конфет бирде.

— Я, Маһирэ, сәфәргә китәбезме?

Кыз дәмдәде, оялды, түбән карады, шулай да конфетны алды.

— Кызым! — диде Мәрфуга карчык,— хажы абзаңнан калма! Ул сина әтиң кебек булыр. Изге кеше ул.

Кыз башын күтәрә төштө.

— Ярый, — диде.

Хажи янә елмаеп куйды.

— Минем белән хур булмассың, Маһирә.

Карчык өйнен кече ягына кереп, чэй куярга әзерләнә башлады. Ләкин:

— Кирәкми. Мәрфуга апа, ашыгам, — диде хажи.

Карчык бер кунакка, бер Маһирәгә карап алды да:

— Бар, кызым, тавыкларны ашатып кер! — диде.

Маһирә абзардан әйләнеп, чоланга килеп кергәндә, хажи белән карчык арасында ниндидер бәхәс бара иде. Яртылаш ачык ишек аша ишетелеп тора. Карчык: «Аз», ди. Хажи исә: «Илле сум да житкән, юл расходы да бар бит әле», ди. Маһирә килеп кергәч, икесе дә шып булдылар. Ә аннары...

Сентябрь башы иде. Еш кына яңгыр ява. Шундый көннәреннән берендә юлга чыгылды да кителде. Әүвәл ат белән, кырлар, авыллар, урманнар аша, аннан — поездга.

Маһирәдән тыш, янә ике кыз бар иде. Әхмәди абзый кайсыдыр бер авылдан алып чыкты аларны. Берсе — Ләмига, икенчесе — Камилә исемле. Ләмиганың әтисе дә, әнисе дә бар. Ләкин фәкыйрьләр. Шулай булмый хәле юк: гаиләдә жиде кыз икән, ә патша андыйларның берсенә дә жир бирми. Шулай булгач, бер атаның иманасына тугыз кеше яшәп карасын әле!

Камиләнән әтисен кайдадыр читтә күмер шахтасы басып үтергән, ә янә әтисе — үги. Миһербансыз жан. Үзенң элеккеге хатыныннан калган кызы һәм улы белән бер яклы булып, Камиләгә бер генә дә якты көн күрсәтмәгән.

Камилә дә, Ләмига да уналты тирәсендә...

Ә «шайтан арбасы» (ул заманда поездны шулай дип атыйлар иде) Мәрфуга карчык сөйләгән ефәк иленә ыргылды да ыргылды...

Поезд Алау-тагга килеп туктады. Аннары менә шушы нугай өе. Әхмәди белән Тажи бай иске танышлар, күрәсен: очрашканда елмаешып, кул бирешеп исәнләштеләр. Тик Фатыйма апа гына ачык чырай күрсәтергә ашыкмый иде. Шулай да ул кызларны жәйге кухняга чакырып, алларына нан¹, күк чэй, шикәр китереп куйды. Һәркайсының язмышы белән танышып чыкты.

Әхмәди белән Тажи, кунак бүлмәсенә урнашып, ни турындадыр бик озак гәпләштеләр. Шуннан соң Маһирәне чакырып:

— Иншалла! — диде Әхмәди хажи. — Яхшылыгым жирдә ятмас: мин сине миһербанлы кешеләргә тапшырам. Тажи аган — әти, Фатыйма апан — әни урынында булыр. Анлашыламы, кызым?

— Анлашыла...

Кич булып килә иде. Камилә белән Ләмиганы ияртеп, Әхмәди абзый тимер юл станциясенә чыгып китте.

— Хушыгыз, хуш!

Моңа инде, санап карасаң, ике елдан артыграк вакыт үтеп тә китте.

VII

Алау-таг — бик ерактагы саксауллы ком чүлләре аша карт Боха-рага таба үткәрелгән тимер юлның шактый зур станциясе ул. Менә инде ничә еллар бу якларга күлүчеләрне, поезддан төшөп уңга борылу белән, яшел тирәкләргә күмелгән зур чәйханә каршылый. Агым суын тирә-яктагы бакчаларга һәм мамык басуларына тарата торган кин арык белән янәшә бу чәйханә. Алды — ачык. Балчык сәкеләрәндә — келәм. Халык белән көнө-төнә диярлек шыгрым туды.

¹ Нан — икмәк.

Бүгөн дә шулай. Менә барлы-юклы мамыгын Тажи нугайга тапшыру өчен кышлаклардан килгән дийканнар. Тирләп-пешеп күк чэй эчәләр. Гәлләшәләр. Сүз пахта баясе турында бара. Араларында жимешчеләре дә бар. «Шайтан арбасы»нда үтүчеләргә кавын-карбыз сатмакчы алар.

Дәрвишләр¹ дә житәрлек монда. Кешеләрнең авызларына карап, бер генә сынык булса да икмәк кәтәләр. Хәер, кайчагында дийканнарда чэй дә эләккәли аларга.

Әйе, бу чэйханәгә төрле халык жыела. Менә Тажи байның ялчысы Иргәш тә монда. Аның белән янәшә бер рус, бер татар егете утыра.

— Соколов дускай! — ди татар егете руска. — Безнең якларда...

Аны Иргәш бүлдәрә:

— Соколов әкә, берәр төрле яңа әкият сөйләгез әле!

Соколов елмаеп куя һәм жылкәсен кашып ала да ашыкмый гына сөйләргә тотына. Рус халкының кызык-кызык әкиятләрен сөйли ул. Монда килгән арада һәр вакыт шулай. Юкка гына «рус үзбәге» димиләр аны. Үзбәкчә сөйли. Чэйханәдә утырганда да, үзбәкләр кебек, аякларын бөкләп утыра. Күк чэй эчә.

Соколовның татар егетенә һәм Иргәшкә сөйләгәнә бар: Самарада туып, Ташкентта үскән ул. Аннан соң Себер якларында яшәгән. Мәскәү белән Петроградны да күргәләгән. Күпмедер сугышта булган. Яше утыздан артса да, өйләнгәнә юк әле.

Соколов тимер юлда эшли. Әлегә татар егете Шакиржан белән бергә. Ничектер үзара дуслар алар.

Янә шуны әйттик: чэйханә — төрле яктан, төрле хәбәрләргә жыйнап, аларны тирә-юньгә тарата торган урын. Колагыңны салып торсан, хәзер дә шулай.

— Акташ мулласы хәмер эчеп үлгән, ди.

— Сәмәрканд базарында ат бәясә күтәрелгән, ди.

— Жир хужасы Нишанбай дүртенче хатын алмакчы икән.

— Немецлар белән сугышу туктамый, имеш.

— Ташкент белән Сәмәрканд эшчеләре яңа инкыйлаб² ясыйлар икән.

— Ташкент халкы үзләренең улларын гаскәрлеккә бирүдән баш тарткан, ди.

— Россиядә Вакытлы хөкүмәткә каршы көрәш бара, ди.

— Большевайлар³ жиңеп чыксалар, кәмбагалларга⁴ жир бирелә, ди.

— Хөррият булсын иде, яңа хөррият кирәк!

Бу хәбәрләрдән Соколов белән Иргәш һәм Шакиржан да читтә калмады.

— Ишетәсезме? — диде Соколов сөйли башлаган әкиятен бүлөп һәм егетләргә күз кысып куйды.

Иргәш ана кулындагы касәне сузды.

— Эчеп!

Алар бер-берен хәтсездән бирле беләләр иде. Моннан биш ай чамасы элек, Нишанбай куып чыгаргач, Иргәш Сәмәркандка сугылып караган иде. Ул анда хезмәт, икмәк, азатлык, бәхет тапмакчы иде. Булмады. Халык әйтмешли: «Қара сакал арттан калмады». Өмет өзәлде. Иргәш янадан үзенең туган якларына — Янар тауга кайтырга мәжбүр булды. Кайтканнан соң менә шушы чэйханәдә аптырап утыра иде ул. Кайгы-хәсрәт дигәнәң акылга сыймый иде. «Нишләргә? Инде кая

¹ Дәрвиш — эшсез, йортсыз, ач кеше мәгънәсидә.

² Инкыйлаб — революция.

³ Большевайлар — большевиклар.

⁴ Кәмбагалларга — артыларга.

барырга? Ничек яшәргә? Дөнъя нигә болай корылган? Байлар кайчан тончыгыр? Икмәк кайдан табарга? Кыш килгәннән сон кайда кунарга? Нигә ул шундый бәхетсез, нигә?! Нигә аннан тормыш гел көлә? Усман ни уйлый икән? Әллә Нишанбайның өенә барып ут төртөргәме?»

— Әй, егет, нинди кайгың бар?

Иргәш сискәнәп китте һәм тиз генә башын күтәрде.

Аның каршында Соколов басып тора иде. Зәңгәр күз, куе гына житен чәч, юка һәм очлы борын, ачык чырай, чандыр гәүдә. Күлмәгә кызыл, билендә — каеш.

— Ниндидер кайгың бар, ахры, егет, әйдә бергәләшеп чәй эчк!

Соколов чәй алып килде. Утырдылар, таныштылар. Яна таныш Иргәшкә бик ошады. Алай гына да түгел, үзенен дуслы Усманны күргән кебек булды ул. Иргәшнен хәл-әхвәлләрен белгәч, Соколов аны үз янына — тимер юлга урнаштырырга уйлаган иде, ләкин урын булмады. Көтмәгәндә:

— Нугай абзый! — дип кычкырды Соколов чәйханәнен түрәндә утырган бер татарга. — Мин сезгә бик шәп хезмәтче таптым. Башканы эзләмәгез!

Тажи байга хезмәтче кирәк булган, күрәсен: ул шундук Соколов белән Иргәш янына килде.

— Дәнкәсә¹ түгелме?

— Охшамый, — диде Соколов. — Алыгыз, ялгышмассыз.

Сөйләштеләр. Килештеләр. Иргәш сәүдәгәр Тажинның мамык хужалыгында йөкче һәм өенә хезмәтче булып урнашты. Бер караганда, ач йөргәнче ярый да кебек: мамык барда, сәүдәгәр ана һәр аенда яна акча белән бер сум ун тиен түли. Соколовның бу яхшылыгын Иргәш әле дә онытмый. Менә хәзер дә ул шул турыда уйланып алды. Ләкин бу вакытлыча гына эш иде. Мамык бетеп торган арада егерме дүрт яшьлек егет ашау өчен генә эшләп йөрергә тиешмени сон? Ә кайчан аның үз йорты, үз хатыны, бала-чагасы булыр? Берәүләр гел байлык-та, гел рәхәттә яшәргә, ә берәүләр гомер буге фәкыйрьлектән чыкмаска дигәнмени?

Табиғый хәл: бу сораулар Иргәшнә нык борчый иде. Менә шуның өчен дә, чәйханәдән чыгып, тимер юлга таба бергәләшеп китеп барганда:

— Соколов экә! — диде ул шатланып. — Баягы хәбәрләргә мин Сәмәркандта да ишеткән идем. Чыннан да фәкыйрьләргә жир бирүче инкыйлаб булырмы икән?

Соколов житди төскә кереп, кырт кисеп әйтте:

— Булырга тиеш, үкәм² булырга тиеш! — Иргәшкә ул ышана иде. Үзенен уй-фикерләрен яшермичә, ачыктан-ачык дәвам итте: — Күрмисеңмени? Байлар, Вакытлы хөкүмәткә чаклы ничек яшәгән булсалар, хәзер дә шулай яшәп киләләр. Ә жирсез диканнар һамаң жирсез калдылар. Вакытлы хөкүмәт — байлар хөкүмәте ул! Әнә сугышны да туктатырга теләми. Буржуялар өчен азмы халык кан коя? Ленинны беләсенме?

— Ишеткәнем бар, — диде Иргәш елмаеп. — Сездә эшләүче Филимонов сөйләгән иде. Менә башымдагы фуражканы да ул бүләк итте.

Соколов тирә-юнгә каранып алды. Кич булып килә иде. Урамда берәү дә күренмәде.

— Ленин юлы — бердәнбер дәрәс юл, энем. Аның юлыннан чын большевиклар бара. Алар жинәчәк! Азатлык якын. Россиядә зур кайналыш бара. Хәтта Самарада да.

¹ Дәнкәсә — ялкау.

² Үкәм — энем.

Соколов шулай диде. Шулай диде дә үзе туып үскән Самара шәһәрен, анда яшәгән әнисен, Себер ягында сөргендә үлгән әтисен уйлады.

Станциягә килеп житкәч, аерылыштылар.

— Сау бул, әнем,— диде Соколов.

— Сау бул, Соколов әкә.

Иргәшкә, ялгызы ғына калгач, күнелсез булып китте. Соколовны йөрәге белән алаганга, күрәсен, нияләште дә ана.

Карангы төште. Гадәттәгечә, тирә-юньдәге тынлыкны бозып, чүл ягынан шакәл улый башлады. Кайладыр, хәтсез еракта, күк итәген алсулатып, кызгылт тасма күренде. «Былыргы камыш яна, паровоздан утлы күмер төшкәндер»,— диде Иргәш эченнән генә.

Ул кайтып кергәндә, Маһирә кухня каршына эленгән кәндил лампа яктысында кер уа иде.

— Хәерле кич, булышыйммы, Маһирә? — диде Иргәш.

Кыз башын күтәрде. Йомыла төшкән чем-кара күзләреннән мөлдәрәп-мөлдәрәп яшь ага иде аның.

Иргәш аптырап калды.

— Маһирә, нигә елыйсың?

Кыз дәмшәде. Яшь баладай үкси-үкси елап жибәрде.

— Туктале, сенелем, тукта, ни булды? — Иргәш кызын беләгеннән тотты.

Ниһаять, кыз:

— Мине... мине бер бай картка иргә бирмәкче булалар,— диде.

— Кемнәр, әтиенме?!

— Әти дә, әни дә.

Маһирәнән ятимлегә һәм Тажи нугайның асрау кызы ғына булуы турында Иргәшкә сөйләгәнә юк иде. Яшергән иде. Хужалары: «Маһирә — безнең үз кызыбыз, Россиядә әбисе белән тора иде»,— дип, кешеләргә сөйләгәннән соң, ничек инде бу серне ачарга?

Иргәш уйга калды.

— Кем ул бай карт? — диде берәздән.

— Сезнең кышлакның Нишанбай.

Иргәшнән күзләрендә нәфрәт уты кабынып китте.

— Ах, кабахәтләр! Инде нәрсә эшләрсен?

Кыз дәмшәде. Кулы белән күзләрен сөртте. Аңары:

— Иргәш әкә, кухнядагы казанда жылы аш бар,— диде.

Иргәшнән ашау теләге югалган иде инде. Аның йөрәге ярсый, күңел-кайный, Маһирәне күтәрәп, әллә кайларга, башка дөньяга качасы килә иде.

— Аша, Иргәш абый,— диде кыз һәм, кер юуыннан туктап, балаханәгә менеп китте.

Иргәш аны күзләре белән озатып калды, ә үзенән карангы һәм дымлы бүлмәсенә кергәч, сәгатьләр бие йоклый алмады. «Гарьлек. Кыен. Гөл чәчәгә кебек саф кызын ишәккә бир, ә? Мал, байлык дигәндә башка ата-аналар да шундый микән? Нәрсә эшләргә? Маһирәнән әтисенә калым итеп бирерлек малын кайдан табарга? Хакыйкәт кайда? Кайчангача шундый булыр бу тормыш? Әллә Маһирәгә өйләнү өчен Тажи байның гомерлек ялчысы булыргамы? Риза булырмы, юкмы? Ә Маһирә үзе ни дияр?»

Бу сорауларга егет җавап таба алмады. Бер генә нәрсә аңлашыла иде аңа: ярата! Өзелеп ярата. Ләкин моны Маһирәгә ничек әйтергә? Фәкыйрь хатыны булырга теләрме ул?

«Соколов,— диде Иргәш үз-үзенә.— Ләкин Соколов түрә дә түгел, байлыгы да юк. Тимер юл буена буйдак эшчеләр өчен куелган кызыл вагоннан гайре, торак урыны да юк аның».

Таң атты. Иргәшкә инде эшкә китәргә кирәк иде.

Көз урталары. Озакламый кыш килер. Хәер, кыш дигәч тә, әллә нинди салкын айлар булмый бу якта. Көз артыннан кай көннәргә йомшак кына кар ява да эри башлый. Кайвакытларда жилле яңгыр сипкәли. Шулай итеп, атналар буге карның әсәре дә күрәнми: сагаеп кына қояш кыздыра, жир кибә, юлларда тузан оча.

Шулай да Тажи бай өчен көз көннәренәң һәр сәгәте кыйммәт санала. Динһаннардан арзан бәягә сатып алган мамыкны тиешле урыннарға һава коры чакта озатып калу аз файда бирәмәни?

Тажи бай хәзер шул турыда уйлана иде. Уйлана да үзен мамык кибәннәре янына станциягә ашыга.

Бүген дә шулай булды. Менә ул озакламый Питер һәм Казан байлары белән ярыша башлар, аларның һәммәсен дә үзенә тез чүктәрер, алтын хужасы булып, Питерга яки Мәскәүгә үтеп барышлый үзенең туган авылына туктап, мәчет салдырыр өчен күп итеп иганә бирер. Россиядә һәм мөселман дөньясында атаклы кеше булып!

Тажи, менә шулай уйланып, станциягә килеп житкәндә, аның хезмәткәрләре эшкә тотынмаганныр иде әле. Моңы күргәч, Тажиның кинәт төсә бозылды, аскы ирене, бизгәк тоткандагыдай, калтырый башлады.

— Нәрсә көтәсез? — дип кычкырды ул, мамык үлчәүченең каршына килеп. — Вагонның буш торганын күрмисезмени?

Мамык үлчәүче кара сакаллы үзбәк сискәнәп китте һәм шунда ук уң кулын түшенә куеп:

— Хәзер, тәкъсир¹, хәзер, — диде.

Таң атып кына килә иде әле. Эш башланды. Арбакәшләр² һәм йөкчеләр теләр-теләмәс кенә мамык өемнәре тирәсендә кайнаша башладылар. Төрле халык бар иде монда. Шулай да күпчелеге Тажи байга вакытлыча гына ялланган бу тирә кешеләре, фәкыйрьләр, атсызлар яки жирсезләр.

— Тизрәк булыгыз, дәнкәсләр, тизрәк! — дип кычкырды нугай. Эченнән генә: «Киләсе елга эш барышын карап тору өчен махсус бер кеше ялламыйча булмас», — дип уйлап алды. Тажи бай шундый ният белән Иргәш янына килде, ләкин аның арбалар белән өемнәр арасында бик сүлпән кыймылдаганын күрә:

— Сина ни булды? — дип кычкырды. — Яхшы эшли идең бит әле. Әллә большевиклар коткысына кердеңме? Әнә фуражкаң да аларныкына охшаган.

Иргәш дәмәде. Өемнәрдән арбаларга акрын гына мамык ташуып дөвам иттерде. Ашыгырга уйламады да. Ачулы иде ул хужага: «Ерткыч! Шундый яшь кызны иң азгын, иң бозык бер картка бирә. Безнең канны эчүе генә житмәгән, байлыкка сатыла! Их, дөнья! Изгелек, хаклык бар, диләр тагын. Алла бар, диләр. Ә булса, нәрсә карый ул? Нигә тормышны шулай итеп яраткан?»

— Үлчәүче! — дип кычкырды хужа, Иргәшнән уйларын бүлдереп. — Мамыкны бүген вагоннарға төятәп бетер.

Гадәттәгечә:

— Хуп, тәкъсир, хуп! — диде үлчәүче һәм ялчыларны ашыктыра башлады. — Тизрәк булыгыз, егетләр, тизрәк булыгыз! Эш күп, вагоннар көтми.

Хужа, үзенә кирәкле кешеләргә күрергә теләп, станция бинасына юнәлде. Ләкин, чәйханә каршына барып житкәч тә, көтмәгәндә Нишанбай очрады аңа. Озын муенлы, куе яллы, көлтә койрыклы, карап туймаслык матур атка атланган. Өстендә — яңа чапан, башында — яңа

¹ Тәкъсир — әфәнде.

² Арбакәшләр — атлы арба йөртүчеләр.

чалма. Һәр вакытта тырпаеп торган сакал-мыйек кыскартылып кырылган. Аягындагы биек үкчәле күн итек елык-елык итеп ялтырый.

— Сәламәләйкем! — диде ул Тажины күрү белән һәм атыннан төште.

— Вәгаләйкем әссалам! — диде Тажи. — Хуш киләсез, бай, сәламәтмесез? Хатын, бала-чагаларыгыз исән-саулармы? Кәефләрегез ничек? Безгә дә миһман булыгыз!

— Әлбәттә, хода хахләсә¹, — диде Нишанбай ачык йөз белән. — Мин сезгә дип юл тоткан идем.

— Алай булгач, әйдәгез өйгә, өйгә!

Алар, жәяүләп кенә, Тажи өенә таба киттеләр. Мондагы гадәт буенча аты Тажи бай житәкләде. Өстәвенә, ул моңа чаклы атлар белән әллә ни кызыксынмаса да, бу юлы жирән кашкадан күзен алмый иде.

— Атыгыз әйбәт, — диде Тажи, кашканын ялыннан сыйпап. — Нинди нәсел икән бу?

— Төркмән ягынан. — Нишанбай болай да зур борынын югары чөйде. — Ахалтекин нәселе дип атыйлар аны. Былтыр жәй Сәмәрканд базарында бер гарәптән алган идем. Ат түгел, ут!

Берничә минут, күнелләре атка гына бәйләнгән сымак, дәшми бардылар. Аннары Нишан:

— Күрдем, пахтагызны тиз озаткансыз, — диде. — Тау кебек иде. Файдасы да тау чаклы булыр, хода теләсә.

Тажи бай елмаеп куйды. Ләкин шунда ук житди төс алып, ни турындаыр уйланып барды.

— Ә сез пахтагызны миңа сатарга теләмәдегез, — диде берәздән.

Нишанбай сагая калды.

— Хафа булмагыз², дустым. Бу елгы уңышны дөяләр белән Сәмәркандка озаттым. Бер жүрәмә былтыр ук сүз биреп куйган идем. Ә киләсе елныкы...

Нишанбай тагын нәрсәдер әйтмәкче иде, ләкин Тажи байның капкасы төбенә килеп життеләр.

— Әйдәгез, бай, әйдәгез! — диде Тажи, капканы ачып.

Керделәр, Тажи бай әлегә аты буш абзарга кертәп бәйләде. Нишанбай исә Тажи байның йорт-жирләрен күзәтә торды. «Әйе, үзгәреш юк — ишегаллары былтыргыча».

Берәздән алар эчке ишегалдындагы кунак бүлмәсенә килеп керделәр.

— Сез урнаша торыгыз, бай, мин хәзер киләм, — диде хужа һәм тиз генә каядыр чыгып китте.

Портицы иске хужасы Мирзахан үлгәннән бирле Нишанбайның бу кунакханәдә булганы юк иде әле. «Нәкъ мәрхүмнең исән чагындагыдай: кая гына карама — келәм. Чатлыкта — юрган, түшәк, мөндәр өеме. Уртада — сандал»³.

Бүлмәгә, Маһирәне ияртеп, Тажи бай килеп керде. Кызын бер кулында — комган, бер кулында — зур табак. Нинди кунакның кулын юдырасын белмәгән, ахры, Нишанбайны күрү белән сискәнәп китте. Нишанбайның исә күзләре гел кызда булды. «Иә хода, иә хода, фәрештә ич бу!»

— Кулыгызны юасызмы, бай? — диде хужа, бүлмәдәге тынлыкны бозып.

Нишанбай, тәмле төш күргәннән соң яңа дөньяга килгәндәй булып, кулларын тиз генә таш табак өстенә сузды.

¹ Хахләсә — теләсә.

² Хафа булмагыз — үпкәләмәгез.

³ Сандал — күмер яки утын ягып өйне жылыта торган урын.

Маһирә нәрсә эшләсен: теләсә дә, теләмәсә дә, комганнан су коеп торды. Аннары, икендәгә сөлгене алып, байның кулына бирде.

Фатыйма күренмәде: ирләр белән бер табында утырырга шәригать кушмый иде.

— Мактап йөрһсез икән: минем карчык татар пилмәне пешергән,— диде Тажи, кыз чыгып киткәч, һәм табынны үзе оештыра башлады: сандал өстенә шакмаклы ашъяулык жәйде, чоланга чыкты, хатыны ташып торган ашамлыктарны табынга кертөп тезде.

Ниһаять, утырдылар. Хужа:

— Кане, миһман, алайлен! — дип, кунакны сыйлый башлады.

Ике чәйнек. Берсендә — чәй, икенчесендә ширбәт иде.

— Һай... вай, көчле икән! — диде кунак, бер чынаяк ширбәтне эчөп жибөргәч. — Ниңә ел сакланды икән?

— Егерме ел. — Хужа янә бер чынаяк тутырып куйды. — Ашхабад ягыннан үтеп баручы бер әрмәннән сатып алган идем. Улым туена дип, ябык кукшиннар белән жиргә күмөп саклаган, ә улы үлгән. Жир тетрөгән чакта.

Туй... Бу сүзне ишетү белән Нишанбай елмаеп куйды.

— Хуш, — диде ул ачык йөз белән. — Килүемнең сәбәбен үзегез дә аңлый торганысыз, дустым, Зөлфия карчык аша куйган шартларыгызны кабул итөргә булдым. Менә санап алыгыз: Керенскийныкы түгел, алтын белән бер йөз сум!

Нишанбай чапан астына бәйләгән кия эзәрәннән бер төргәк алтын акча чыгарып, табынга куйды.

— Алай икән, — диде Тажи, куанычын сиздермәскә тырышып. — Эчик әле әүвәл, булачак кияү, эчик! — Чынаяктарны янә ширбәт белән тутырды.

Эчтеләр.

Хужа берничә пилмән капты да сүзгә кереште:

— Аңлыйсыздыр, бай, бала дигәнең ата-ананың йөрәге дә, канаты да ул. Күрөп торасыз: үзе бердәнбер генә тагы. Аны да алып китсәгез, сез мине канатсыз калдырасыз. «Кош канаты — каурый, ир канаты — ат» диләр бездә. Шушы калымга кушып, әлеге атыгызны да бирсәгез...

— Мәйле, — диде Нишанбай, хужаның сүзен бүлеп. — Киләсе елда пахтамны да сезгә сатармын. Хуп, сезнеңчә булсын! Күңелегезгә ошаган икән, ала бирегез. Үзбәкчә булсын.

— Ярый, килештек, амин! — диде Тажи бай.

— Амин!

Тажи Нишанбайны үзенә күршесендә торучы фәйтунчы¹ белән озатып жибәрде.

Ир белән хатын арасында Маһирәне Нишанбайга сату хакында сүз булган икән инде. Нишанбайны озатып, кунак бүлмәсенә кергәч тә:

— Фатыйма! — дип кычкырды Тажи.

Хатын исә шуны гына көткән, күрәсен, ире артыннан бүлмәгә килеп тә керде. Нишанбайга күренеп йөрмәсә дә, бай үзбәк хатыннары кебек киенгән: өстендә — иркән итеп тегелгән буйлы-буйлы ефәк күлмәк һәм ука белән чигелгән жиңсез камзул, башында — чәчәкле яулык һәм Фәрганә калфагы.

Тажи, аны күргәч тә:

— Бер йөз! — диде шыпырт кына. — Алтын белән бер йөз. Өстәвенә, абзардагы бер дигән ат. Аңлайсыңмы, чүпрәк баш?!

— Аңлайм, картым, бик аңлайм. Әйтерсен күктән төште бу байлык!

— Әйе шул, — диде ир. — Ләкин Маһирәне әзерлә! Бер минутка да күздән югалтма! Үгет-нәсихәт укы! Шау-шусыз гына ризалыгын ал!

¹ Фәйтунчы — тарантас белән кеше йөртүче.

Кыскасы, теләсән нишлә, ләкин без дигәнчә булырга тиеш! Анлашыламы?

— Анлашыла, картым, бик анлашыла.— Хатын ирне кытыккламакчы булды. Хех... хә... хә...— Хатын-кызы хатын-кыз анламыймыни? Тыныч бул, картым, барысын да эшләргән...

Тажи ширбәт эчкәннән соң шактый кызышкан иде. Шулай да станциягә чыгып китте. «Вахытның һәр минуты кыйммәтле: «ак алтын»ның януы мөмкин».

Фатыйма исә Маһирәне чакырып:

— Табынны жый! — димәкчә иде, ләкин аның күнеленә көтмәгәндә эллә нинди уйлар килә башлады. Һәм ул сандал каршында яткан мөндәргә барып утырды. Бер караганда, Маһирә кызганыч иде аңа: ни дигән дә ятим кыз, бәхетсез кыз ич. Моннан тыш, Маһирәдәй унган өй хезмәтчесез калып, Фатыйма ялгызы гына нишләргә? Ярый ла, янә яхшы гына берәр ятим кыз яки тол карчык килеп чыкса! Хәер, аш-су әзерләтү өчен бу якларда бер дигән ирне дә табу ансат. Ләкин Тажи нәрсә дияр бит моңа? Шулай да Маһирәнең китүе хәерлерәк. Нәрсә сизә: Тажи күз кыса сымак ана... Маһирә дә аңа карап елмаюдан туктамый... Моңы ничек аңларга, ничек? Дөрәс, кыз бик яшь әле. Ә яшь кызыны, чибәр кызыны кайсы ир яратмый? Әйе, Маһирәнең китүе яхшы. Китсен!

Фатыйма урыныннан торды, чоланга чыкты, жәйге кухня янына барды. Маһирәне анда тапмагач, балаханәгә менде.

Хужа хатын килеп кәргәндә, Маһирә елап утыра иде.

— Сөз... Сөз мине шул картка бирәсезме? Ул көнне әйткән карчыгыз шулмы?

— Тынычлан, кызым! — диде Фатыйма, Маһирә янына килеп утырып.— Син тыңла мине: ходай тәгалә ир хатыны булу өчен яраткан безне. Нишлисәң инде, язмышын шулай булгач. Әйбәт кеше чыгып торганда, колак кагу ярамас. Күрдәң ич, Нишанбай бер дә карт түгел: сукса тимер өзәрлек! Ә байлыгы, байлыгы ни тора аның! Фәкыйрьлекнең авырлыгын онытырга ярамый. Үзәң беләсәң: мин анан инде синен, яхшылыктан гайрә берни теләим. Аңлайм: синсез калу миңа да кыйын. Ләкин, жәниәттәгә хур кызыдай тора башлагач, барышып-килешеп йөрербез. Мәнә әле үзәң дә рәхмәт әйтерсең. Дөньяда ни теләсәң, барысы да үз ихтыярында булыр. Үзәң хужа булырсың. Шундый торышын безнең өчен дә зур шатлык түгелмени? Карале, кызым! Әтиң дә сине бәхетле итәргә тели. «Матур итеп туй ясарбыз»,— ди. Нишанбайны мактап бетерә алмый. «Мәрхәмәтле кеше», ди.

— Карт ич ул! — диде кыз, Фатыйманы бүлдереп.

«Әни» кеше Маһирәнең аркасыннан сыйпады, күзләрен сөртте.

— Ашыкма, кызым! Бу якларда тәртибе шундый. Карт хатынның кемгә кирәге бар, ди? Аннан соң үзәңнән олы ирне кулда тотуы да бик ансат. Мин беләм инде: утлы табага бастырып була аны. Иргә чыкканда мин дә еладым, ә хәзер елавыма үкенеп бетә алмыйм. Тора-бара ияләшерсең, яратырсың. Тормыш шулай була ул, багырем. Бу минем әниемнән сүзләре. Иргә биргәндә ул шулай дигән иде. Дөрәс әйткән, бик дөрәс әйткән! Ә әтием сөйләшеп тә тормады. Күнеленә төшермә, кызым! Әти-әни сүзеннән чыгып, башка ир эзләү — гөнаһ. Аллам сакласын!

Фатыйманы кыз янә бүлдерде:

— Шундый карт кеше ниңә өйләнми йөргән?

— И-и балакаем! — диде Фатыйма.— Минем әтием: «Ирнең ирлегә илаләд генә башлана», ди торган иде. Иллә биштәгә кеше карт буламыни? Әгәр инде хатыны булып, ул хатынны яратса, синә өйләнер идемени? Төкер син хатынына! Үз тормышыңны кара! Ә инде көндәш белән торугар элек-электән килгән. Безнең авылда Шакир мулланың

дүрт хатыны бар иде. Энэ Бохара әмирен ал! Хатыннары кырыктан арта ди аның. Кем белә, бәлки минем Тажи да яшь кәләш алыр... Баласыз хатын белән гомер буге яшәр дип уйлыйсыңмы? Станциядә бер маржа белән йөри дип, юкка гына сөйләми торганнардыр әле. Я, кызым, әйт: ниләр уйлайсың? Туйга әзерләnmичә булмый. Табын да жыелмыйча ята әле.

Кыз дәшмәде.

IX

Кич булып килә иде. Маһирә кунак бүлмәсендәге табынны жыештырды да ишегалдына чыкты, кухняга керде. Табак-кашыкны юу өчен су кайнатмакчы иде, ләкин кулы эшкә бармады. Кыз, кухняда торган урындыкка утырып, башын өстәлгә куйды. Иа рабби! Нигә аны карт кешегә бирәләр, нигә? Тормышта ул, Нишанбайдан бүтән, берәүгә дә кирәкмәгән ямьсез кызмыни? Нигә аны ходай шундый бәхетсез иткән? Хәзер инде нәрсә эшләргә аңа, нәрсә эшләргә? Әллә бу якларга алып килгән поездга утырып, туган авылга качаргамы? Бер тиен дә акчасыз, бер генә дә юлдашсыз качып китү мөмкинме? Әллә туган якларга жәяүләп йөгерергәме? Ул комлы юллар ничә чакрым икән? Ләкин туган авылда кем көтә аны? Мәрфуга әбисеме? Юк, бу жәһәннәмгә жибергән зәхмәт төшкере карчык әллә кайчан үлгәндер инде... Нишләргә соң, нишләргә? Әллә чыннан да ят әти белән ят әни үзләренен асрау кызларын бәхетле итәргә уйлайлармы? Ефәк күлмәк... Алтын балдак.... Көмеш алка... Кыскасы, күнелен ни тели? Ул гынамы? Фатыйма апа сүзен дә тыңламый булмый: ни дисәң дә асрады, ашатты, азы-күпме киендерде дә. Тажи абзыйның да зарары тигәне юк. Качарга оят, кыен.

Маһирә шулай уйлады, шулай көенде. Арган иде, күрәсен, ничектер йокыга китүен сизми дә калды.

Маһирәнен яшүсмер чагы. Кыш. Буран. Маһирә, бер кочак утын күтәрәп өйгә кергәндә, бозга таеп егылды. Кинәт аягы чатнап сызлай башлады. «Ни булды, кызым, ничек егылдың?» — ди аңа әнисе, бишмәте белән Маһирәнен аягын бәйли, шикәр кисәге бирә, ләкин шикәрне сары мәче эләктәрә дә өйгә таба чаба.

Маһирә кинәт уянып китте, башын күтәрдә һәм бер мәлне кайда икәнлеген белмичә утырды, тик каршында Фатыйманы күргәч кенә аңына килде.

— И-и, йоклап киткәнмен, ахры.

— Ярамый болай,— диде Фатыйма.— Табак-кашыкларны ю да кереп ят! Иртәгә бүлмәләргә жыештырырсын. Мамык юрган тегәсәң дә бар әле.

Фатыйманың тавышында һәм кыяфәтендә ниндидер йомшаклык, жылылык барлыгы сизеләп тора иде. «Маһирә, йокы алдыннан аягымны ю!» дип тә әйтмәде бүген. Акрын гына үз бүлмәсенә чыгып китте.

Маһирә исә, теләр-теләмәс кенә, эшкә кереште: учакка ут кабызды, коедан су китерде. Ләкин һич булмаган хәл: эшлисе килми иде. Әллә ардырды инде? Көнә-төнә эш: «Маһирә, ашарга әзерлә! Табак-кашыкларны ю! Ишегалларын себер! Кер чайка! Келәмне чистарт! Чәчемне тара! Кибеткә йөгәр! Камыр бас! Гөлләргә су сип!» Нишанбай өендә дә шундый хәл микән? Юктыр. «Анда син үзең хужа буласың»,— ди бит Фатыйма апа.

Маһирә, шулай уйланып, янә урындыкта утыра иде. Ишегалдында аяк тавышы ишетелде. Ул да түгел, Иргәш күренде.

— Хәерле кич, Маһирә, хәлләрен ничек?

— Дөнъядан биздем, — диде кыз, урыныннан торып. — Кыен мина, Иргәш әкә, бик кыен! Ярый әле, син кайттың. — Кызың бите комач кебек кызарып китте.

— Әллә көткенме? — диде егет куанып һәм кызын янына ук килеп туктады. — Мин сагындым, әллә син дә сагындыммы, Маһирә?

Кыз башын түбән иде, йөрәген үтәдән-үтә кисеп күнеле дулкынлана иде аның. Егеткә нидер әйтәсе килә, ләкин сүз тапмый иде.

— Маһирә! Мин яратам сине, үлеп яратам, — диде егет, үз алдына ярсынып. — Беләсәңме, тик әйтергә генә тартынып йөрдем.

Кыз әллә нишләп китте, яулыгы белән битен каплады, тиз генә бер читкәрәк борылды.

— Маһирә, нишлим соң? Үлеп яратам сине! Әгәр байлыгым булса...

— Соң инде, — диде кыз бик авыр сулап. — Иргә бирәләр мине.

— Нишанбайгамы?

— Әйе.

Егетнең әйтерсен дә йөрәгенә энә кадалды.

— Ах, шакал! Наман тынгылык бирмимени?!

— Юк, — диде кыз һәм кухняның стенасына барып сөялде.

Егет ни әйтергә белмичә көенеп торды.

— Их, әти-әниң! — диде ул безардан, жиргә төкереп.

Кыз укыңга төшеп киткәндәй булды һәм көтмәгәндә егетнең кулыннан тотып:

— Иргәш абый, берәүгә дә сиздермәсәңме? — дип сорады.

— Юк, — диде егет. — Икмәк орсый, юк!

Кыз кулын алды һәм күз карашын бер читкә борып:

— Әйтим, алайса, — диде. — Мин аларның асрау кызлары гына.

Иргәш аптырап калды.

— Шулаймыни? — Аның кап-кара күзләрендә соры ялкын кабынды. — Алай булгач, ник качмаска? Качыйк, Маһирә!

Кыз шатланып китте, ләкин ул шунда ук уйга калды. Аннары, күнелсезләнеп:

— Качып кая барасың? — диде.

— Кая булса да! Бәлки тауга? Бәлки казакълар арасына?

— Их, Иргәш абый! — диде кыз, егеткә туп-туры карап. — Анда безне кем көтә? Ничек яшәрбез?..

Егет тешләрен кысып куйды.

— Жаен табарбыз. Ачтан үлмәбез!

— Булмый, — диде кыз, берәз уйланып торгач. — Куркам. Харап булырбыз. Андый жирләрдә түгел, монда да куркам. Оялам. Фатыйма ападан базмыйм. Ике елдан артык инде әни булып килгән кеше ич. Алар миңа яманлык теләмиләр.

Ишегалдында кемдер йөткерде, «ыһым, ыһым» дип тамагын кырды.

Егет белән кыз сагайдылар, тынып калдылар.

Сукмак буенда хужа күренде. Нигәдер сонга калып, өенә кайтып килә иде ул. Озакламый өй чоланыннан Фатыйма ачуланып кычкырды:

— Маһирә, ят тизрәк, ят, дим!

Кыз күз ачып йомган арада үз бүлмәсенә, балаханәгә чыгып йөгерде.

— Бетте, — диде Иргәш эченнән генә һәм, эштән соң тамагы ач икәнән дә оныткан хәлдә, ишегалдына чыгып, абзар янындагы ялгыз карагач¹ төбенә барып утырды. — Кызганыч! — диде ул, уйларын дәвам иттереп. — Шундый рәхәт, шундый нечкә сер көтмәгәндә өзәлсен әле? Ә болай Маһирә ярата икән аны... Яратмаса, бергәләшеп качып китәргә риза булыр идемәни ул? Ләкин курка, икеләнә, хужаларына

¹ Карагач — тыгыз ботаклы агач исеме.

каршы торырга базмый. Инде нәрсә эшләргә? Ничек итеп Маһирә белән бергә булырга? Ничек аны Нишанбайдан коткарырга да вәж-дансыз хужаларыннан азат итәргә? Нигә алар Маһирәне үзезбезнен кызыбыз дип йөргәннәр? Ничек итеп аңларга моны? Әллә монда берәр төрле сер бармы? Ә Маһирә бу турыда нигә элегрәк әйтмәде? Хәер, «яратам» дип тә әйткәне юк бит әле аның... Маһирәнән үз әтисе, үз әнисе кайда икән соң? Их, аның белән рәхәтләнеп сөйләшсән иде хәзер!

Иргәш урыныннан сикереп торды, йөрәге янганга кухня һәм кунак бүлмәсе тирәләрен әйләнеп чыкты, кыз янына кермәкче булды, ләкин базмады: кызның үпкәләве бар! «Ярамый», диде ул эченнән генә һәм учы белән ияген сыпырып куйды. Кайчандыр, кемнәрдер уйлап чыгарган гадәт буенча дошманны көрәшкә чакыру билгесе иде бу.

Х

...Иргәш, таң атканны да көтмичә, Соколов янына чыгып китте. «Бер вакытны ул, Ташкентта апам, Сәмәркандта дусларым бар, дип сөйләгән иде. Шул якларга бәлки Маһирә белән бергә качарга мөмкин булыр».

Маһирә... Әйе, ул да бәхетсез икән. Нишләргә соң, нишләргә? Соколов дәрәс әйтә: «Инкыйлаб булды, патшаны төшерделәр, ә тормыш һаман искечә: барлык жир байлар кулында, сугыш туктамый, фәкыйрьгә көн юк».

Иргәш, уйланып бара торгач, станциянең аргы башында торган бер генә тәрәзәле кызыл вагонга килеп кергәннен сизми дә калды. Ләкин анда Соколов күренми иде.

— Кем килеп керде дисәм, син икәнсен әле, дускай,— диде татар егете Иргәшкә күргәч һәм вагонның өске сәндәрәсеннән сикереп төште. Өстендә — ертык күлмәк, керләнгән чалбар. Начар йоклаган, күрәсен: күзләре шешенеп чыккан иде. Нидәндер курка, сагая сымак.

— Нәрсә, әллә синә эзлиләрме, Шакиржан? — диде Иргәш, Соколов сәкесе янына килеп.— Нидәндер шикләнәсез кебек?

— Хәзергә сизелми әле,— диде Шакиржан.— Шулай да сакланмыйча ярамый, дускай.

Патша армиясе сафыннан качып, Оренбург ягыннан килгән егет иде ул. Бу турыда Соколов белән Иргәшкә сөйләгәнне дә бар иде аның. Хезмәт — тимер юлда. Мастер Соколов белән бергә шпал ныгыталар, рельс алыштыралар.

— Соколов кайда? — дип, Иргәш урындыкка килеп утырды.

— Эшчеләр белән разъездга киткән иде. Хәзер кайтырга тиеш,— диде Шакиржан.— Бер урында шпалларны авыштырырга кирәк булган. Ә мин сырхаулап торам. Нигәдер кичәдән бирле башым авырта. Синәң дә көефен юк, ахры: чыраен качкан!

— Качар,— диде Иргәш, ләкин үзенең хәсрәте турында Шакиржанга сөйләмәде. Ничек сөйләсен? Маһирә сер ич ул, йөрәкнен ич нечкә сере! Ә менә Нишанбай хакында сөйләргә мөмкин.— Шакиржан! — диде Иргәш.— Нишанбайны беләсен ич! Әйе, беләсен. Шул ишәк минем хужаның кызын дүртенче хатын итеп ала.

— Чынмы? — диде татар егете, хәйранга калып.

— Чын! — Иргәш түзмәде. Үзен фаш итә язды.— Шакиржан! Әгәр сөйгәннен ятка китсә, син нәрсә эшләр иден?

Шакир уйлап тормады.

— Кызымны алып чүлләргә качар идем.

Иргәш елмаеп куйды. Ләкин шунда ук башын түбән иде.

— Чүлләргә барып, сөйгән кызыңны ачтан үтерергәме?

Шакир жавап бирмәде. Учлары белән мангаен тотты.

— Их, дускай,— диде берәздән.— Димәк, син гашыйк! Әмма калымга түләрлек акчаң бармы соң?

Иргәш урыныннан торды һәм, Шакир соравына жавап бирмиңә, ишеккә таба атлады.

— Туктале! — дип кычкырып калды Шакир, ләкин Иргәшкә инде эшкә барып житәргә кирәк иде. «Хужа өеннән куылырга ярамый: Маһирә бар, Маһирә...»

Иргәш мамык өеме янына килеп житкәндә, офык буйларын алсу төскә манчып, акрын гына таң атты. Күк йөзә зәп-зәңгәр: аяз көн, коры көн вәгъдә итә иде.

Озакламый мамык үлчәүче һәм башка хезмәткәрләр дә килеп життеләр. Хужа бүген нигәдер сонгарак калып керде.

— Актыккы вагон, иртәгә акчагызны алырсыз,— диде ул, аттан төшеп.

Иргәш атны күргәч тә таныды: Нишанбай юргасы иде бу. «Калым! Димәк, Маһирәне биргәннәр».

— Хужа экә! Бу юрганы ничә сумга алдыгыз? — Иргәшнен тавышын танырлык түгел иде.

Тажи дәшмәде. Атны баганага бәйләде дә мамык үлчәүче янына килде. Шул вакытны күрше урамнан кинәт хатын-кызлар тавышы ишетелә башлады. Эшчеләр бер-беренә карашып алдылар. Әлеге хатын-кызлар коточкыч аваз чыгарып үкерәләр, елыйлар, кемнеләр каргыйлар иде. Гадәттә, алар бу килеш, күмәкләшеп, үзләренен гүргә кәргән берәр якыннарын хәтерләгәндә генә елый торганнар иде. Ә бу тавыш андыйга охшамаган. Юк, охшамаган! Араларында ир-ат һәм бала-чага тавышы да ишетелгәли.

- Балам!..
- Углым!..
- Әкәм!..
- Алмагыз!
- Китмәгез!
- Вай дад!

Тавышка төрле яктан халык йөгәрә башлады. Мондый чакта түзеп буламыни соң? Аларга Тажи бай хезмәткәрләре дә иярде. Нәрсә дигәндер, Тажиның тавышы ишетелмәде.

Килеп житкәч тә Иргәш ни күзә белән күрсен: күрше урамда жан тетрәткеч гауга башланган икән. Менә хатын-кызлар, ирләр, бала-чага, хәтта карт-корылар алтын погонлы өч офицерны урап алганнар. Кычкырлар, үкереп елыйлар.

- Безгә сугыш кирәкми!
- Улларыбызны армиягә алмагыз!
- Әкәм, кач, үзем үләм!
- Вай дад! Калдырыгыз!
- Үтерергә алып китәләр. Бирмим!

Әйе, үзбәк егетләрен солдатка озатканда башланып киткән икән бу гауга. Имеш-мимешләр буенча, нәкъ Ташкенттагы кебек! Ә халык артканнан-арта бара. Әнә Соколов та биредә! Төсләре качкан. Кулларын болгап, әле офицерларга, әле аксакалга мәрәжәгать итә ул, ләкин мондагы шау-шуда берни дә аңлап булмый. Аны күрүгә:

— Иван, Иван экә! — дип кычкырды Иргәш һәм аның янына килмәкче булды, ләкин халык аша үтәрлек түгел иде. Менә аксакал арбага менде, кулындагы таягын югары күтәрде дә:

— Мөселманнар! — дип кычкырды.

Халык аз гына тынгандай булды.

— Мөселманнар! Тынычланыгыз! Улларыгыз сугышка түгел, хезмәт гаскәрәнә китәләр.

Халык тагын шаулуй башлады:

— Ышанмыйбыз!..

— Алдыйлар!..

— Дад!..

Арбага Соколов сикереп менде, кышлак башлыгын бер читкә этте дә:

— Туганнар! — дип кычкырды.

Яше-карты Соколовка текәлде. Шул арада Иргәш тә халык уртасына кереп өлгерде.

— Уртакарлар¹, туганнар! — Соколовның тавышы көчле һәм ачык янгырады. — Безгә сугыш кирәкми! Ә Вахытлы хөкүмәт аны туктатырга теләми. Сугышта хезмәт уллары, хезмәт халкы кырыла! Ә байлар нишли? Жир кемнәр кулында? Яшәсен юксыллар инкыйлабы! Ак патшадан калган иске тәртипкә — кабер! — Халык арасында: «Тугры әйтә урыс үзбәге, тугры!» дигән тавышлар ишетелде. — Уртакарлар! — дип давам итте Соколов. — Бетсен Вахытлы хөкүмәт! Тончыксын Керенский! Тончыксын бәкләр, губернаторлар! Барлык хахмлек Советлар кулына күчәргә тиеш! Яшәсен Ленин! Улларыгызны саткынчылар армиясенә бирмәгез, дуслар!

Үзбәк телен аңлый, күрәсен: офицерларның берсе револьверын кулына алып, кинәт Соколовка төзәде.

— Тукта, большевик!

Иргәш бизгәк тоткандай калтыранып китте һәм яшен тизлегә белән офицерның кулына сукты.

Әйтерсен коры дарыга ут төрттеләр: халык кинәт офицерларга һәм аксакалга ташланды. Базарда тотылган каракны кыйнагандагыдай шау-шу, ыгы-зыгы башланды.

— Ор!..

— Кач!..

— Үтер!..

Тиз, бик тиз арада булып алды бу хәл. Сүз куешканнармыни? Халык тиз генә таралып та өлгерде. Офицерлар исә, аксакал белән бергә, жирдә яталар иде. Киёмнәре ертылган, битләре каный. Үзләре шулай да жирдән тордылар. Аксап-туксап, станциягә таба киттеләр.

Ничектер үлүчеләр булмады. Урам тынды. Халык тарала башлагач, Иргәш эш урынына йөгереп килгән иде, ләкин анда берәү дә күренмәде. Кая булса да киткәннәр, күрәсен: Тажи да һәм аның юргасы да юк иде.

Иргәш станциягә чапты: «Соколовны күрергә кирәк, шәп сөйләде, әй, дәрәс сөйләде дә!»

Станциягә пассажир поезды килеп туктаган иде. Кая гына борылма, атлаган саен халык. Бер нәрсә дә булмаган кебек: кайберәүләр базар ягына, кайберәүләр кайнар суга йөгера.

Иргәш әлегә кызыл вагонга керде, аннары вокзал тирәләрен әйләнен чыкты, стрелочник будкасына йөгереде, ләкин Иванны таба алмады. Янадан станциягә кайтып килгәндә Шакирны очратты.

— Соколов кайда?

— Сорама!

— Нигә?

— Китте ул.

— Кая, кая китте?

— Әйтмәде. Мин дә китәм.

— Кая?

— Сәмәркандка китәм. Буржуйларны бетерер өчен отрядлар төзәләр ди анда. Китәбезме?

¹ Уртакар — иптәш.

Иргәш дәшмәде. Уйлары әле Маһирә, әле Соколов тирәсендә бөтерелә иде аның.

— Офицерларны кыйнадылар, күрденме? — Шакир хахылдап көлөп жибәрде.

— Күрдем, — диде Иргәш. — Алар хәзер кайда икән?

Шакир кулын селтәде.

— Качтылар. Дрезинага утырып. «Озакламый гаскәр жибәрерләр», — диде Соколов. Шуна күрә китте дә.

— Шулаймыни? — диде Иргәш һәм акрын гына мамык өеме янына китте.

Ул килеп житкәндә эшчеләр жыелган иде инде. Тажи бай да урынында. Күренеп тора: чырае бозык. Шулай да ул Иргәшкә бер нәрсә дә әйтмәде. Офицерга сукканны күрми калган, ахры. Шөкер!

XI

Ниһаять, көз дә житте. Күктән соры болытлар агыла. Карап торырга якын гына булып күренгән шактый ерактагы Янар тауны кара томан каплаган. Жил исә. Вакыт-вакыт янгыр сибәли. Юл буйларында тут, тирәк, кайрагачлар саргаеп утыра. Жәйге кызуда ничектер сакланып калган үләннәр шинә, жиргә ябыша.

Халыкта гасырлар буге яшәп килгән горейф-гадәт буенча кыр уңышы бәйрәмнәре һәм туйлар үткөрү вакыты бу.

Менә олы юлның аргы башындагы кин далада улак¹ ярышы оештырылган. Карап торсан, хәйран булырлык: төрле атларга, чандыр гына ишәкләргә һәм йокымсырап торган дөяләргә атланып, ә күпчелеге жаяүләп кенә, тирә-якның кемнәре генә жыелмаган монда! Кыскасы, сырхаулардан һәм хатын-кызлардан башкасы (боларына шәригать кушмый), һәммәсә дә майданда. Әйтерсен чуар халык урманы: киёмнәренә карасаң, байлары да, фәкыйрьләре дә кайнашалар биредә. Ләкин урын дигенәң далада да сыйныфларга бүленә икән.

Әнә алдагы сафта Нишанбай басып тора. Өстендә — мамыксыз чапан, башында — юка чалма. Һәрхәлдә, жинел киёмнән. Кулында — камчы. Аны күргәч, Усманга:

— Әллә инде ярышырга жыена хужан? — диде Иргәш, хәйләкәр генә елмаеп.

— Булыр. Сәмәркандтан гарәп аты алып кайтты, — диде Усман.

Тажи нугай да ярышка килгән иде. Аның Нишанбай бүләк иткән юргасы арбалар янында бәйләнел тор.

Гадәттәгечә, дистәдән артык ир ярышчылар, үзләренәң атларына атланып, бер сафка тезелгәннәр.

Менә аяклары кысып бәйләнгән зур гына бер кәжәне далага китереп ташладылар. Аннары кемдер кәрнәй² уйнап жибәрде. Күз ачып йомган арада һаваны соры тузан каплады, жир селкенгәндәй булды. Ярышчыларның һәркайсы жирдә яткан кәжәне атта чабып барышлый кулга алырга һәм, аны берәүгә дә бирмичә, баштан ук билгеләненеп куелган урынга алдан килеп житәргә омтыла иде. Әнә кайсыдыр бер ярышчы, уктай атылып килеп, кәжәне жирдән алды, ат жылкәсенә салды, ләкин йкенчә бер ярышчы аны үзенә тартты. Кәжә исә бакырып жиргә егылды. Аны тагын алдылар, тагын! Кәжә кулдан-кулга йөри башлады һәм шул арада атлар атларга бәрелде, кайберләре жиргә ауды. Ниһаять, кәжә, мескен, канга батып, башсыз-аяксыз калып, ничаләптер кисәкләргә тетелеп бетте. Булмады: бу ярышта берәү дә ота алмады. Тын да алмыйча карап торган тамашачылар кинәт гөрли башлады.

— Әйе, бүләк атка берәү дә ия була алмады.

¹ Улак — сабан тусна охшаган байрәм. Батыр булып калу өчен ярышу.

² Кәрнәй — музыка коралы.

— Шулай да Пулат гайрәтле икән.

— Ишмәт тәртипне бозды.

— Ниязның кулы сынган...

— Ә Корбан аксый...

— Аллабиргәннең аты шәп икән...

Халык тынды. Далага янә бер ак кәжә китереп ташладылар. Баягыдай аякларын бәйләгәннәр.

Бераздан ярышчылар яңадан сафка чыкты. Бу юлы Нишанбай да бар иде анда. Аны күрүгә тамашачылар үзара пышылдашырга тотындылар.

— Нишанбай! Күрәсезме, Нишанбай чыкты.

— Картаймый, кәһәр.

— Карагыз әле, аты шәп икән!

— Ихтимал, жиңәр.

— Нигә жиңмәсен, иске батыр ич.

Сүз дә юк, Нишанбайның яңа аты карап туймаслык иде. Өстәвенә, йөгәнә һәм ияре көмеш чукар белән бизәлгән. Усаллыктанмы, сагаюданмы, Нишанбай астыртын карый. Горур. Әйтерсәң ыяз патшасы.

Аны күргәч тә Иргәшнән йөрәге жуу итеп китте: «Шакал! Димәк, ул батыр булырга тели. Хәер, булыр да. Былтыргы улакка батырлыкны аңа биргәннәр. Куркалар. Әнә ярышчылар арасында аның кышлагыннан бер кеше дә юк. Агулы елан белән ярышырга кемнән йөрәге житсен?»

Иргәш үз хужасы Тажи нугайның юргасын саклап арбалар янында тора иде.

— Шакал! — диде ул кабатлап һәм тиз генә атка менеп атланды да, бөркеттәй ярысып, майданга чыкты.

— Атымны, атымны харап итәсең! — дип кычкырды нугай, ләкин соң иде инде: ярыш башланып китте.

Далада яткан кәжә өстенә иң беренче булып ниндидер чандыр гына ир ташланган иде, әмма аның каршына Нишанбай чыгып өлгерде һәм жиргә иелде, ләкин гарәп аты, хайванны таптамаска тырышып, уңга сикерде. Шул секундта, резин шикелле бөгелеп, кәжәне Иргәш алды һәм яшен тизлегә белән сулга омтылды. Аның юлына кинәт Нишанбай төште һәм кәжәне жан-фарманга үзенә тартты, Иргәш исә бирешмәде, кәжәнен ботыннан тотып, алга омтылды.

— Үтерәм! — дип кычкырды Нишан һәм кулындагы камчысы белән Иргәшнән битенә ут куйды.

Егетнән күзен сүккәндереп алгандай булды һәм ул Нишанны кинәт аттан тибеп төшерде.

— Мә, ишәк, ал! — диде, байның өстенә кәжәне ташлап. — Иплас белән ахмак ярышсын.

Мондый хәл тугач, ярыш туктады. Майданга кинәт тынлык урнашты. Ул да түгел, Иргәшне шундук Нишанбайның дуслары урап алдылар, кулларын бәйләделәр. Араларында казый, түрә, мираб һәм кораллы нәүкәрләр дә бар иде. Иргәш каршы тора алмады: йөрәген үтәдән-үтә кисеп уң күзә сызлый иде.

— Суям! — дип кычкырды Нишанбай, дуслары жирдән торгызгач һәм билендәге пычагына ябышты.

— Бирегез, суям кәферне!

— Шашмый тор¹, бай, иртәгә дарга асып куярбыз, — диде казый һәм нәүкәрләргә: — «Гаеплене» камакка² алыгыз! — дип боерык бирде дә, Нишанбайны култыклап, майданнан чыгып китте. Улак бозылды. Батырга калучы булмады.

¹ Шашмый тор — ашыкмый тор.

² Камакка — кулга алыгыз.

Чөнки ярыш кабатланмады. Халык таралды. Иргәшне корал астында кышлакка алып кайтып, куллары бәйләнгән килеш, Нишанбайның амбарына кертәп яптылар. Шундый караңгы, күзгә төртсән дә күрерлек түгел! Иргәш кая гына борылса да я таш стенага, я савыт-сабага, яки бодай белән тутырылган капчыкларга абынды.

— Шакаллар! — дип кычкырды ул, тешен кысып. — Бу эшне Нишанбай үзе башлады ич. Ачыгыз!

Иргәш ишеккә типте, ләкин берәү дә җавап бирмәде.

— Ах, ерткычлар! — диде егет. Капчык өстенә ауды. Тормады. Инде нишләр? Соколов кайда икән? Усман нигә ишекне ачмый? Их, Маһирә! Бу хәлне ул да ишетерме икән? Ничек качарга? Ничек? Тажи нугай да якламас инде. Юк, якламас! Карга карганың күзен чукумый.

— Ачыгыз! — дип кычкырды Иргәш.

Кыска гына гомере эчендә нинди генә авырлыклар күрмәде ул, ләкин елаганы булмады. Бу юлы түзмәде: ишек ягынан җавап булмагач, елап жибәрде.

Бу вакытны Нишанбай үзенең кунак өендә, дуслары белән бергә, кәеф-сафа кылып утыра иде. Барысы да исерек. Хәтта гомер буена хәмерне сакланып кына эчүче нугай да! Гадәттәгечә, табында — пылау һәм буза. Көчле буза! Иргәш күрсә гарьләнер, үпкәләр иде: чәйнекләрдә бетә башласа, Нишанбайның ялчысы Усман китереп тора аны. Ләкин: «Эчсеннәр этләр, лаек булып тончыкмаслармы?» — ди ул күңеленнән генә.

Нишанбай ярышта булган мыскыллыкны бер минутка да оныта алмый.

— Казый, иртәгә халык алдында дарга астыр теге кәферне! Шундый адам актыгы мыскыл итсен әле үзенне? Түзә алмыйм: син астырмасаң, мин үзем үтерәм аны!

— Сабыр ит, тәкьсир, диде казый. — Әйтелгән сүз — атылган ук! Моны ялчы Усман да ишетеп калды һәм сискәнәп китте. «Ах, кабахәтләр! Иргәшне, Иргәшне дарга асарга җыеналар!»

Караңгы төште. Ниһаять, кунакларның кайсы өенә китте, кайсы шунда ук ауды. Аркасын стена буендагы мөндәргә терәп утырган килеш, Нишанбай да гырылдарга тотынды. Ул йоклаганда һәр вакыт шулай: ишәк, этәч һәм үгез тавышлары ишетелә иде.

Нәүкәрләр исә, идәндәге келәмгә ятып, хәтсездән бирле йоклыйлар иде инде.

— Нишләр? — диде Усман эченнән генә һәм өйнең тышкы бусагасына утырып, борчылып уйлана башлады. — Иргәшне ничек коткарырга? Ничек? Амбарның ачкычы кемдә? Хужадамы яки нәүкәрләрдәме? Аны берәүгә дә сиздермичә ничек табарга? Әллә амбарның йозагын ватаргамы? Юк, берәрсенен уянуы бар... Зур йозак. Аны ваткандагы тавыш кайларга китми! Амбарның стеналары да таш, ичмаса. Әһә, булды!

Усман тиз генә урыныннан торды, шыпырт кына беренче ишегалдына чыкты, хужалык абзарын ачты һәм аннан терлек суя торган зур пычак белән балта алды да амбарга таба юнәлде.

Амбарның бер стенасы урам тыкрыгына чыга иде. Һәм аннан, тирә-күрше булмаганы өчен, кешеләр төнлә генә түгел, көндөз дә йөрмиләр иде.

Усман энә шул стена буена килде, анда үскән карагачка үрмәләп, амбарның түбәсенә менде, тирә-юньга каранып алды һәм кулындагы пычак белән түбәне казый башлады.

Түбә исә сирәк кенә такталар өстенә камыш жәеп, ә камышны балчык белән каплап эшләнгән иде. Вакытында йолкып гормасаң, үлән үсә иде мондый түбәдә һәм Усман моны, ялчы буларак, бик яхшы белә иде.

Карангы иде. Бәхеткә каршы, кышлакта ник бер эт өрсен! Минут артыннан минут үгә барды. Ниһаять, балчык жинелде, камыш киселде һәм ике такта арасында кеше сыярлык тишек ачылды.

— Дустым, чык тизрәк, чык! — диде Усман, тишеккә башын тыгып. Иргәшнән хәлсезләнгән тавышыннан бер генә нәрсә аңлашылды:

— Кулым, кулларым...

Усман амбар эченә сикерде, Иргәшне тапты, аның кулларын чиште, капчыклар өстенә капчыклар өеп, янадан түбәгә менде һәм кулларын Иргәшкә сузды.

— Авырта,— диде Иргәш һәм элгегә тишекне терсәгә белән таянып үтте.— Рәхмәт, дустым,— диде ул.— Инде көтмәгән идем.

Тыкрык буйлап чүл ягына киттеләр алар. Иргәш сыкрана: ат йөгәне сымак каеш бау белән озак бәйләнеп торганга куллары шешкән иде аның.

— Кач! — диде Усман.— Казый белән Нишанбай сине дарга асып куярга жыеналар. Кач тизрәк! Нугай өенә кайтма!

Мондый шатлык мәхбүсләргә ничек кенә дулкынландырмый! Менә хәзер Иргәш тә нәкъ шундый хәлдә иде. Һәм ул Усманны кочып:

— Рәхмәт, дустым, сау бул, дустым! — диде дә чүлгә йөгерде.

Усман исә: «Их, башка килмәде, ашарына да бирә алмадым»,— дип уйланып калды. Иргәш күздән югалгач, амбар янына килде, түбәдәге тишекне күмеп куймакчы булды, ләкин: «Юк,— диде эченнән генә.— Шик төшүе бар. Иргәш үзе качкан булса, түбәдәге тишекне ник күмеп йөрсен?»

Таң беленде. Кышлакта этәчләр кычкырырга тотынды. Усман, капка янындагы балчык бүлмәсенә кереп яткач, керфеккә керфек ормады. Борчыла иде. «Ни белән бетәр? Иргәшне эзләрләрме? Шик кемгә төшәр?»

Иртән ул, гадәттәгечә, ишегалларын себереп йөри иде. Бәдрәфхана янында хужа күренде.

— Миһманнарга чәй эзерлә, буза китер! — диде һәм кунак бүлмәсенә кереп китте.

Нишанбай килеп кергәндә кунаклар уянганнар иде инде.

— Хәерле иртә, дуслар, хәзер чәй килер.— Әллә кичә күп эчкәнгә, Нишанбайның чырае бозык иде. Юк, аңа гына түгел икән.— Теге кәферне кайчан асабыз? — диде ул, казыйга таба борылып.

Нигәдер казый дөшмәде. Чапанын, чалмасын киде, ишегалдына чыгып китте. Тик аннан әйләнеп кергәч кенә:

— Иргәшнән аркасына кырык камчы куша шәригать,— диде.

Шәригатькә каршы килеп буламыни соң? Нишанбай риза булды.

— Хуп,— диде.

Чәйдән соң барысы да ишегалдына чыгып, амбар янына килделәр. Ишекне нәүкәр ачты.

— Чык! — дип кычкырды.

Чыгучы булмады.

— Нигә чыкмыйсың, ишәк?! — Моңы хужа акырды.

Ләкин җавап булмады. «Ходага шөкер, үлгән!» дип шатланды хужа.

Амбарның эченә керделәр. Аның түбәсендә якты тишек булмаса, «Иргәшне женнәр урлаган» яки «аны хода кодрәте жәһәннәмгә озаткан» дигән хәбәр таралмый калмас иде, әмма Нишанбай тишекне күрүгә, шартлап ярылырга житешеп:

— Качкан! — дип кычкырды.

Кунаклар белән нәүкәрләр дә аптырап калдылар.

— Бауны ничек өзгән, ничек?! —

Усман да шунда иде.

— Бар, аксакалга эйт: халыкны жыйсын! Эзлэргэ кирэки! — диде ана казый.

Усман аксакалга чыгып йөгөрдө...

Көн буге эзлөдөлөр. Нишанбай табучыга йөз сум бүлөк тэ вэгьдэ итеп карады, лэкин булмады. Иргэш эйтерсең дэрьяга чумган иде.

XI:

Теге көнне Алау-таг станциясендэ булып үткэн вакыйга тирэ-юньга яшен тизлеге белэн таралып, кайсыбер түрэлэрне шактый куркыткан иде инде. Лэкин моңа үз көчлөрөнэ нык ышанган Нишанбай белэн Тажи бай эллэ ни игьтибар бирмөдөлөр. Иргэшинен усал качкынга эверелүе дэ борчымады аларны. «Нэрсэдэн куркып торырга?! Сугышлар, бөрөлөшлөр кайдадыр бик еракта... Мылтык тавышы да, туп тавышы да ишетелми. Кояшлы көндэй ачык: тормыш ничек корылган — шулай баракак. Большевиклар бетөчөк. Байлыгың белэн дөнья тетрэтү, рэхэт яшэу заманы хэзер... Кышлардагы фэкийрь имансызлар гына Совет төзи алалармыни?»

Нишанбай белэн Тажи бай менэ шулай уйлылар иде. Бер көнне алар Тажи өөндэ Маһирэне иргэ бирү никахын эзерлөдөлөр.

Өйлө вакыты иде. Кунак бүлмөсөн аерым-аерым өлөшлөргэ бүлөп, зур чаршаулар эленгэн. Гореф-гадэт һәм шэригать кушканча: беренче чаршау арты кияү белэн кыз тарафыннан килгэн төрлө яшьтөгө хатыннар белэн тулган. Табигый хэл: Фатыйма белэн Маһирэ дэ алар янын да иде. Икенче чаршау артына, үзөнөң жан дуслары Шаһнэхмэт казый, арык башлыгы Сафар һәм Исмэгыйл түрэ белэн бергэлөп, булакак кияү Нишанбай кереп утырган. Шулай кирэктөр, ахры: анын белэн янэшэ Тажетдин нугай да урнашкан. Эйтерсең көндөзге намазга жыелганнар: ирлэрнен барысы да эчлэрэннән ниндидер дога укыган сымак тын утыралар. Э хатыннар...

Энэ берсе Маһирэнең кашларына сөрмэ тартып маташа һәм үзөнөң тугыз яшьтән үк иргэ чыгуы турында сөйли.

— Мин нэрсэ аңлаган? Бер нэрсэ дэ аңламый идем, — ди. — Эти-эниен биргэч, кая барасың?

Анын янындагы икенче хатын, кем хакындадыр, шыпырт кына гай-бөт сатып утыра:

— Сәмэрканд базарында маржа белэн күргәннэр аны. Атын сатып, акчасын шул маржага түккән, ди.

Маһирэ елый. Елый-елый да, күзлэрөн бер ноктага текэгән килеш, эчтән янып утыра. Кичэдэн бирле тамагынан аш үтми, кайгы-хэсрөтлө кайнар сулыштан иреннэре кибең күгэргән, яшьле зар белэн күз карашы сүрөлгән, йөрөгэ эллэ нишли, күнеле ярсый анын. Гүя кайдадыр, бик еракта Иргэш абыйсы басып тора һәм ул үзөнөң яраткан жырын жырлый кебек:

Анам мине, анам мине
Нигэ тапты микән?
Шундый көнгә калырымны
Белмөдө микән?
Махэлләннән, махэлләннән
Юллар бар микән?
Йөрөгемэ ук тиенте!
Дөвэ бар микән?

«Кайда син, кайда син, Иргэш абый? — диде кыз эченнән генэ һәм аны янэ күз алдына китерде. — Нигэ кайтмыйсын? Нигэ? Әйе, дарга

асып куелудан куркасындыр... Син йөргән якта гаделлек бармы, Иргәш абый? Әллә мин дә шунда барыйммы? Ләкин, кем белә, бәлки үтергән-нәрдер инде сине? Бәлки чүлләр буйлап ач йөргәндә үзен үлгәнсең?»

— Мулла килде,— диде Зөлфия карчык. Никахка ул Нишанбайның вәкиле булып килгән иде.— Мулла килде. Ходаның үзе тарафыннан жибәрелгән кеше ул.

Хатын-кызлар тып-тын булып калдылар. Ишектән, Гузар кышлагының аксакалы Ханхожаны ияртеп, Ташкари мулла килеп керде. Килеп керде дә аныч өчен алдан ук эзерләнеп куелган намазлыкка барып утырды. «Ыһым, ыһым» дип тамак кырды һәм авыз эченнән генә ниндидер дога укыды. Аннары, өйгә урнашкан кабер тынлыгын бозып, хөтбә укый башлады.

— ...Сезки Тажи бай кызы Маһирә,— диде хөтбәнең гарәпчәсен укып бетергәч,— шушы шәһидлар алдында үзегезне Дәвранбай углы Нишанбайга багышларга вә никах барганда шәригий хокукларыгызны һимая¹ кылу өчен кышлакның аксакалы Фәйзуллахан углы Ханхожаны вәкилегез итәргә разыйлык бирдегезме?

Маһирә берни дә аңламады, кинәт аның башы әйләнеп китте, күз аллары караңгыланды, төсө качты һәм ул, чаршау артында утырган килеш, һушыннан язып, Фатыйма алдына ауды.

— Су бирегез, су! — дип пышылдады Фатыйма, ләкин өй чатлыгына корылган чаршау артында нинди су булсын?

Хөтбә исә дәвам итте.

— Тажетдин кызы Маһирә, ризалык бирдегезме?

— Бирдем,— диде Зөлфия карчык, картаеп беткән тавышын кызларныкына охшатырга тырышып.

Бу җавапны биргәндә Зөлфия карчык курыкмады да, оялмады да. Чөнки: Ташкариның кайчандыр Бохара мәдрәсәсен тәмамлап, мулла булып эшли башлаганнан бирле мондый хәлләргә күнегеп беткәнән күптәннән белә иде инде ул.

Мулла, хөтбә кушканча, кызының «вәкиле» аксакалга карады.

— ...Кияү булмыш Дәвранбай углы Нишанбай килен булмыш Тажи бай кызы Маһирәгә өйләнмәк улуы шар-шәрифкә муафыйк², бишенче хатын алырга хаклы. Ир хатыны иренен рөхсәтеннән башка беркая да бармаска тиеш. Хатын, шәригатынең таләбен бозып, иренә: «Сез» дип әйтү урынына «син» дип эндәшсә, мотлака хәрәм вә талак булачак. Балаларын үстерү, йорт-жирне карау вә аш пешерүдән тыш, иренен тәһарәт суын да хатыны эзерләп куярга тиеш.

Ташкари нигәдер тукталып торды һәм тирә-юньгә каранып алды. Аннары акрын гына тамагын кырып:

— Калым турында тарафлар үзара килешкәннәр,— диде.— Мәнә шәригать кушкан шушы шартларга разыймы сез, Ханхожа вәкил?

— Разыймән,— диде аксакал.

Мулла ирләр утырган якка борылды һәм янә тамагын кырып хөтбәне дәвам итте:

— ...Сезки Дәвранбай углы Нишанбай! Тажетдин кызы Маһирәне үз теләгегез белән хатынлыкка кабул итәргә разыйлык бирәсезме?

— Бирәм.

Никах укылды.

— Амин! — диделәр.

Ишегалдыннан кәрнәй тавышы ишетелде. Бу — туйның башлану билгесе иде. Гадәттәгечә, аның беренче табыны Тажи бай өендә эзерләнеп куелган иде.

¹ Һимая — яклау.

² Муафыйк — шәригатьчә.

Дин кушканча, хатын-кызлар ирләрден аерым бүлмәгә урнаштылар. Сүзне Зөлфия карчык башлап жибәрде:

— Яшьләр бозылды. Безнең заманда болай түгелләр иде.— Аның жыерчыклы иреннәре леп-леп итеп тетрәп куйды.

— Дөрес, бик дөрес! — диде Фатыйма, Зөлфияне куәтләп, һәм табындагы махсус хатыннар эзерләгән ашамлыкларны кунаклар алдына таратырга кереште.— Менә безнең Иргәшне генә әйтәм әле,— диде ул сүзен давам иттереп.— Ни генә житмәгән иде канә ул алласызга? Ярышта Нишанбайга кул күтәрергә ничек йөрәге житте икән, ә?

— Шулай андыйлар,— дип кушылды кайсыдыр.— Хужа икмәген ашыйлар, ашыйлар да, аннан жылкыга атланмакчы булалар.

Сүз башкага күчте.

— Мөкәррәмә унберенче бала тапкан, ди.

— Үткән атнада Кадыйрның улын өйләндергәннәр, туйлары булган икән.

— Атаморад үзенең хатынына Сәмәркандтан ефәк пәрәнжә алып кайткан, ди.

— Инкийлаб булса, безнең арага урыслар килә, имеш, дин, руза, әдәп бетә, ди...

Табиғый хәл: мондый сүзләргә Маһирә генә катнашмый иде. Аның үз кайгысы үзенә житкән! Ләкин ул кем белән уртаклашсын? Бу хатыннар арасында кем аңлый аны? Нәрсә эшләргә? Әллә үз-үзен үтерсенме? Ничек үләр икән? Ничек үләргә? Суга батыпмы? Андый су бармы? Кайда?

Бу вакытны ирләр урнашкан күрше бүлмәдән жыр тавышы ишетелде:

Сәмәркандның саеда, у.
Саман атлар йөрәдер...

Монда, никахчылардан тыш, күнел ачучылар да чакырылган иде. Энә дутарчы. Энә жырчы. Энә зирәк сүзле шукчылар. Югары дәрәжәле кунакларның күнелләрен табарга ничек кенә тырышмый алар! Менә шукчыларның берсе башлый, икенчесе давам итә:

— Карале, дустым! Бер көнне аксый идең. Ни булган иде сина?

— Урамда ялан аяк йөргәндә табанымга шырпы кадалган иде.

— Ярый әле, башмак киеп йөрмәгәнсең. Юкса, ул да тишелер иде.

— Ә син, дустым, ауда, мылтыктан аткан чакта, нигә бер күзенңе йомасың?

— И-и, жүләр, әгәр дә ике күземне дә йомып атсам, берни дә күрмәс идем ич!

— Синен, дустым, этен бик усал: урамыннан үтәргә бирми. Нигә син аны тыймыйсың азрак?

— Мин ана: эт белән эт булма, дип гел әйтә торам. Оныта шул, оныта, мәхлук.

— Ә менә миңем борыным сіндә булса, сін нәрсә эшләр идең?

— Ишәгемә куйдырып идем.

Нишанбай шаркылдап көлә...

Табынга пылау килде.

— Кәне аштан алайлек! — диде Тажи һәм пылау өстендә яткан итле сөякләргә кунакларга өләшәп чыкты: итле сөякне пылаудан соң рәхәтләнеп кимерәсен.

Табында көчле буза да пәйда булды. Чәйнекләргә тутырылган иде. Мулла да, казый да, башкалары да хәрәм су — хәмер түгел, чәй эчәләр, янәсе.

— Чәегез әчерәк икән, — диде Ташкари бер касәне бушаткач һәм тиз генә пылауга ябырылды.

Ашау кызып барган чагында:

— Икрам экэ килде, Икрам экэ! — диде аксакал.
Барысы да ашаудан туктадылар. Аягурэ бастылар.
Ишектэ шәһәр түрәсе Атаморад углы Икрам күренде.
— Әссәләмәгаләйкем!
— Сәләмәләйкем!

— Утырыгыз, туганнар.

Утырдылар. Шәһәр түрәсе арык башлыгы Сафар янына килеп урнашты һәм Нишанбайга таба борылып:

— Котлыйм, тугыз икән, — диде.

— Рәхмәт, жәнаб! — диде кияү ачык елмаеп һәм түрәне ашарга кыстый башлады.

— Алың, килевенә мән хөрсәнд!¹

— Аламән.

Түрә ачыккан иде, күрәсен, комсызланып ашый башлады. Шул арада ике тапкыр бузаны да чөмереп алды. Аннары Сафарның колагына:

— Сер бар, — дип пышылдады.

Сафар сагая калды һәм, табындагы пылау беткәч тә, шәһәр түрәсен ишегалдына чакырды.

Ана ягынан икесе дә бер нәсел иде алар. Шунуң өчен дә Сафар, Сәмәрканда барган саен, Атаморад улы белән очрашырга тырыша һәм тегесе зур гына түрә булса да, очраша иде.

— Нинди сер? — диде Сафар, Икрам белән бергә ишегалдындагы сәкегә килеп утыргач.

Икрам көттереп кенә җавап бирде. Сафар бая ук сизгән иде: нигәдер күнелә боек, төсә агарган, кыяфәте бозылган аның. Ниһаят:

— Харап булдык, экә — диде ул тавышын йотып.

— Ни булды, ни? Тизрәк әйт!

Икрам тирә-юненә каранып алды.

— Петроградта хөкүмәт большевиклар кулына күчкән. Хәзер Ташкентта да, Сәмәрканда да эшче халык безгә каршы сугыша. Дәүләт идарәләрен, банкларны, кибетләрен үз кулларына алмакчы булалар. Коралланганнар. Урамнарда атышлар бара. Безнең гаскәрләр кача. Көч-хәл белән котылдым. Бала-чагаларымны Бохарага озаттым. Нәрсә эшлим? Әллә мин берничә көн синен өендә качып ятыйммы? Аннан күз күрер. Ләкин берәүгә дә әйтә күрмә, ярыймы?

— Ярый, — диде Сафар. Арык башлыгы гына булса да, бу хәбәрне ишеткәч, иреннәре калтырый башлады, йөзе каралды. — Ах, кәферләр! Ничек сон, энем, бу якларга да килерләр микән? — дип сорады.

— Ихтимал, әмма бу турыда син берәүгә дә әйтмә! Фәкыйрь халык башыгызга тиз житәр.

— Хуп, — диде Сафар, тешен кысып. — Тик менә байның туге гына үтеп китсен. Әгәр килсәләр, аларга каршы иң беренче булып мин үзем коралланам!

Сафар сүзендә торды: серне саклады. Хәтта Нишанбайга да әйтмәде. Туй дәвам итте...

XIII

Иргәш теге вакытны Нишанбайның бикле амбарынан котылгач, чүлгә китеп югалган иде ич. Югалды дип, әллә ни еракка да китмәде ул: таң алдында кышлактан чыгып, уң яктагы яшел камышлыкка йөгәрде һәм көннең-көн буге шунда утырды. Куркыныч иде. Аны эзләү-челәрнең авазы сәгәтьләр буге яңгырап торды.

— Опр!..

¹ Хөрсәнд — шат.

— Иргәш!..

— Кышлакка кайт, үтермиләр!

— Иргәш! Хужаң эзли! — Мылтык атылды.

Түзде Иргәш, чыкмады. Хәвәфле минутларда, кыр үрдәгедәй, бөтен гәүдәсе белән камыш астына керде. Жир дымлы, ә түмгәк аралары сазламык иде.

Эзләүчеләрнең авазы тынгат, якыннан гына кыргый дунгызлар үтеп китте. Береннән-бере куркыныч иде. Бераздан баш очыннан гына пыр-пыр итеп кыр үрдәкләре очты. Иргәш ачыкты. «Их, мылтык булса». Ниһаять, ул ничектер йокыга китте. Төш күрә башлады. Аны дарга асып кую өчен Алау-таг мәйданына алып килгәннәр, имеш. Нишанбай да, Тажи нугай да авызларын ерып көлэләр. Алар кинәт шакалга эерелделәр. Әнә Маһирә! Бик ак, бик озын күлмәк кигән. Кулларын Иргәшкә суза. Ләкин көтмәгәндә күздән югалды...

Иргәш шакал авазына уянып китте. Кич булган. Салкын. Тешкә теш бәрелә. Артык чыдарлык түгел. Ә чыдап ни файда?

Иргәш урыныннан торды һәм сагаеп кына олы юлга таба омылды. Каршы яктагы Янар тауның сыртларын кар каплаган. Салкын жил исә. Күккә урыны белән күгелжем, урыны белән кара болыт асылган иде.

Юл буйларында эле урылып бетмәгән мамык саплары очрады. Иргәш туктады һәм аларның тартмачыкларында калган орлыкларны тырмый башлады.

— Майлы,— диде Иргәш, мамык орлыгын чәйни башлагач.

Бераздан тамагы туеп, хәле жиңеләеп киткәндәй булды. Ләкин озакламый чәнчеп-чәнчеп, эче авыртырга тотынды.

— Ни булды? Әллә агуландыммы? — дип сыкранды Иргәш.— Әллә актыккы көнемме икән? Ә Маһирә! Юк, юк, үлсә килми. Нишанбайлар, Тажи нугайлар, казыйлар, түрәләр үлсен! Их, кисәкләргә, вак кына кисәкләргә турап ташыйсы иде аларны!..

Иргәш куллары белән эчен тотты һәм, чыраен сытып, Янар тауга таба ашыкты. Сонгы айларда: «Гаскәри хезмәттән баш тартучы егетләр Алау-тагга качканнар, алар байларны, түрәләрне үтерәләр икән», дигән хәбәрләр таралган иде. Менә шуның өчен дә Иргәш тауга омылды. «Шундый батыр егетләр белән бергә булырга кирәк!» — дип ярсыды ул.

Олы юлдан унда зур зират очрады. «Күптән инде минем әти-әниләр дә шушы зиратка күмелгәннәр», дип уйланды Иргәш. «Их, кайгыңны тыңлар өчен алар исән булсалар иде!»

Зират буеннан үтеп күпмедер баргач, Иргәшнең эч сызлавы туктады һәм ул адымнарын ешлатып, шактый юл үтте. Жылынды. Хәтта мангаена тир бөрөп чыкты. Көтмәгәндә юл ике якка бүленде.

— Кайсыннан китим? Бу юлларның кайсысы тауга алып бара икән? — дип уйланып торды Иргәш. Аннары унга борылды.

Бераздан каршы якта ниндидер карамчыклар күренде. Кышлак дисәң, кышлак түгел, бакча дисәң, бакчага да охшамый.

— Нәрсә бу? Әллә тау башланамы? — диде Иргәш, туктамыйча алга атлап.

Күпмедер вакыт үткәч, билгеле булды: көтү икән бу. Аяк тавышын ишеттеләр, күрәсәң: этләр өрә башлады. Ул да түгел, атын юрттырып көтүче килеп житте. Бер-беренә якынлашуга:

— Аблакул экә! — дип кычкырды Иргәш.

Көтүче аттан төште һәм гажәпкә калып:

— Иргәш? — диде.— Ничек котылдың? Кая барасың? Тукта, ял ит! Күзенә ни булды?

— Камчы эзе ул, Аблакул экә,— Иргәшкә рәхәт, бик рәхәт булып китте.

Алар кочаклашып исәнләштеләр һәм көтүченең йортына таба киттеләр.

Таң сызылды. Иорт исә киездән эшлэнгән иде. Күчеп-нитеп йөргәндә сүтәргә дә, жыярга да ансат иде аны.

— Ишеттем,— диде Аблакул һәм чэй эзерли башлады.— Ишеттем, улакчылар сөйләде: ир егет икәнсең, үкәм. Ә Нишанбайдан ничек котылдың?

Иргәш житди төс алды.

— Синен энең Усман коткарды, Аблакул экә. Амбар түбәсен тишеп. Хәзер инде эзлиләр мине. Дарга асарга жыеналар.— Иргәш як-ягына каранып алды.

— Курыкма! — диде көтүче.— Далада Аблакул экән хужа! Ә ярдәмче карт кышлагына китте әле.

Озын буйлы, чандыр кеше иде Аблакул. Утыз тирәләрендә. Ә сакалына карасаң, илледән дә ким биреп булмый.

Чэй тиз кайнады.

— Син ишетмәдеңме? — диде Аблакул.— Россиядә хөррият булган икән! Хөкүмәт большевайлар кулына күчкән, диләр.

— Кем әйтә, кем?!— Иргәшнән күзләре ничектер ялтырап зураеп китте.— Дөресе икән? Каян ишеттән?

— Кичә бер юлчы сөйләде,— диде Аблакул.— Озакламый безнең яklarга да яңа хөкүмәт килә, имеш. Безнең кебек ялчыларга жир биреләчәк, имеш. Минем хужа Нишанбайның да жире алыныр микән?

— Жире генә түгел, үзе дә тончыгачак! — диде Иргәш, болай да янып торган күзләрендә әллә нинди чаткы уйнатып.

Берничә минут тын утырдылар. Табигый хәл: икесе дә уйга чумганнар иде.

Иргәш, Аблакулдан бер серен дә яшермичә, Маһирә турында сөйли башлады...

Бу вакыт Маһирәнең никах туе Тажи өендә йомгакланган иде инде. Анын дәвамы башка кышлакта, Нишанбай өендә бетәргә тиеш иде.

Менә карап туймаслык матур атлар жигелгән һәм төрле чуклар белән бизәлгән ике көпчәкле биек арбалар. Алдагысында, үзенен якын дуслары һәм музыкачылар белән бергә, Нишанбай килә. Икенче арбага ап-ак пәрдә корылган. Монда Маһирә һәм никах туена ике яктан да вәкил булып катнашучы хатыннар. Алар артында — тагын бер арба. Тагын... Туйга килгән ир кунаклар төялгән аларга.

Алдагы арбада, тирә-якны янгыратып, кәрнәй-сөрнәйләр уйный һәм нечкә тавышлы бер жырчы, авызына тәлинкә куеп (тавышын көчәйтү өчен), көчләнеп жырлый.

Маһирә елый. Янындагы хатын-кызлар жыр белән тынычландырырга телиләр аны:

Елама, кыз, елама, кыз,
Туй синекә, өй синекә,
Яр синекә,
Яр-ярәл...

Мондый жыр яраланган яшь йөрәкне жылындыра аламыни сон? Маһирә, «яр синекә» дигән сүзләргә ишеткәч, шыңшып-шыңшып елый башлады.

— Тынычлан, кызым, тынычлан инде,— диде Фатыйма, кызның күзләрен сөртеп.— Менә күрерсең әле: болай еларлык бер нәрсә дә юк!

Кыз елаудан туктады, ләкин анын борчылудан, күрәсен, йөзе күгәрәп китте, зиһене чуалырга тотынды. Нәрсә эшләргә аңа, нәрсә эшләргә? Болай да ятим йөрәкле яшь кенә кыз карт дию кочагына барып керергә тиешмени сон? Күнел серләрен яшерми генә ачыктан-ачык киңәш итәрлек дус кызы да булмады, ичмаса... Көне-төне өй хезмәтендә

йөрөп, андый дуслар кайдан килсен, ди? Уз әнисе, их, уз әнисе исән булса иде хәзер!

— Әни! — диде кыз, бөтен дөньяны астын өскә калыйсы килеп. — Теләсәң нишлә: мин арбадан сикереп төшәм, качам!

Фатыйма кинәт Маһирәне кочаклап алды.

— Юк, кызым, юк, барыбызны да хур итәсен ич! — диде һәм ни сәбәптәндер елап жибәрде.

Кыз үзе дә шундук анлады: ничек качасын? Артта да, алда да Нишанбай кешеләре! Әнә Зөлфия карчык Маһирәдән бер минутка да күзләрен алмый. Әйе, бу хәлләрдән котылу өчен бер төрле дә чара юк.

Маһирәнең тормышка булган өмете тәмам өзелде. Күңеле сүнде. Бармы дөнья, юкмы, хәзер инде барыбер иде ана...

Карангы төште. Ниһаять, туйчылар Нишанбай өенә кайтып життеләр. Зур кышлакка урнашкан тынлыкны бозып, кәрнәй тавышы көчәйгәннән-көчәя барды.

Ишегалды уртасында дөрләп ут яна иде. Пәрәнжәләр бөркәнгән хатын-кызлар, Маһирәне житәкләп, әнә шул ут тирәли әйләнеп йөри башладылар. Бу ут тирәсен Нишанбай да әйләнеп чыкты. Кияү белән кыз арасындагы мэхәббәт кызу булсын, янәсе. Әгәр инде әлеге ут көтмөгәндә сүнсә, егет белән кыз тормышы ыгы-зыгы, талаш-тавыш эчендә үтә, имеш.

Ут сүнмәде. Телләрен сузып янды. Аннары кунакларның кайберләре өйләренә таралдылар, кайберләре миһманханәгә¹ кереп, йокыга яттылар.

Кияүне кыз белән кавыштыру урыны иртән үк инде икенче ишегалдындагы аерым өйгә эзерләнеп куелган иде. Өйдә ике ишек. Берсе — эчке якка, икенчесе — бакчага чыга. Гадәттә, жәй көннәре бакчада үткәрелә торган мәжлестәрдән соң, Нишанбай йоклай иде монда. Ә хәзер өй уртасына, никах укыткандагыдай, зур чаршау корылган, зур чаршау артына, ягъни бакча ягына, кияү белән кыз өчен йомшак урын жәелгән.

Менә Зөлфия карчык, әйтерсен туйның иң зур башлыгы, исерек Нишанбайны ияртеп, чаршау артына керде һәм аны, әлеге йомшак урынга утыртып, янадан ишегалдына чыгып китте.

Бераздан чаршауның бирге ягы дистәдән артык хатыннар белән тулды. Байның карт хатыннары Тажихан белән Сабирахан да монда тыз-быз килеп йөриләр иде. Наргөл күренмәде.

— Женнәр көч бирсен, хай... хайо! — дип кычкырды Зөлфия карчык, жиңен сызганып.

Хатыннар, үзара шау-шу килеп, ике төркемгә бүленеп алдылар (берәүләр кияү, берәүләр кыз яклы) һәм, бер-беренен кулларын тотып, тартыша башладылар. Кайсы жинәр? Ир ягымы, кыз ягымы, янәсе.

Ир ягы жинде, әлбәттә. Бик ансат: алдан ук хәл ителгән кебек. — Булды, кыз белән егетне кушыйк! — диде Зөлфия.

Чаршауның бу ягында — Зөлфия карчык, Фатыйма апа һәм янә өч кенә хатын-кыз калды. Аларның берсе Маһирә иде. Калганның — ир һәм кыз вәкилләре. Кияү белән кыз йоклаганда, чаршау аркылы булса да, һәркайсы шаһит: гыйфәтләме кыз? Югыйсә, туй бозыла. Кыз харап була!

Чаршауның теге ягы карангы, бу ягында керосин лампасы гына яна иде. Табигый хәл: яктылык сыек, бик сыек иде.

— Кияүгә чыгарга рөхсәт! — дип кычкырды Зөлфия.

Гадәт буйенча Нишанбай хәзер чаршау артынан чыгып, Маһирәне күтөрөп, үз янына алып керергә тиеш иде. Ләкин...

¹ Миһманханә — кунак бүлмәсе.

Ләкин бер вакыйга бар әле: Нишанбай бая, Зөлфия чыгып киткәч, чаршау артында ялгызы гына калган иде. Шактый исерек килеш, Маһирәне күз алдына китереп һәм аның белән кавышу минутын көтөп утыра иде ул. Әмма, Нишанбайның үзе әйтмешли, авызга алган чәйнә йотарлык вакыт та үтмәгәндер: өй чатлыгына өелеп куелган юрган-мендәрләр артынанн көтмәгәндә ике кеше атылып чыкты. Берсе, яшен тизлегә белән, Нишанбайны буа башлады, икенчесе аның авызына чүпрәк тутырды, чапанын, чалмасын алып киде һәм аяк-кулларын кысып бәйләде. Нишанбай исә кинәт таралып киткән зифенен жыеп:

— Һөжүм, һөжүм! — дип кычкырмакчы иде, ләкин булмады: авыздагы чүпрәк ирек бирмәде. Һөжүм ясаучыларның берсе, күмер белән сызып, сакал-мыек ясаган, икенчесе, күзләрен генә ачык калдырып, битен яулык белән бәйләгән. Икесе дә дәмшиләр. Шыпырт кына нидер көтәләр иде. Зөлфия карчык чаршау артынан:

Кияүгә чыгарга рөхсәт! — дип кычкыру белән сакаллысы, әлеге Нишанбайны чишендергәнә, дәррәү шунда ташланды һәм, Маһирәне күтәрәп, икенче ишек аша бакчага чыгып чапты. Аның артынанн икенчесе дә күздән югалды. Шулай да сакаллысы чаршауны ачкан арада, Нишанбай танып калды: Маһирәне алып киткәнә — Иргәш, битен яулык белән бәйләгәнә Усман иде.

— Тотам, үтерәм! — диде Нишанбай эченнән генә һәм бар хәле белән кычкырырга азапланып карады. Ләкин аның бугазында көчәнгән тавышы үзенә дә ишетелмәде.

— Маһирә, курыкма! Мин бу, — диде Иргәш, кызны күтәрәп өйдән чыккач та.

Маһирәнең мондый шатлыктан тыны каба, иреннәре калтырый, күзләреннән яшь тама иде.

— Иргәш абыем! — диде ул, егет кулынан төшөп. — Бик көткән идем. Ут тирәли әйләнгәндә бер хатын сиздергән иде миңа. «Мин — Наргөл», — диде ул.

Алар өчәүләп бакчаның аргы башына, койма артына йөгерделәр.

Иргәш көтмәгәндә акрын гына сызгырыл куйды. Сүз дә юк, әзерлек нык булган икән: бай көтүеннән алынган өч айгырны житәкләп Аблакул килеп тә чыкты. Шунда ук Наргөл күренде.

— Тизрәк! — диде Аблакул, атларның беренә сикереп менеп.

Киттеләр. Иргәш белән Маһирә бер атка, Усман белән Наргөл икенче атка атландылар. Карангы иде. Тирә-юньдә тын иде. Тик шул тынлыкны бозып, ат тояклары тавышы гына ишетелеп калды.

Ә бу вакыт Зөлфия карчык баягы чаршау артында һаман әле ниндидер дога укып утыра иде. Доганы укып бетергәч:

— Иа, илаһи амин! — диде ул шыпырт кына. — Хода һәр икесенә тигез бәхет, озын гомер, якты көннәр насыйп әйләсен! Туйлары елау-сыжтаусыз, абруйлы үтсен, кыз намуслы булсын, эти-әннисенә йөзенә тап төшермәсен, алынган калым кире кайтмасын, аларның вәкилләренә дә нәфрәт белдерелмәсен!

Чаршау артында утыручы карчыкларның кайберләре, аркаларын мөндәргә терәп, йокыга китә башлаганнар иде инде, әмма кайсыдыр кинәт күзләрен ачып:

— Чаршау артынанн хәбәр алырга кирәк, — диде. — Нигәдер кияү чыкмый. Ул, кыз белән йоклаганнан соң чыгып, безнең яннан үтәргә тиеш иде ләбаса. Тавышы да юк. Әллә йоклап киттеме?

— Дөрес, — диде Зөлфия карчык һәм акрын гына урыныннан торып, чаршау чиген күтәрде.

— Дад, вай дад! Әй, халаек, бармы сән? ¹

Зөлфиянен чарылдавына һәммәсә дә сискәнәп китте.

¹ Халаек, бармы сән? — халык, бармы сий?

— Ни булды, ни?!

— Монда керегез! — дип кычкырды Зөлфия һәм ашык-пошык чаршау артына керде, Нишанбайның авызына тыгылган керле чүпрәкне алды.

Гомерендә беренче тапкыр шундый мыскыллыкка төшүнең нәтижәсе, күрәсен: Нишанбайның болай да алга чыгып торган ямьсез күзләре шартлап сытылырга житешкән иде.

— Тизрәк чишегез! — дип гырылдады ул, авызыннан чүпрәкне алгач һәм яткан урынында селкенеп куйды.

Карчыклар, куркудан һәм ашыгудан калтырана-калтырана, аны чишәргә тотындылар. Зөлфия карчык «кияүнең» аякларын чишәргә керешкән иде.

— Нәрсә карадың, пәри?! — дип кычкырды ана Нишанбай, аяклары ишелгәч, һәм, тиз генә урыныннан торып, көтмәгәндә карчыкның эченә типте.

— Уһ! — Карчык гөп итеп идәнгә ауды. Хатыннар аны дәррәү урап алдылар һәм өшкәрә башладылар.

Шул арада бер-бер артлы ирләр йөгереп керде.

— Ни булды, йоклаган идек, ни булып алды?

Нишанбайның борын канатлары ярылырга житешеп кабарган иде.

— Кызын Иргәш белән Усман урлады! — диде ул, авызыннан ут чәчеп. — Тизрәк тотыгыз! Казый белән аксакал кайда?

— Кичтән үк өйләренә киттеләр, — диде берсе.

— Ә Тажи нугай мондамы?!

Тажи, бу хәбәрне ишетеп, ниндидер мәхлукка охшап калган иде. Шулай да:

— Монда, — диде ул, алга чыгып. — Эйдәгез, эзлик!

Тиз арада ялчы Усманның да, Наргөлнән дә өйдән качып киткәннәре беленде.

Ишегалдына чыгып, ат абзары янына йөгереп килгәч:

— Нәр имансызның башына алтын белән унар сум! — дип кычкырды Нишанбай һәм тиз генә абзарны ачыл, атын чыгарды, кунакханәдә эленеп торган ике көпшәле мылтыгын китерергә кушты.

Шул вакытны Нишанбайның олы хатыны Тажихан килеп:

— Зөлфия апа үлде, нәрсә эшлибез? — диде.

— Кешеләргә әйтегез: күмсеннәр! — дип кычкырды Нишанбай һәм андан абзарга кереп, нидер эзли башлады.

Озакламый кышлакта төнге тынлык бозылды. Нишанбай белән аксакал жибәргән кешеләр капкаларны шакыйлар иде.

— Хәзер үк кыз караклары Усман белән Иргәшне эзләргә чык! Алтын белән ун сум!

— Чирлим шул, хәлем юк.

Икенче капка төбөндә боерык кискенрәк яңгырады:

— ...хәзер үк, аксакал кушты!

— Атым юк, ишәгем кырда, хатыным авырый.

Шулай да ыгы-зыгы килеп йөри торгач, бер төркем кеше табылды. Инһаять, төрле юлларга чыгып, егетләренә эзләү башланды.

XIV

Таң атып килә иде. Салкын. Юлларны ап-ак кырау каплаган. Карчык жил. Атны да, кешене дә артка өстерәргә тырыша. Ләкин Нишанбай моңа игътибар бирми. Иске зират һәм чүлләр буйлап ыргылуы ыргылу. «Так... ток... так... ток!»

Олы юлга чыгу белән Нишанбай атын туктатты. Аның артыннан килүче Тажи нугай, Сафар мираб һәм Исмагыйл түрә дә туктадылар.

— Менә эзләре! — дип кычкырды Нишанбай, камчысы белән юлга күрсәтеп.

Чыннан да юлдан үткән ат эзләре кырау өстендә ярылып ята иде.

— Димәк, Сәмәркандка качканнар, — диде Тажи, Иргәшнеч кайчандыр анда булганлыгын искә төшереп.

Янә чаптылар. Дагалы атларның тояк тавышлары бөтен кырга янгырый иде. «Так... ток... Так... ток!»

Нишанбай инде качкыннарны куып житәчегенә нык ышана һәм аларны ничек жәзалау турында уйлана иде. «Һәммәсен дә атаргамы, тураргамы? — Биләндәге кылычын һәм наганын капшап куйды ул. — Ә Маһирә белән нәрсә эшләргә? Сүз дә юк, калганнары үлчәк инде! Атларны кайдан алдылар икән алар? Кораллары да булуы мөмкин... Ярый эле, нугай да, Сафар белән Исмәгыйл дә ау мылтыклары, үткер хәнжәрләр белән коралландылар. Әйе, бу имансызларны жәһәннәмгә жибәргәч, инкыйлаб дигәннәрен дә тончыктырмыйча булмый. Шул боза, шул гына боза бит халыкны!»

Нишанбай, күңелендә кайнап торган эһәрне кая куярга белмичә, күбәккә баткан атын камчыларга тотынды.

— Оч, оч, ләгънәт!

Ат болай да оча сымак иде инде. Нишанбайның исә ачудан күзләре калайланган иде.

Таң атты.

— Күрәсезме?! — дип кычкырды Исмәгыйл, каршы яктагы Янар тауның итәгенә күтәрелә башлагач. — Эңә кыя ташлардан ундарак ике ат тора! Эңә, эңә!

Тау сыртында басып торган атларны барысы да күрделәр һәм тиз генә унга борылып, шул якка чабарга тотындылар. Ләкин ара шактый ерак иде эле. Өстәвенә, атлар да өшәнгән иде инде.

Куучылар ялгышмадылар. Иргәш белән Маһирә, Усман белән Наргөл туктаган иде монда. Аблакул исә, боларны юлга озаткач, үзенә көтүе янына киткән иде.

Тау сырты салкын, ләкин тын иде. Кайсыбер урыннарда яшел чирәм сакланган. Якында гына тезмә таулар арасыннан олы юл үтә. Әйтерсең озын һәм куркыныч елан бөтерелә-бөтерелә, югарыдан югарыга күтәрелә ул. Аннары, бик тауның түбәсә аша, Сәмәркандкача бара. Иргәшнеч инде ике тапкыр жәяүләп үткәне бар бу юлны. Шунның өчен дә:

— Күтәреләргә вакыт, тынычрак урын сайларга кирәк, — диде ул, утырган ташыннан торып.

Кичәге кызулык белән сизелми калган икән: Наргөл көтмәгәндә слап жиберде.

— Әтием, әнием кыштакта калды, аларны күрмичә ничек түзәрмен инде?

— Наргөл! — диде Усман кайгылы тавыш белән. — Сүз куештык ич, әтиләреннә дә күрербез эле.

Шунысы гажәп: Наргөлнеч инде пәрәнжәсе юк иде. Курка-курка гына ашыгып, бик ашыгып чыгып киткән арада оныткан иде ул аны.

— Менә инкыйлаб кына килсен, — дип дәвам итте Усман. — Кыштактагы байларны бетереп, әтиң үзе хужа булыр!

Наргөл тынычлана төшкәндәй булды һәм үзенә мондый куркыныч юлга чыгып китүләрен күз алдына китереп алды.

Әйе, туйчылар Тажи нугай өеннән кайтып житмәгәннәр иде эле. Эңгер-меңгер вакытлар иде. Наргөлне жәйге кухняда ялгызын гына күрү: «Жаным! — диде Усман. — Сиңа көн бетә: качыйк! Мин инде ярдәм итүче кешеләр белән сөйләшеп куйдым. Туйчылар кайткач безне бакчаның аргы башындагы койма янында көт, ярыймы? Байның яна хатыны Маһирәгә килгәч тә белдер: курыкмасын, без аны коткарабыз!»

— Иргәш абый! Мондый тауда ачтан үләрбез,— диде Маһирә, Наргөлнөң уйларын өзеп.

Бу турыда инде Иргәш үзе дә борчыла иде, ләкин сер бирмәскә тырышты.

— Курыкма, сенедем! — Жайлырак урынны сайлайбыз да, жирне казып өй салабыз. Кешеләр яши бит әле: бу тауларда кыштаклар да очрый. Су бар. Үлән үсә. Әнә моннан югарырак Кияү-Су кышлагында бодай да үсә. Бакчалар да бар анда. «Сәмәркандта Шура¹ төзелә», диләр. Әгәр ул дәрә булса, кыштакка кайтып китәрбез. Атыбыз бар, жир бирерләр. Анлашыламы, акыллы сенедем?

— Аң...— Маһирә сүзен әйтергә өлгермәде.

— Беттек, үлдек! — дип кычкырды Наргөл, тау итәгенә таба кулы белән күрсәтте.— Дад, үлдек!

Һәммәсе дә шул якка текәлделәр.

— Киләләр!— диде Иргәш, кулларын йодрыклап, Маһирәне тиз генә атка менгерде, үзе менде.

Усман да шулай эшләде, ләкин арттан куып килүчеләр шактый якин иде инде. Тирә-юньдә кыя ташлар, тирән-тирән чокырлар күп булганга башка чара юк иде: егетләр олы юлга чыктылар һәм аның буйлап югары якка ташландылар.

Тезмә таулар аша үткәрелгән юл әле унга, әле сулга борыла, әле югарыга күтәрелә дә кинәт түбәнгә төшә иде. Кыскасы, аз гына да саксызлык күрсәтү егетләрне дә, кызларны да һәм атларны да һәлак итүе мөмкин иде.

Иргәш уи адым чамасы алдан, Усман аның артынан ыргыла иде.

— Якынлашалар, якынлашалар! — диде Наргөл, артына эйләнеп карап.

Ул да түгел, арткы якта мылтык шартлады, төтен күренеп калды.

Юлның иң куркыныч урыны иде. Унда — биек таш койма сымак текә яр, сулда — укын кебек тирән чокыр, э юл — тар.

Усман тешләрен кысты. «Нишләргә? Әллә Наргөлне алып, чокырга сикерергәме? Юк, ярамый, Наргөл кызганыч! Сөякләрен дә табып булмас... Нишләргә? Кинәт туктап сугышыргамы? Билдәге пычактан башка берәр төрле корал да юк, ичмаса!»

Усман тиз генә артка эйләнеп карады. «Ах, шакал!» — диде һәм кулындагы камчысы белән атына сукты. Иң алдан Нишанбай килә иде. Якын. Янәшә үк диярлек. Бер — тау читеннән атылып чыга, бер — күздән югалып тора: юлның бормалы урыны иде. Шул вакыт кинәт якында гына наган шартлады, э Наргөл аттан егылды. Ул да түгел, Усман атланган атка Нишанбай аты килеп бәрелде.

— Аһа, элөктенме?! — дип кычкырды Нишанбай һәм кулындагы паганының көпшәсен Усманның күзенә юнәртгә омтылды, ләкин Усман аның күкрәгенә, яшен тизлегә белән, пычак кадады. Нишанбай ауды. Дуслары арттарак иде әле.

Тиз, бик тиз арада булып алды бу. Иргәш исә, атын туктатып, янадан борылырга да өлгерми калды.

Шул ук секундта юлның түбәнгә таба сыгылган жиреннән көтмәгәндә атлы һәм кораллы кешеләр килеп чыктылар. Күп иде алар. Ниндидер хәрбиләргә охшыйлар.

— Руки вверх!..

Иргәш аптырап калды. Маһирә жан әчеттергеч тавыш чыгарып елап жибәрде. Ул да түгел, кораллыларның берсе:

— Иргәш! — дип кычкырды.

Иргәш иң күзе белән күрсен: кычкыручы Соколов иде! Өстендә кара күн пинжәк, хәрби чалбар, башында күн фуражка, билендә кылыч, кулында хәрби мылтык. Сакал-мыгын кырган.

¹ Шура — Совет.

— Бу нинди бандит наганнан ага дип ашыксак, син икән әле! Ә тегеләр кем? Нәрсә булды, нәрсә?

— Мин! — дип кычкырды Иргәш шатлыгыннан күкрәгенә сугып. — Безне куып киләләр, коткар, тизрәк коткар, Иван! Әнә алар, әнә!

Куучылардан Тажи нугай. Сафар мираб. Исмәгыйл түрә бер-бер артлы килеп чыктылар, һәммәсенен кулларында ау мылтыгы. Атлары тиргә баткан иде.

Аларга тиз генә каршы чыгып:

— Аттан төш, кулыңны күтәр! — дип кычкырды Соколов.

Шундый таскәргә каршы торып кара әле! Төштеләр. Куллары күтәрделәр.

Иван аларны, өч егеткә боерып, сак астына алды. Сакчылардан татар егете Шакир да монда иде. Иргәш ана күз кысып куйды, атынан төште һәм вакыйганы ашыгып-ашыгып Соколовка сөйли башлады...

— Кара син, ә?

— Тауга үрмәләп менеп, башларына таш коярга иде аларның!

— Нишанбайны, үлмәгән булса, атарга кирәк!

— Боларын да атсак, шәп булыр иде. Атыйк!

— Командир ни дияр бит? — диештеләр тыңлаучылар.

Иргәш мондый хәлләрдә Соколов белән исәнләшә дә алмаган иде. Аны тыңлап бетергәч, атыннан төшеп, Соколов үзе качаклашып күреште.

— Молодцы!

Иргәш белән Соколов Усман янына ашыктылар, Алар килгәндә Усман Наргөл янында утыра, Наргөл үлгән, авызы ачылган, күкрәге кан белән тулган иде. Боларны күргәч, Усман сикереп торды һәм кинәт балалар кебек елап жибәрде.

— Мине... Тәне белән мине уктан саклады!

— Тынычлан, егет, — диде Соколов һәм Нишанбай янына килде.

Үлгән иде инде. Күкрәгендә Усман пычагы кадалып тора иде.

Соколов командир икән. Үлекләргә күмәргә боерык бирде. Нишанбайны укыңга ташламакчылар иде, ләкин Соколов рөхсәт бирмәде.

Наргөлне юлдан бер читкә тигез урынга чыгарып, ялгыз таш янына жирләделәр. «Мондый чакта кеше йөрәге ташка әйләнә» дип дөрес әйткәннәр, күрсен: Наргөлне күмгән чакта Усманның күзеннән яшь чыкмады, ләкин нәфрәт баскан йөзенең карарга кыен иде. Маһирә исә өзелеп-өзелеп елады. Бу вакытта ул Иргәш янында, бер читтәрәк басып тора иде.

— Шакир! — дип кычкырды Соколов, Наргөлне күмгәч. — Син кара-выл башлыгы: мәхбүсләргә Сәмәркандка алып бар! Үзегез — атларда, алар жәяү барсыннар. Качырма! Гаепләрен Ревком тикшерер. Совет исеме белән.

— Есть, иптәш командир! — диде Шакир.

Нугайны, түрәне һәм мирабны урап, каравыл юлга чыкты.

— Вот так, братцы, — диде Соколов, Маһирә белән Иргәш каршына килеп. Усман да шунда килеп туктады. — Вот так, братцы: барыгызны да азатлык белән котлыйм! Сәмәркандта Ревком төзелде. Акларны кудык, ләкин жинелергә теләми этләр! Менә без андыйлардан Сәмәркандны сакларга чыктык. Телисез икән, әйдәгез безнең белән!

— Барам! — диде Усман.

Иргәш Маһирәгә карады.

— Миңа яраулы эш табылса, мин дә барам, — диде Маһирә.

Командир елмаеп куйды.

— Табылыр. Без сезне Сәмәрканд штабына урнаштырырбыз.

Соколов отряд алдына чыкты.

— По коням!..

Каршы яктагы тау битләрендә кайтаваз ишетелде.

Отряд юлга кузгалды.

Фәил Шәфигуллин

ДИҢГЕЗ ЯРЫНДА

Ялгыз йөрүе дә кызык
Кайчагында дөньяда.
Кул тимәгән, кер тимәгән,
Дөнья гүя өр-яңа.

Яңа атау ачучыдай
Дулкынланып, ашкынып
Атлыйсың диңгез ярынан,
Еракта серле офык.

Бер ягыңда — чиксез дәрәя,
Бер ягыңда — таш-таулар.
Бардыр әле бу җиһанда
Ачылмаган атаулар.

Гүя кемдер дөшә... һәр кич
Ашыгып юлга чыгам.
Мин ачасы бер пакъ атау,
Я саф йөрәк бәр сыман.

Давыл кичкәндә

Палубада су айкала,
Кораб суда чайкала.
Бераз гына жылы урын,
Тын почмак булса канә.

Үзәккә үтә салкын җил,
Аяк-кул — салкын суда.
Жылыта давил кичкәндә
Тик җирне сагыну гына.

Давыл аны ярга чыгарып аткан,
Ләмгә баткан, сынган мачтасы.
Нигә әле ул корабны күргәч
Туган нигез искә төште соң?..

Әти үлгәч (жанны телеп узган
Хәсрәтле моң әле дә өзөлми),
Бер мачтасы сынган кораб кебек,
Боек калган иде безнең өй.

Шәфәкъ

Шыпырт кына сөйләшәләр дулкыннар,
Көне буге дулап йөргән жыл тынган.
Кичке якта ялкынланып яна су.
Акчарлаклар тавышы бигрәк ямансу.

Тониклану белән нурлар балкышы,
Мәгърурәнә канат жылпи төн кошы.
Күкне каплап оча офыкка таба,
Ефәк болытларга кинәт ут каба.

Уй, гамь иңә, моң иңә көләч көнгә,
Ычкына да алтын җепләрдән менә,
Өзелгәндәй чәменнән алсу алма,
Бата кояш, күмелә дулкыннарға.

Җавап

... Кил әле, кил, диңгез, мен ярга..

Х. Туфан.

Юк, менә алмыйм мин ярга,
Чакырма, Туфан:
Төбем ачылып, яраларым
Күренер дип куркам.
Ә яралар шул кадәр күп
Минем төбемдә.
Пушкин өметләре ята
Әнә тегендә.
Менә монда Овидейның
Кайнар сагышы.
Ә арырак Лермонтовның
Ачы каргышы.
Җимерек өмет, хыялларның
Юк миндә чиге.
Озак йөрдең, Туфан, син дә
Кайгыртып мине.

Беләм, беләм, гел борчулы
Күңелен синең дә.
Илкаем дип уза гомерең,
Чәчең сибелә.
Әйтерсең лә ак дулкыннар
Уйныйлар чабып.
Йөрәгендә давыл синең,
Мәңгелек давыл.
Кил, үзең төш, төш яныма,
Син миннән көчле.
Яшен аулап торган мәгърур
Чал кыя төсле.
Кичтең бит син афәтләрнең
Барын, барын да.
Кайтаваздай җавап бирдең
Халкың зарына.
Күрдем мин дә шагыйрьләрнең
Күрдем төрлесен.
Күрдем җилдә ярга поскан
Җилкән төслесен.
«Хисләрем, диңгез, сиңа тиң»,—
Диюче булды,
«Мин шагыйрь»,—дип күкрәк кагып
Килүче булды.
Күпләр миңа бер үч күбек,
Бер бөртектә тузан,
Чын шагыйрьләр сирәк килә
Тик никтер, Туфан.
Китәсең дәмени инде
Төшми яныма,
Нәрсә тартып икән сине
Казан ягына?
Төбемдә бер ярам арта,
Аерылу авыр.
Я, хуш, Туфан, хуш, әлегә,
Мәңгелек давыл!

Зелфәткә

Көлкә вакыйгалар яратабыз,
Көләбез без һәрбер кызыктан.
Һәм көтәбез: тагын нинди кызык
Алып килер безгә яңа таң?

Безне хуплагандай, ярсый-ярсый,
Ак бураннар көлә урамда.
Безнең көлү ак бураннар булып
Шәрә каеннарغا урала.

Безне хуплап көлә бөтен җиһан,
(Көләчләрне инде әйтмим дә)
Боек җаннар көлә безгә кушылып,
Толлар көлә, көлә ятимнәр.

Әй шаян без... көлөсөң син ничек!
Әй көлөч без... көлөм ничек мин!
Көлө-көлө елуйбыз да кайчак...
Беркем сизми, беркем ишетми.

Илһам Шакировка

Күңелләрдә калды тик изгелек,
Камилләнде жирнең бәр төше...
Тормышта син гади, тыйнак кеше,
Ә сәхнәдә — бөөк тылсымчы.

Кар өстендә гөлләр шытып чыкты,
Явып узды ләйсән яңгыры.
Бер шаулады диңгез, бер — карурман,
Синең җырлар һаман агылды.

Көмеш кыңгыраулар чыңлап торды,
Бертуктаусыз былбыл сайрады...
Җирдә, күктә, ерак йолдызларда
Мәхәббәт һәм яшьлек бәйрәме...

Бөөк тылсымчыдыр син чынлап та,
Син чынлап та гади түгелдер.
Синең җырлар — үзләре бер дөнья,
Сине тыңлау — үзе бер гомер.

Владимир Маяковский

Көнбатышта барысы да тыныч

Асфальт чиста —

ГҮЯ

КҮГӨРЧЕН НАМУСЫ.

Накъ банкир пеләше —

тротуар һәр якта

(Мәетләр

барысы

жыелгач, әлбәттә,

Ташка тамган кәннар

юылгач, элбәттә).

Буржуйлар баласын юатып

бульварда

Нянялар сөйлиләр

ӘКІЯТ ТӘ, ГАЙБӘТ ТӘ,—

Аюлар плюшын

сыйпавы айбат тә!

(Баллоннар,

элбэттэ.

газ белән тулганнар.

Польшага

пушкарлар

киткәннәр, әлбәттә).

«Бу жирдә без генә

ясыйбыз тынычлык» —

Шулай диеп

буржуй

тел кабарта тырышып,

Цилиндр ялтыратып,

алар

бүш сэгэйтэ

Тик кылыч ярышы

уздыра гадэттө.

(Афганнар иленә

мылтыклар жибəргəч,

Басмачка

бомбалар

озаткач, элбөттө.)

Жәяүле гусәрлар

кафеда утыра.

Пехота типтерэ,—

ялкау төс һәркемдә.

Сугышка

шашынып

хәзерлек котыра

Менә шул
     ясалма
         пәрдәләр артында.
 Пунктирлы юл булып
     сузыла кан табы,
 Шуыша кан табы —
     жир бит ул түгәрәк!
 Кемнедер кем ата,
     кемнедер кем тагы
 Почмактан атарга
     йери гел сагалап.
 Йөрәккә төбиләр —
     нәкъ кирәк ноктага.
 Атышның башлыгы
     тели һәм уйлана:
 Берәмләп дөмөксен —
     катнашса фетнәгә,
 Бәрәннәр көтүен
     куарга бойняга!
 Бүгенгә
     бары вак
         бәрелешләр кан койса,
 Иртәгә,
     кешеләр таптатып танктан,
 Кан төмен аңлар да,
     зур сугыш котырыр,—
 Тимернең
     һәм газның
         кан катыш тизәген
 Бронялы кошлардан
     сибәргә тотыныр.
 Киләчәк атын син
     кара һәм күр әле —
 Күр
     шалтыр сөякле
         һәм көйгән яллыны:
 Жайдагы —
     сугышның саргайган өрәге,
 Тоткан ул
     сугыш дип
         аталган чалгыны.
 Ачәрвах тупларга
     булмабыз без азык,
 Таяклар,
     протезлар
         эшләмик күп итеп:
 Беренче августта
     протестлы сүз язып
 Куярбыз
     хәтта без
         күкләргә беркетеп.
 Дарылы мичкәләр
     коткысы кирәкми!
 Көннәрне
     дерелдәп
         һәм куркып уздырмыйк!

Мине исә
шулай бастыруны сорыйм мин:
Брошюралар яңгыры булып
явып торыйм мин.
1920

Тәнкыйть белән чәнче!

«Гигант» балкый
уңыш белән тулып,
Куандырды
хезмәт
даланы.
Хезмәтебез
фабрикалар булып
Калка көн дә —
тудыра яңаны.
Кояшның да
ләкин
табы була,—
Торса да ул
балкып, пешереп,—
Я Смоленск
бер тап ясап куя,
Я Астрахань
берне төшереп.
Бу сырхаулар —
хәтәр.
Һәм аларга
Сабышу булса,
газеталарда
Макаләләр шеше тишелгәнче
Торма көтеп,
хирург пычагы итеп
Үткен тәнкыйть
угы белән чәнче!
Булмасын ул тәнкыйть
еллык кына,
тәнкыйть диеп
аталырлык кына.
Ясап
бары
тамак спорты
тәнкыйтьләүләр
нигә ул тагы.
Тәнкыйтебез безнең —
рычаг ул,
Хужалык
һәм
тормыш
рычагы.
Совет иле,
чистарт үзеңне —
Эчтән чистар,
чистар тыш яктан,

Чисталыгы белән
                                          балкып торсын
 Республикабыз безнең
                                          ерактан.
 Коммунизм — бина,
                                          уңга,
                                          сулга
 Какшатмасын аны
                                          һичбер кем,
 Какшатучы булса,
                                          түбәннән
 Эшче кеше үзе
                                          тикшерсен.
 Берәр жирдә
                                          тозак корса аклар,
 Бозык эшләр
                                          әгәр булсалар,
 Туганнары
                                          бик күп булган
                                          завлар
 Тик шуларны
                                          эшкә куйсалар,—
 Андыйларны
                                          өйрәт сүз белән син,
 һәм камчыла
                                          көн саен шәпләп!
 Шулай кирәк
                                          илне күтәргәндә
 Бишьеллыклар
                                          юлыннан атлап.
 Тәнкыйть кирәк безгә,
                                          үткен тәнкыйть кирәк,
 Онытмагыз,
                                          яшәгез белеп:
 Тәнкыйть кирәк —
                                          булмагә саф һава
 һәм кешегә —
                                          кислород
                                          кебек.

1929

ЗӘКИ НУРИ тәрҗемәләре.

КамАЗ ЕЛЪЯЗМАСЫ

Илебез матбугаты Кама автогиганты турында

Кама автомобиль заводын бөтен илебез төзи. Шуңа күрә, табиғый, Советлар Союзының барлык республикаларындагы, шәһәрләрендәге газета-журналлар КамАЗ төзелешенең барышын даими рәвештә күзәтеп торалар. Төзелештәге хезмәт героикасын сурәтләп, парчалар, репортажлар, очерклар, хәбәрләр биреп баралар.

Журналыбызның шушы саныннан без бу материалларга күзәтү бирә башлыйбыз. Күзәтүне редакция сораы буенча журналист Рәмзи Максудов әзерләде. Түбәндәге күзәтү 1972 еның январь-февраль айларын эченә ала.

РЕДАКЦИЯ.

Төзелештә Попов житәкчелегендәге монтажчылар бригадасын яхшы беләләр. Егерме биш яшьлек бригадир Леонид Михайлович Попов КамАЗга Грузиядән, Ингури ГЭСыннан килгән. Аның дуствы Николай Иванович Есипов та төзелештә белән күптән таныш. Ул Нуретдин килгән, үзе тумышы белән Удмуртиядән. Ә менә шаян күчелләр, һәр вакыт мезәкчән Арсен Бубеков бурильщик һөнәрен биредә үзләштергән, хәер, ул үзе дә Татарстанда туып үскән. Иван Ермаков — Уралдан, кранчы Степан Иванович Журавлев — Ульяновскидан. Бригаданың иң яхшы члены — Расих Ихсанов (ул әле дә хәрби киёмнән) төзелешкә туп-туры армиядән кайткан. Һөнәргә өйрәнгән инде — дүртенче разряды бар.

Мондагы кешеләр шундый инде: читтән караганда гадиләр, ә үзләре киләчәккә юл яручылар.

«Социалистик индустрия». 16 январь.

Донбасның дистәләгән предприятиеләре КамАЗ заказларын үтиләп. Январның беренче көннәрендә үк Славянскидагы «Строймаш» заводыннан төзүчеләр адресына 9 автомат бетон изү машиналары жиберелде. Алар заказ иткән 30 машина вакытыннан ике айга элгәрәк, февраль башына өлгерәчәк...

ТАСС.

Одессадан жиберелгән апельсиннарны, Украина алмаларын, Астраханнан килгән кыярларны, помидорларны вагоннардан бушату озакка сузыла. Чаллы шәһәре сәүдә бүлегенә бу эштә ярдәм кирәк.

«Гудок». 14 январь.

ТАСС хәбәрчесе Тула шәһәреннән хәбәр итә: машина төзүчеләр төзелеш өчен шушы елга заказ бирелгән күтөрү агрегатлары исәбе буенча беренче дүрт электрик күшәр краны вакытыннан элек жиберелде. 1972 ел өчен билгеләнгән 83 краны машина төзүчеләр елның беренче яртысында ук эшләп бетерергә сүз бирделәр. Заводта оештырылган махсус штаб КамАЗ заказын гәмәлгә ашыруны даими күзәтеп тора.

Василий Танасюк, Иван Ковальчук һәм Василий Мосейчук хәрби хезмәткә Украинаның Ровень, Иван Франко, Хмельницкий өлкәләреннән килделәр. Солдат торышы аларны душлаштырды һәм хәрби хезмәт тәмамлангач алар бишьеллыкның удар төзелешенә китәргә карар кылдылар. КамАЗда алар монтажник һөнәрен үзләштерделәр һәм бер бригадада эшлиләр. «Жилстрой-2»гә караган СМУ-61 дегә коммунистик хезмәт бригадасы исеме алган бу бригада Октябренң 54 еллыгы алдыннан ук тугызынчы бишьеллыкның беренче елы планын үтәде. КамАЗ егеләре менә шундый.

«Советский патриот». 5 январь.

«МосавтоЗИЛ» берләшмәсе йөкләмәсендә Кама автомобиле заводында ясалачак өч күчәрле машиналар сериясеннән — 16 тонна йөк күтәрешле тягачлар, автопоездар сынауны вакытынын элек тәмамларга сүз бирүләре турында әйтә. Бу вәгдә Камадагы индустриаль гигант төзелешенә коллективның өлеше булчак.

ТАСС.

Кама елгасы буенда күп меңнәрчә кешеләрдән торган төзүчеләр армиясе автомобиль ясау гигантын тизрәк сафка бастыру өчен көрәш алып бара. Аңа һәр көнне илебезнең барлык почмакларынан кешеләр һәм техника килә. Комсомолец Шәриф Имамов Совет Армиясеннән Чадлыга кайтты. Монтжчы һөнәренә өйрәнде. Хәзер ул төзелеш ударнигы.

Омар Джураев куәтле «БелАЗ» машиналарын йөртә, норманы данни арттырып үти. Рәхим Атаханов звеносы да хезмәт үрнәкләре күрсәтә.

Кояшлы Тажикстан вәкилләре КамАЗда үләрән сынатмыйлар.

«Комсомолец Таджикистана». 30 январь.

«Без автогигант төзибез» — шундый рубрика астында «Правда» газетасы КамАЗ төзүчеләренә эшләрен сурәтләгән фоторепортаж чыгарды.

Машиналар жыу заводның төп корпусында беренче блокны монтжлау тәмамланган. Газетада биетә эшләүче монтжчыларның Юрий Злобин житекчелегендәге иң яхшы бригадасы коллективы рәсеме бирелгән. Бу бригадага иң катлаулы монтж эшләре тапшырылган. Коллектив өлкә Ижевск автозаводы төзелешендә эшләгән, хәзер бригада членнары — КамАЗ геройлары. Торак йортлар, мәктәпләр, балалар учреждениеләре — яңа төзелешнең иң мөһим объектлары булып тора. Аларны төзүгә илебезнең барлык почмакларынан килгән вәкилләр катнаша. Мәскәүлеләр узган ел, заданиенә арттырып, 50 мең квадрат метрдан артык торак йортлар салдылар. Ленинградлылар һәм илебезнең башка шәһәрләре вәкилләре дә тырышып эшләделәр. Автозавод районындагы яңа урам күренешен сурәтләгән рәсем бу турыда ачык сөйли. Бу рәсемнәр төзүчеләренә тормышын, көнкүрешен, укуларын, эшләрен сурәтли.

«Правда». 20 февраль.

«Советская Чувашия» газетасы үзенең 29 февральдә чыккан санында Кама буенда автоград төзелешенең барышы турында сөйли. Төзелеш көннән-көн кызурак темп ала. Биредә темп атаклы Магнитка төзелешендәгегә караганда ике ярымга якын артыграк. Андагы техника хәзерге буын төзүчеләр әтиләренә төшенә дәрәжәгә кермәгән.

«Тюменская правда» газетасының 15 февралендә чыккан санында КамАЗның 17 министрлык предприятиеләре, шулар исәбеннән үз тармагына караган 20 завод белән бәйләнеше турында әйтә. КамАЗ — КПССның XXIV съезды директивалары нигезендә алып барыла торган, коммунизминин материал-техник базасын төзү буенча гигант эшенең бер өлеше.

Ярославль шәһәре янында Иделнең сул як ярында КамАЗ предприятиеләре комплексына керә торган завод салына. 5 февральдә экскаваторчы В. Привезенцев дизель аппаратурасы заводы нигезе өчен беренче жир эшләрен башлады. Завод 1974 елда сафка басачак. Бу турыда ТАСС хәбәрчесе аңа.

Мәскәү төзүчесе, үз эшенең тәҗрибәлә остасы Петр Иванов житекчелегендәге балта осталары-бетончылар бригадасында Фрунзе шәһәре төзүчеләре Усен Субанов белән Арак Бейшаев эшли. «Советская Киргизия» газетасы (15 февраль) үз укучыларын якташларының хезмәте белән таныштыру белән бергә КамАЗ төзелешенең барышын да күңә акырта.

«Известия» газетасы 12 февральдә КамАЗга нигез салуның яңа ысулы турында аңа. КамАЗ тәҗрибәсе әрә промышленность объектларын төзгәндә куллану өчен үрнәк булып тора.

Индустриаль Урал өкилләре КамАЗ төзелешендә күп. Бу гигант төзелеш Свердловск һәм Уралдагы башка шәһәрләр белән бик күп каналлар буенча турыдан-туры да бәйлә. Свердловск шәһәрәндәге «Союзшахтаспецмонтаж» трестының Чаллы шәһәрәндә филиалы бар. Анда берничә мең монтажчы эшли. Күп кенә заводлар аңа үз продукцияләрен жиһазлар. Чаллы белән Урал арасында элемтә аур, менә шуңа күрә дә Урал гражданлык авиация идарәсе Свердловск белән Яр Чаллы арасында яңа рейс булдырды.

«Вечерний Свердловск». 24 февраль.

КамАЗ автомобильләренә генераторлар һәм статорлар чыгару өчен яңа заводка техник проектны әзерләү эше төгәлләнде. Аны төзү эшләре киләсе елда Тольятти автозаводы янында башланачак.

ТАСС.

ВЛКСМның Мәскәү комитеты удар комсомол төзелешләре секторы мөдире А. Липатов «Ленинское знамя» газетасында (27 февраль) КамАЗ төзүчеләре турында сөйлә. Без ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты, Чаллы белән тыгыз элемтәдә торарбыз,— ди ул.— Мәскәү тирәсеннән жиһазлар килгән комсомолларның анда ничек эшләүләре белән даими кызыксынабыз. Аңнары ул КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре М. Вәлиев белән төзелешнең барышы һәм илебизнең төрле почмакларыннан килгән яшь энтузиастларның ничек эшләүләре турындагы әңгәмәсен китерә.

Нәкъ менә биредә, КамАЗда, Рәис Сәлахов һәм аның иптәшләренә һәр объектта һәр көнне, һәр атна, һәр айны һәр заданиенә югары сыйфатлы итеп арттырып үтәргә чакыруы туды. Бу патриотик башлангычны барлык КамАЗ эшчеләре күтәрәп алды. Бу турыда «Советская Россия» газетасы яза (29 февраль).

Пермь аэропортында әлгә Пермь — Яр Чаллы рейсы атаклы Пермь — Мәскәү, Пермь — Новосибирск, Пермь — Владивосток линияләре каршында бик гадиләшкән кебек кенә тоела торгандыр, мөгаен. Хәзергә бу рейска бары тик бер генә самолет хезмәт күрсәтә. Якын арада ике рейс булчак. Бу араны Пермьдә иң перспективалы рейс дип исәплиләр. Чөнки Кама буендагы удар төзелеш белән Пермь предприятиеләре арасында элемтәләр көннән-көн ныгый бара.

«Звезда» газетасы. 16 февраль.

«Донбассэнергостройиндустрия» тресты предприятиеләре КамАЗның күп һәм мөһим заказларын үти. Кураж тимер-бетон конструкцияләре заводы Кама автогиганты өчен яңа елда иң беренче продукцияләрен озатты.

ТАСС.

«Строительная газета»да СССР энергетика һәм электрофикация министры урынбасары Н. Иванцев һәм КамАЗ генераль директоры урынбасары В. Перцевның Кама автомобиль комплексын төзү эшләре турындагы зур интервьюсы басылып чыкты (27 февраль).

— Бу көннәрдә,— диелә анда,— КамАЗ мәйданында — илебизнең төп төзелешендә — «Совет Социалистик Федеративлар Союзы оештырылуга 50 ел тулуга әзерлек турында» КПСС Үзәк Комитеты карары белән рухланып, йөзләгән бригадалар, идарә һәм участок коллективлары хезмәт вахтасына бастылар. Камгәсэнергостройның дүрт мең коммунисты, тугыз мең комсомолец, заказчикларның, күп санлы суботряд һәм махсус подразделениеләрнең партия, комсомол оешмалары социалистик ярышның авангардында.

Чаллы өчен торак йортлар, культура-көн күреш учреждениеләре, жылылык һәм газ үткөрү трассаларын, проспектлар, урамнар, трамвай юлларын, автомобиль магистральләрен проектлау эшенә Мәскәү, Ленинград, Ростов, Донецк, Львов, Воронеж, Киев, Ташкент фәни-тикшеренү һәм проект институтлары — 20 дән артык коллектив катнаша.

ТАСС.

Бари Корбанов

КамАЗ ЕГЕТЕ

Әис Ганиев Красный Борда туган. Кама суы буйларында чыныгып үскән. Ерак жирләрде хәрби хезмәтөн тәмамлаган көчнәрендә Чаллыда зур автомобиль заводын корырга эшче куллар кирәклеген ишеткән һәм, канатланып, язгы коштай, бу якларга очып кайткан.

Без аның белән беренче тапкыр Казанда танышкан идек. Татарстан комсомолының утыз икенче өлкә конференциясенә делегат булып килгән иде ул. Бу олы жиелышта Рәис — комсомол-яшьләр бригадасы житәкчесе, ВЛКСМның Чаллы шәһәр комитеты бюросы члены, шулай ук төзү-монтаж идарәсе комсомол сешмасы бюросы члены — кыю, эчтөлекле чыгыш

ясады. Залдагылар аны игътибар белән тыңладылар. Автомобиль баһадирын тизрәк өлгертүгә үзләренең ничек өлөш кертүләре турында өйткән сүзләрен, эшлекле төкәдимнәрен хуплап, бердәм кул чаптылар.

Фикере, төкәдимнәре бригада методы белән эшләү, берлык бригадаларны ныгыту, алдыңылар тәҗрибәсен киң куллану кирәклегенә юнәлдерелгән иде. Бу эшләрга бая биреп житкөрмәүче кайберәүләргә шөптәләп тә алды ул һәм үзләренең уңай алымнары белән уртаклашты.

Менә ярты елдан соң мин Ганиевның үзен һәм аның житәкчелегендәге коллективны эш өстендә күрү теләгемә ирештем.

— Әй, абый, сайлагансыз да соң килер вакытны,— диде ул, болытлар ишелеп торган күккә күтәрелеп карап.

Шулай шул. Шактый уңайсыз килде бу көзгәң ахыры һәм кыш башы. Озакка сузылган явым-төшемнәр. Көзгәдәй шөмә бозлавыклар кешеләргә егып, автомобильләргә салулатып җәфалады. Житди генә имгәнү, ватылу очраклары да булды. Кай көннәргә медпунктлар гипс салырга чак-чак кына өлгөрдөләр.

Ә жыллар! Әледән-әле көчле өрмә булып килеп, аларның житешмәгән жирләре калмады. Коэфсезләнмәслек тә түгел, хәтта стеналарга беркетелгән: «Өтиләребез Магнитканы төзегән, ә без — КамАЗны!» дип язылган комачларны куптарып ташларга мәташтылар кебек.

Инде чын кыш башланыр дип көткәндә, күк йөзен каплап, тагын юеш кар катнаш яңгыр килеп койды. Әйләнә-тирәнә тагын изеп ташлады. Чаллының кырый урамнарында, автомобиль заводы төзелешенең чокыр, траншея балчыклары өле андасанда өелеп яткан участкаларында тышта, ачык һавада, башкарыла торган бик күп эшләрне кичсез кыенлаштырды.

Рәис бригадасында без беренче тапкыр шундый көннәрдә булдық. Уналты кешелек бу коллектив рәттән берничә көн Яңа шәһәрнең аның янында булдырыла торган гигант заводларның киләчәктәге яшәеше өчен бик кирәкле магистраль траншеясына торбалар төшереп ялгауда эшли. Торбалар хәтсез юен: эчләре кеше аяк өсте басып үтөрлектер, ә күмеләчәк оялары тирән — баскычсыз төшөп-менеп йөрү алырлык тә түгел.

...Һәр үткән көн, йөрәкләрне рәхәтлөндереп, шатлык алып килә. Табиғат китергән комачаулыклыларны жиңеп, бригада торбалар салу заданиеен уңышлы тәмамлады. Бу торбалар завод йөрөгөнең бер тамыры булып тибәчәк.

Бригада яңа урынга, башка төр эшкә күчте. Кайчандыр басу булган тигез майданда тагын бер предприятие — торбаларны изоляцияләү цехы стеналары күтөрелгән. Әле түбәсен ябучылар төшөп тө өлгөрмәгән, ә инде бинаның эчендә техник жиһазларны урнаштыруга хәзерлек күрәләр. Цехның тышкы уң як стенасы буйлап махсус бетон юл салынырга тиеш. Ул торбалар төялгән авыр машиналарны кабул итү, төяп озату өчен кирәк булачак. Эш тизләнеп һәм, әлбәттә, әйбәт итеп үтәләргә тиеш.

— Назипович бригадасына тапшырдык, — хезмәткә олыларча караганы өчендер, Ганиевкә шулай дип, зурлап, әтисе исеме белән эндәшкәлиләр. — Бу коллектив бөтен шартларны китереп эшли, — ди сиксән беренче төзү-монтажлау идарәсе башлыгы Георгий Кобелев. — Андагы егетләр икешәр, өчәр төрлө эш беләләр. Төп һөнәрләре — төзелештәге башнялы краннар астына юл салу. Күпме генә краннар алар салган юлларда эшләмәде инде!

Әмма төзелеш ихтыяжлары соңгы вакытта бу бригаданы бер-бер артлы ике башка участкага, үзгә эшкә күчереп торыны таләп иткән. Шунның икенчесе — хәзер безнең күз алдында көрәшә торганны.

— Моңысын да, — ди Кобелев, — вакытында һәм яхшы сыйфатлы итеп үтәрләр.

— Ышаныч акланыр! — дип куатлы махсус төзелешләр трестының партия комитеты секретаре Иван Григорьевич Калугин.

Рәис һәм аның егетләре, һәр вакыттагы кебек, хәзер дә эшнең сыйфат ягына игътибар бирүдән башладылар. Бетонландырга тиешле урынны бригадир үзе җентекләп карап чыкты. Һәм күрде: биредә моңа кадәр хәзерлек эшләре үткәргән бригаданыкылар майданга комны бик юка итеп жәйгән булганнар икән.

— Юк! Без бу хәлдә бетон түшәп бракка юл куя алмыйбыз, башта унар сантиметр калыңлыкта ком жәеп чыгарга кирәк, — диде ул.

Һәм тиз генә ком төяп жиберүләрен таләп итеп, диспетчерга шалтыратты. Аның машиналар ком алып килеп җиткәнчә эшсез торган сәгатьләрдәге борчылуын күрсәтеп иде! Тагын һәм тагын телефонга тотына, әледән-әле чыгып юлга карый.

Ганиевнечеләргә заданиеенә вакытында үтәү өчен, бу участкадагы төзелешнең алдагы эшләре тукталып тормасын өчен, икенче тәүлектә икешәр смена эшләргә туры килде. Бетон төялгән машиналар бер-бер артлы килеп тора. Барысын да бер генә урынга аударып китмәсеннәр тагы дип, һәр шоферга майданны үзе барып күрсәтә бригадир. Коллектив членнарына кайсы күчкә кемнәр таратып жәяргә, естенән тигезләү, тыгызлау, шомарту механизмын — вебрейканы ничек йөртөп чыгарга кирәклеген аңлата.

Майданда сөйләшү-шаярулар тына. Барысы да кызу эштә. Машиналарның бер зурысы аударган бетон измәсе өемәнә бригадир үзе һәм комсорг Рәфил Исламов килеп баса. «Кая өле безнең зур кашыгыбыз», дип әйтеп, кулларына зуррак тимер көрәк алалар һәм измәне алар да жәя һәм тигезли башыйлар. Рәис иң уртада — бетонның иң калын урынында...

Көрәк алдылар, дидек. Яшем Рәиснекенән аз гына олырак чагымда мин Уралмаш заводы төзелешендә булган идем. Анда төзү техникасы, авыр йөк автомобильләре аз иде өле, күпчелек эш кеше кулы, жылкы көче, ат көче белән башкарылды. Кая ул чагында хәзерге экскаватор-феләннәр! Кая ул хәзерге күтәрү краннары. Еш кына измәләр аяк белән таптап ясала. Иксез-чиксез балчык көрәк белән казыла, көрәк белән күмелә, стена кирпечләре иң югарыга кадәр иңбашы — жылкы «мөндәр»нә өслеп ташыла иде. Ул зур төзелештәге тачка, көрәк, балта, жигүле ат тоткан чабаталы кешеләрнең тырыш хәрәкәтләре өле дә күз алдымда тора. Мең тугыз йөз егерме сигезенче елда башланган эш биш елда тәмамланды. Максатка ирешелде. Завод данлы эшләре белән бөтен илне чиксез куандырды, дошманнарын көендерде.

Хәзер безнең бу көннәрдәге төзелешләрдә, бигрәк тә КамАЗ кебекләрендә, техниканың индигиләре генә юк! Бетте инде ул зур-зур чокыр, канәуларны көрәк белән казу. Экскаваторлар бер тешлөгәндә авыл мунчасы көрөп утырырлык чокыр

ясап, өллә никадәр балчык умырып ала. Ә бульдозерлар, скреперлар, грейдерлар балчык, комнарны ничек жайлы сыпырып йөртәләр. КамАЗда көрәк кебек иске кораллар бүген тар майданнарга бетон-фәлән жайгандагы кебек эшләрдә генә кулланыла. Киләчәктә андый эшләр дә механикалаштырылып.

...Бригада әлеге урында эшне дөсәм иттерә. Жиңел түгел, билгеле. Маңгайларына тир бәрәп чыга.

— Эшләсәң тир түгел, алырсың мул итеп, дигәннәрме әле? Әйдәгез, туганнар, эшне тәмамлагач яхшылап ял итәрбез, юынырбыз, өс-башларны килтерербез,— диде бригадир һәм тирен сөртеп, уч төбенә төкерде дә тагын көрәгенә тотынды.

...Бу ашыгыч заданиенә дә уңышлы үтәделәр. Иртәгесен, якшәмбе көнне, аларга чыннан да ял бирелде. Шул көнне сәгәт өчләр тирәсендә, яшәүчеләр өчен бөтен уңайлыкларны булдырып салынган биек йортның — хәзергә ул тулай торак итеп файдаланыла — икенче катындагы баскыч майданчыгында кизү торучы ападан рөхсәт алып, Рәисләр бүлмәсенә кердем.

Торак якты, жылы, пөхтә итеп жыештырылган. Егетләр тәмле итеп, озак йоклап торганнар инде. Ял иткәннәр, эш киёмнәре кипкән, чистартылган. Егетләрнең кәсфләре яхшы, күңелләре хуш. Кайберләре «Чулпан» кинотеатрына киткән, кайберләре матур әдәбият китабы укый.

Рәис белән Рәфил, бөтен дөньяларын онытып, шахмат уйныйлар. Бригадада турнир бара һәм бүген аларның уйнау көннәре икән. Рәфил Рәисне кысрыклай: «Берничә йөрештән мат бирәм сиңа»,— ди. Тегесенең бирешсә килми. Фигураларның әле берсен, әле икенчесен тотып карый.

Әйдә, бүленмәсеннәр инде, дим. Шул турыда ишарәләп аңлатам да башка егетләрдән тегене-моны сорашам, бүлмәләрен карыйм. Стеналарның берсенә СССР картасы, икенчесенә Татарстанныңы эленгән. Тумбочкаларында яңа газета-журналлар. Шунда ук берничә техника китабы. Бер урындыкта математика, физика, матур әдәбият дәреслекләре. Аларның эченә карандаш салынган дәфтәрләр кыстырылган. Шкаф өстендә фоторәсем төшерү кирәк-яраклары. Шкафның ян стенасындагы элгечтә — боксер перчаткалары.

Түр стенага карыйм. Анда Юрий Гагарин рәсеме...

Бер әйбер генә сәер һәм кәмитрәк кебек күренде: бер стенада — кечкенә шүрлек. Анда зифа буйлы кыз-курчак басып тора. Ул загска язылышырга барырга әзерләнүче итеп киендерелгән: өстендә жем-жем итеп торган озын ак ефәк күлмәк, саргылт көдрәчәле башына һәм кершән ягылган алма күк алсу битенә ак челтәр беркөлгән. Аягында затлы куннан бизәкләп тегелгән туфли. Кулында — чәчәк бәйләмә. Электр нурларында зәңгәр күзләре ялтырап-ялтырап куя.

— Бусы нигә, нәрсенә аңлата соң? — дип сорамакчы идем, яшьләрнең берсе үзе өйтеп бирде.

— Матур хыял да, реаль чынбарлык та булса кирәк,— диде ул.— Өйләнмәгән егет ул безнең. Кызлар бүлмә иткәндер, ә бәлки үзе үк өмәлләгәндер әле. Кулы алтын аның, булдырмаган эше юк. Егет көшкә кырык төрле һөнәр дә аз, дигәннәр бит. Бу жир фәрештәсен булчак көләшенә охшатадыр, күрәсен, кәдерләп саклай ул аны.

— Нигә, начар өмет түгел ич,— дип ялгап китте икенче бер егет.— Теләгәнә ирешсән дә бәхетле булсын. Гүзәл кызлар күп ич безнең КамАЗда.

Дөрес әйтә егет. Шулай булмаса ни, КамАЗны яшьләр төзи ич. Аларның саны биредә сиксән биш меңнең теге ягына чыгып китте. Уртача яшьләре — егерме өч.

Чаллыда кая гына карама — төзелеш. Автомобиль гиганты корпуслары белән бергә бишьеллык ахырына ике йөз илле мең көшә шәяхчәк шәһәр дә үсә. Анда яхшы, ак бәхетле, бай культуралы тормыш өчен кирәкле уңайлыкларның бөтенсә дә булдырылачак. Биредә хәзер озын муеннары югарыга сузылган гигант күтәрү краннарының хәрәкәтсез торулары аз. Стеналар көне-төне үсә. Инде өлгергән бишәр, тугызар, уникаль катлы йөзләгән торак йортларда бәхетле семья тормышы кайный. Матур балалар ясләләрендә һәм бакчаларында күңелле елмаялар күпме хәзер! Ак халатлы тәрбияләүче апалары сыйлаган иртәнге аштан соң нәниләр, бахча майданчыларына чыгып, үз әти-әниләре тирләп-пешеп төзи торган торакларга, корыч каркасларга карый-карый, ничек күңелле йөгәрешеп йөрүләр!

Күмөктөшлөк. Душлашу. Туганлашу. КамАЗдагы күп кенә бригадаларда — Рәис Ганиев житөкчелек итә торганында да — буш вақытларда чаңгы, тимераяк белән бергә чыгу, урманга, болыннарга, су буйларына бергәләп бару, театрға, кинофильмнар карарга күмәкләшәп йөрүләр гадәт булып урнашкан. Өйләнәшүчеләрнең туйларын жыйнаулашып, комсомол туге итеп үткөрүләр дә инде традициягә кергән.

Рәис — мондый эшләрне куәтләп йөрүче. Күптән түгел ул үзләре белән арышчы Виктор Шатунов бригадасында әзерләнгән туйны да комсомол туге итеп, зурлап үткөрөргә булышкан.

...Рәфил тәки мат бирде бит.

— Бусында син алдырдың. Миңа игътибарлырак уйнарга кирәк булыр, — диде Рәис, шаян елмаеп.

Аннан без сөйләшәп киттек.

— Әнәсез түр стенага эләнгән космонавт Юрий Гагарин рәсемеңа игътибар бирдегез. Ул бит безнең бригаданың члены, — диде һәм нилектән кабул итүләрен аңлатты.

Ганиев үзе дә, бригадасы членнары да Юрий Гагаринны совет фәнен үстерү хакына онытылмас батырлык күрсәткәнә өчен бик ихтирам итәләр. Якты истәлеген саклау өчен Юрий Гагаринның — үз бригадаларының уңжиденче членының — нормасын бергәләп үтәп баралар. Һәм аңа тиешле акчаны дәүләт кассасына калдыралар.

Бу коллективта Николай Островскийның «Корыч ничек чыныкты», Муса Җәлиловның «Моабит дәфтәре» кебек әсәрләр белән бергә, Юрий Гагарин язган һәм сөйләгәннәр, аның турында язылганныр белән дә яхшы танышлар. Һәм хәзер дә аларны кызыксынып укуйлар.

Без анда булган көннәрдә, мәсәлән, язучы Юрий Нагибинның «Гагаринның елмаяуы» дигән әсәрне кулдан-кулга йөртеп укуйдылар. Ганиев ул әсәр буенча бригадасында укучылар конференциясә үткөрөргә кирәк булыр дигән фикерне әйтте.

КамАЗ төзөлешләрендә эшләүчеләрнең уртача яше егерме өч тирәсендә дигән идек. Ә менә Ганиев бригадасындагылар тагын да яшьрәкләр — бары егерме бердә генә. Бу яшьтә кеше җилкәнчәгрәк була. Рәис бригадасында китү-килүләр күптәр, ағылчанлык борчыйдыр, ихтимал, дип уйланган идем. Шул хактагы соравыма җавап бирүдән элек, бригадир каршы якта күңкә омтылып үскән маһабәт бина стена-сындагы: «Коммунизм ул — дөньяның яшьлегә һәм аны яшьләр төзи», дигән язуга, аннан соң: «1974 елда илебез КамАЗ автомобильләрен ала башларга тиеш!» дигәнәңә карап торды да әйтте:

— Моннан берничә айлар элек партия җыелышында мине КПСС членлыгына кандидат итеп алганда үзем бик ихтирам иткән, остазым дип санаган өлкән эшче, коммунист әнә шушы җаваплы сүзләргә исемә төшереп: «Энем, бу лозунг сүзләре Чаллыда гигант заводларны төзүчә яшьләргә, синең бригадаң членнарына да, димен, туг-туры кагыла. Бригаданың кешеләрен шул эздән алып бар, шул рухта тәрбиялә», — дигән иде. Димәк, эшләрәңне шулай итеп куй: алар бу төзөлешкә коммунизмгә бару юлыбыздагы иң мөһимнәрдән итеп карасыннар, шушы жирләрне, мондагы корылмаларны үз итсеннәр, яратсыннар, очрый торган барлык кыенлыкларны җиңсеннәр. Төпләнсеннәр!

Бик күңелле хәл: Рәис житөкчә булып эшләгән ике ел дәвамында берсә дә Чаллыны ташлап китмәгән. Бергә душлашып, тәту булып, нык тупланып эшлилар.

Югыйсә, бик төрлө кешеләрдән оештырылган булган бу коллектив. Күпчелегә читтән килгәннәр: Ярославль, Киров, Пермь, Свердловск, Винница, Иваново, Чабаксар, Курск һәм башка шәһәр һәм өлкәнекеләр. Биш милләт вәкилләре: руслар, татарлар, чувашлар, украиннар, чеченнар. Эшне белүләре дә төрлечә. Кайберләре төзүчә коралын Чаллыга килгәч кенә кулларына алганнар. Белемнәре дә бер тигез булмаган: алтысы ун еллыкны тәмамлаган. Калганны — җиде һәм сигез еллыкны. Характерлары да төрлө-төрлө.

— Кешеләр КамАЗны төзи, ә КамАЗ кешеләрне үстерә, — диләр Чаллыда. Әйе, монда чын кешеләр җитлегеләр.

Миңа калса, тирән мәғнәле бу сүзләр Ганиев бригадасына карата бигрәк тә

дөрестер шикелле. Партия, комсомол оешмаларының оештыру, тәрбия эшлөрөнөң йогынтысы зур. Үзгәрә, гел яхшыра бара кешеләр. Эшли-эшли укыйлар. Жиде-сигез класс кына белем булганнар кичләрэн урта мәктәпкә йөри. Пермь егете Ванир Могинов техникумга кәргән. Киростан килгән Виктор Попов институтка өзәрләне — буш вакытларын дәреслекләр өстендә үткәрә.

Ганиевнөң үзенең дә заман таләпләрәннән артта каласы килми. Ул да югары белем алырга нык карар иткән: Казан төзүче инженерлар институтының Чаллы филиалында оештырылган хәзерлек курсына йөри. Исәбе Чаллыда ачылачак технология институтына керү. Белем — нур, белмәү — хур! Беләге кәчле берне жиңәр, белеме кәчле меңе жиңәр!

Без аның дәресләргә баруын да күрәсебез килде.

Кич. Эңгер-меңгерне караңгылык алмаштырды. Соңгы ике-өч ел эчендә як-якларга ерак жәелгән, йөзләргә күп катлы йортлар калкып чыккан Чаллы электр нурларына чумды. Аудиторияләрдә чираттагы дәресләр башланды. Әнә кораб салоны хәтерләткән биек залда әдәбият тарихыннан лекция бара. Урта яшьләрдәге мөдәмм карашлы укытучы ханым М. Ю. Лермонтов яшәгән чор, аның иңгәт үзәнчәлеген, ул иңгәт иткән өсәрләр, образлар турында сөйли. Әсәрнөң аерым битләрен укып, мисәлләр китерә. Тавышы әллә ни кәчле түгел, әмма аңлый һәм яза алсыннар өчен, сүзләрен ашыкмыйча, сузып өйтә. Ә бит укучыларның күбесе көн бие төзелештә эшләгән. Арганнар, билгеле. Рәис тө, әлбәттә.

— Мин бит, абый, урта мәктәпне инде күптән, армиягә киткәнче үк бетергән идем, онытылган нәрсәләр күп, — дигән иде Рәис.

Шуңадыр, укытучы лекциясендә сөйләгәннәр белән генә чикләнми. Сорәулар бирә, тагын нәрсәләр укырга кирәклеген сорый.

...Таң ату белән тагын төзелешкә.

Бер Рәис Ганиев бригадасында кына түгел, Чаллыда, йөз квадрат километр мөйдәндә, автомобиль заводы комплексын төзүче коллективларда кешеләрне намуслы булу, хезмәткә, үз бурычларына коммунистларча караш рухында тәрбияләү үрнәкләрен күп очраттык.

Шуңа бөйләнешле тагын бер күренешкә тукталасы килә. Менә Чаллы белән завод төзелешләре арасындагы юл. Шактый озын ул. Инде әйткәнәбезчә, без анда булган көз ахыры, кыш башы көннәре бик көйсез, юллар начар иде. Әле трамвай юлы өлгермәгән. Ә рейс автобуслары исә эшкә баручыларны, эштән кайтучыларны берьюлы тулысынча алып бетерә алмыйлар. Озак көтөп юешләнәп, туңып торасы килмәгән кешеләргә, бәлки, очраячак буш урынлы машиналар утыртырлар өле дип, жөкүлөп атлы торырга туры килә иде. Жөкүлеләрнөң өметләнүләре урынсыз түгел икән. Еш кына хәлдә аларны утырталар. Шундый өметләре акланганнар арасында без дә булган зур служебный автобустә утызлап буш урын бар иде. Шофер Николай Лапшин юлдагы жөкүлеләр арасында авыррак атлап барганнарны аки бала житәкләгәннәрне күрә икән, күл күтәрәп сорауларын да көтөп тормый, ишекне ачып үзә чакырып алып утырта. Бара-бара автобусы кеше белән тулды.

Менә безне сәерсендергән, гажәпкә калдырган тагын бер яхшылыгы: шәһәргә житер алдыннан шофер радиосын алып:

— Жәмәгаты! Минем төрәзмә төбенә аңча сала бешладыгыз. Зинһар, алай эшләмәгез. Мин ачкагызны алмыйм, — дип игъдән итте.

КамАЗның кешеләрне тәрбияләүгә зур игътибар бирүче житәкчеләре бәлки шоферларга бу төр чараның да кирәклеген аңлатканнардыр, ул кәдәресең сорамадым, әмма Николай Лапшин кебек эшлөүчеләр күп очрый монда!

Хәзер генә мин: «КамАЗның кешеләрне тәрбияләүгә игътибар бирүче житәкчеләре», дидем. Шушы урында Чаллы шәһәр комитетының беренче секретаре, мин бу вазамда сүз алып барган Рәис Ганиевнөң ихтирам иткән адаш абыйсы — Рәис Бәляевнөң журналистлар белән бер очрашуында әйткән сүзләре кылт итеп исемә килеп төште:

— Шәһәребез яңа. Халкының да иң зур күпчелеге яңа килгәннәр. Төрлесе бар. Мәскәү һәм илебезнөң башка алдыгы калаларына кяреп, — дигән иде ул, — без гөрлөп үсүче зур Чаллыны үрнәк коммунистия шәһәр итәргә омытылабыз. Нәр яктан

тәртип, культуралы, матур тормыш-көңкүрөш булдыру — максат шундай! Моның өчөн көрөшкө меңнәрчә алдынгы эшче һәм хезмәткәрләр тартылды. Аерым алганда, һәр төзү тресты коллективы, халык дружиналары сыйфатында, билгеле районда чиратлашып дежурлык итә. Тиешле тәрбия, оештыру чараларын күрә.

— Элегрәк,— ди Ганиев,— түнөп йөрүчеләр, тәртипсезләр шактый еш очрый иде. һәркайсын акылга утырта бардык. Әлбәттә, гаебенә карата чарасы: берәүләренә төшендерәсез генә, икенчеләренә, «генаһсына» карата тиешле җазасын бирдертү... Хәзер, кем әйтмешли, «гарип жаннар» сирәк очрый инде, дежур торган вақытларьбыз тыныч үтә.

Без Ганиевның шәһәр комитеты бюросы члены буларак та бурычларын ничек үтәвен беләсебез килде. Комитетның беренче секретаре Фердинант Сабитов янына юнәлдек. Комсомолның Чаллы шәһәр комитеты житәкчеләре үзләренәң киңәшләшү-планлаштыруларын бетергәннәрдер дә тагын төзөлешләрдәге оешмаларына урында булышырга киткәннәрдер, дип уйлаган идек. Әлеге бүлмәләрендә икәннәр. Бөтен Союз Удар төзөлеш штабы кешеләре белән комсомол-яшьләр бригадаларының ярыш шартларын ничек үтәүләрен анализлап утыралар иде.

— Бездә хәзер,— диде беренче секретарь,— мондый бригадалар дүрт йөз. Зур күпчелеге инде остарып життеләр. Әйбәт эшлиләр. Рәис Ганиев бригадасы иң югары үрнәк күрсәтүчеләр арасында. Бюробызыңның члены буларак та, ул сынатмый. Карала торган мәсьәләләргә дәрәҗә чышуга ярдәм итәрдәй чыгышлар ясей, башлангыч комсомол оешмаларында, яшьләр арасында тәрбия, оештыру эшләрен яхшыртуга юнәлдерелгән тәкдирләргә керте. Үз бригадасында да комсомол тормышы кайнап тора. Комсорг Фәнил Исламов белән ул һәр эшкә иҗади карый. Бригадасындагы һәр комсомолец союзда булмаганнарга әйбәт йогынты ясейлар, аларның политик аңын, техник белемнәрен күтәрү, квалификацияләрен арттыру турында кайгырталар Рәис белән Фәнил.

Рәис Беляев күптән түгел «Комсомольская правда» газетасында бик хаклы язып чыкканча, яшь эшчегә үзенең сәләтлелеген күрсәтү өчөн һәм җәмәгать тормышына кушылып китү өчөн кирәкле мохит нәкъ комсомол-яшьләр бригадасында барлыкка килә. Бөтен Союз Удар төзөлешендә тәҗрибә шуны күрсәтә: барлык әйбәт башлангычлар нәкъ менә комсомол-яшьләр бригадаларында туа.

* * *

...Нәкъ менә кешеләргә туплай, алар белән эшли, аңлаша белгәнә дә инде, Рәис Ганиев бригадасы заданиенә бөтен күрсәткечләр буенча да үти, еш кына шактый арттырып та үти. Күптән инде шулай.

Без, кыш уртасы житкәч, карлар шактый күп яуган, каш-керфекләр, сакал-мыеклар бәсләнерлек, төкерек жиргә төшеп житмиңә үк бозга әйләнерлек салкын көннәрдә янәдән КамАЗда булдық. Бригадир Рәис Ганиев белән күрештек.

— Туңмыйсызмы соң?— дип сорадым мин.

— Без чыныккан инде. Эшлибез, абый, теге вақыттагы юеш, пычракларда тагын да читенрәк иде әле,— дип җавап бирде ул.

Башлыклары белән дә аңгәмә булды.

Сөенештек: бригада еллык заданиенә йөз житмеш биш процент тирәсенә житкереп башкарган. Күп материалны яңа калдырган. Эшләренәң сыйфаты яхшы дип табылган. Бригадага «СССРның 50 еллыгы исемендәге коллектив» дигән мактаулы исем бирелгән.

Рәис һәм аның иптәшләре бишьеллыкның өчөнчә хәлиткеч елына тагын да зуррак йөкләмәләр алганнар. Алар Социалистик Хезмәт Герое Николай Злобин, Рәис Сәлахов, Рәфис Сабирҗанов, Вазих Мавликов бригадаларының алдынгы эш алымнарын өйрәнәләр, аларны үз коллективларында киң куллану чараларын күрәләр. Рәис бригадасында, аның белән ярышучы башка бригадалар арасында дәртле хезмәт дулкыны көчәя.

Шәһәрнең зур майданындагы: «Горурлан, КамАЗ, шушундый кешеләргә белән!» дигән алтын хәрәфле язучы астына рәсемнәр арасында монтажчы комсомол-яшьләр бригадасы житәкчесе Рәис Ганиевның рәсеме урын алуы, әлбәттә, тикмәгә түгел.

Флорид Әгъзәмов

ЧОРНЫҢ ЕЛҖАЗМАСЫ

1972 елгы очеркларга күзәтү

Узган ел чыккан очеркларның үзләрен тикшерүгә күчкәнчә, башта жанрның асылын һәм бурычларын, әдәбиятның бүтөн төрләре, жанрлары арасында тоткан урынын ачыклап китәргә кирәктер. Бездә өлгә мәсьәләләр буенча һаман да капма-каршы карашлар яшәп килә.

Берәүләр очеркны матур әдәбиятның тулы хокуклы бер жанры дип карыйлар. Язылышы, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан ул матур әдәбиятның башка жанрларыннан (әйтик, хикәяләрдән) бернәрсәсә белән дә аерылмаска тиеш диләр. Әгәр без очеркка матур әдәбият әсәренә куела торган таләпләрдән генә чыгып бәя бирү юлына бассак, күп кенә әйбәт очеркларыбызны, бигрәк тә газеталарда басыла торганын, өлгә жанр хәзинәсеннән чыгарып ташларга тиеш булыр идея.

Икенче берәүләр очеркны саф публицистик жанр итеп карыйлар. Әгәр дә бу карашка кушылсак, очеркның иң мөһим хасиятен — сәнгатьчәлеген инкаръ итү юлына басар идея.

Күрәсез, очерк һәм әдәби, һәм публицистик жанр дигән фикерне раслаучылар хаклырактыр. Чыннан да, очерк үзгәчә беллетристика алымнарын да, публицистика алымнарын да берләштерә. Очерк, тормыш фактларын, күренешләрен, кешеләр тормышындагы вакыйгаларны сурәтләп, алардан сәнгать хакыйкатен сыгып чыгара, әмма алар авторның төп фикере, идеясе аша үткөрелә, аларның социаль асылы, тенденциясе асызыклап, алгы

планга чыгарыла. Очерк образлары публицистика белән сугарыла. Шулай итеп, очерк саф эстетик максатларны гына күздә тотмый, ә мөһим иҗтимагый проблемалар күтәрә һәм еш кына аларны хәл итү юлларын да күрсәтә. Мәгәр ни өчен аны әдәби жанрларда полотнолы әсәрләр иҗат итү өчен чимал дип кенә карарга ярамый. Аның үзгәчә хас бурычлары бар. Ул тормыш вакыйгаларына актив катнаша, ярышып яңаны яклай, нәфрәтләнәп искенә кире кага.

Бу жанр турында сөйләгәндә, мин журналда басылган яки китапка теркәлгән әсәрләр белән генә чикләнеп, газета битләрендә дөнья күргәннәрен читкә кагуга каршы. Журнал һәм газета очерклары арасында кайбер аермалар булса да, мин аларны бердәй таләпләрдән чыгып анализларга кирәк дип саныйм.

Нәшрият чыгарган китапларда булсын, газета-журналларда булсын, иң күп санлы очерклар замандашларыбыз турында, аларның эше, омтылышлары, үй-теләкләре турында. Бу — совет әдәбиятында һәм публицистикасында ныклы тамырлар жибәргән күркәм традициянең давам иттерелеше. М. Горький болай дип язган иде: «Ялгызак иҗатчылармы, көрәшчеләрме, өллә иҗат коллективымы барыбер, — очеркның үзгәчә мөмкин кәдәр һәрчак жанлы кешеләр булырга тиеш»¹.

¹ М. Горький. Әсәрләр җыентыгы 30 томда. 25 том. 59—60 битләр.

Замандашларыбыз образын ижәт итүдә портрет очеркларның зур урын тотуы бик табигый. 1972 елгы татар очеркларын барлаганда да шул хәл күзгә ташлана. Портрет очергы бик мәһим ижтимагый вазифа башкара: ул совет кешесенең рухи дөньясын, үсә бара торган социаль активлыгын, хезмәтен, эзләнүләрен, ижатын гәүдәләндерә. Анда, яңа җәмгыять төзүче кешенең типик сыйфатлары ассызыкланган хәлдә, шул ук вакытта аның индивидуаль йөзә дә ачыла.

Әдәбият һәм публицистикабызда җәмгыятьтән айдәп баручы кеше — эшчеләр сыйныфы вәкилләренең тиешле гәүдәләнеш таба алмавыннан еш зарлана идек. Хәзер әйтергә ярыдыр: очеркка мондый шелтә ташлап булмый. Очерк, төрле һөнәр кешеләренең публицистик образларын актив ижәт итеп, республикабыздагы эшчеләр сыйныфының биографиясен тудыра.

Бу жанр гәүдәләндергән төрле һөнәр кешеләре арасынан хәзер төзүче дигәннәр алгы планга чыкты. Бу, әлбәттә, Татарстанның чын мәгънәсендә төзелеш майданына әверелүенә, дөньяда тиндәше булмаган КамАЗның тернәкләнеп аякка баса башлавына бәйле. КамАЗга багышланган очеркларда партия һәм ил йөкләгән вазифаның олылыгын йөрәгә белән аңлаучы, үз эшенә нык бирелгән таза рухлы, чын патриотик һәм интернационалист совет кешеләренең образлары, бер уй, бер теләк белән янгән коллективларның күмәк портреты гәүдәләнеш таба.

Арадан күләмә ягыннан да, сыйфаты ягыннан да Р. Вәлиевнең «Каурийлар чыныкканда»¹ дигән әсәрән аерып күрсәтергә кирәк. Әсәрнең уңышлы чыгуын очеркның шул коллективта үзенең эшловә, кешеләрне яхшы белүе белән аңлатырга кирәктер. Ләкин хикмәт анда гына түгел. Р. Вәлиев иптәштә очерк жанрының үзгәртеп караган тою бар. Ул Вазих Мавликов бригадасындагы төрле милләт вәкилләренең бер коллективка ныгып туплана, уртак максат җирлегендә бер үзәккә жыела баруың, кешеләрдә «үземнеке — үзектә, кешенеке — кештәктә» дигән фәлсәфәдән һәм психологиядән арынып, коллективизм хисенең тамырлануын, күмәк хезмәтнең рухландыргыч көчен, аның яңадан-яңа иҗади эзләнүләргә этәрүен ашыкмый-кабалаңмый гына, көндәлек тормыш де-

тальләрендә, төзүчеләрнең эш хәрәкәтләрендә, бер-берсенә мөнәсәбәтләрендә жанлы итеп сурәтләп бирә.

Автор образларны ижәт иткәндә, тормыш күренешләрен сурәтләгәндә сәнгать һәм публицистика алымынарын уйлап-улчәп файдалана, аларны органик үрә белә. Дөрес, Р. Вәлиев әсәрнең публицистик ялкын бәркеп, күзгә бәрәп тормый, ул, ничектер, артык плангарак күчәреп. Әмма һәркайда, һәр нәрсәгә, һәр геройга, аның эшенә, хольк-фигыленә авторның актив мөнәсәбәте, карашы, бәясә юл өстеннән дә, юл арасыннан да төемләнеп тора. Очеркта, мәсәлән, халыклар дуслыгы турында ялтыравык сүзләр дә, аңа мәдхия дә юк. Әмма бу олы хиснең бригада эгзальларының күңелләрен көннән-көн ныграк били баруын, бердәм хезмәт һәм бердәм омтылышның моңа хәлиткеч йогынты ясауын, коллективка Муса Җәлилне кабул иткәннән соң рухи туганлык хисенең тагын да балкый төшкән автор такт белән, тыйнак итеп сурәтли алган. Нәтижәдә, тормышның ачысын-төчесен инде шактый тагын өлгәргән, кырысрак холькы, каты куллы, әмма гадел, принципиаль бригадир В. Мавликов җитәкчелек иткән интернациональ коллективның күмәк портреты күз алдына шактый калку булып килеп баса. Публицистик гомумиләштерү, сюжет-композиция таләпләре җәһәттеннән кимчелекләре булуга карамастан, очерк яшә авторның уңышы дип саналырга хаклы.

Очерк жанрында байтактан эшләп килүче Р. Хисмәтуллинның «Җир уллары» исемле әсәре дә¹ КамАЗ төзүче Ключев бригадасы членнарында коллективизм һәм интернационализм хисенең гадәткә әверелеп китүе процессын сурәтли. Гадәткә автор мәсьәләне катлаулылыгы белән күрсәтергә омтыла, кешеләр тормышындагы кискен ситуацияләргә алып, хәрәкәт сыйфатларының чыныгуын шул хәлләрдә аңарга тырыша.

Очерк үзгәргәндә Латыф Карабаев белән Арал Теләшев «Берләшкән». Берсе зур төзелешләрдә эшләп, интернациональ тәрбия мәктәбе үткән, икенчесе олы коллектив тормышы белән яши башлаган, әмма андагы гадәтләргә үзләштерергә өлгермәгән. Карабаев ярдәмендә Арал Теләшевның иске гадәтләреннән котыла баруын ав-

¹ «Казан утлары» журналы. 1972 ел. 2—3—4 сәһнәр.

¹ «Социалистик Татарстан» газетасы. 1972 ел. 14 декабрь.

тор ышандырырлык һәм тәсирле итеп сурәтлi.

Журналист Х. Зарипов та КамАЗдагы төрле милләт кешеләренең хезмәттә туганлашу процессын үзенчә гәүдәләндерергә омытла. Автор «Легенданың даһамы», «Вёрсавий пан КамАЗ төзи» исемле очеркларында төзелешнең колачын, аны коручыларның рухи байлыгын, халык алдында җаваплылык тоюларын күрсәтү өчен уңышлы фактлар сайлый, фактларның мәгънәсен ачып бирә белә.

Публицист тормыш материалы белән иркен эш итә, көтелмәгән чагыштырулар, кызыклы документлар, отышлы аналогияләр китерә һәм иң әһәмиятлесе — шулар нигезендә гомумиләштерүләр ясый.

КамАЗ төзүчеләр галерясын тулыландыруга Барлас Камалов ләеклы өлеш кертә. Аның «Ул һаман солдат»¹ һәм «Күңел»² исемле очеркларында производство командирлары Зөфәр Садретдинов һәм Люция Шәмсетдинова образлары гәүдәләнә. Болар — тынгысыз һәм киң күңелле, туганы өчен дә, күршесе өчен дә борчыла һәм кайгырта белүче, коллектив интересын күз өстендә каш итеп танучы җитөкчеләр, ил күләмендә фикерләүче жемәгәт эшлеклеләре булып күз алдына килеп басалар. Б. Камалов үзенең очеркларында геройлары тормышыннан берничә әһәмиятле эпизод ала һәм шулар аша аларның характерындагы төп сыйфатларны ачып бирергә тырыша. Ул шул җирлектә тиешле гомумиләштерүләр ясый, нәтижеләр чыгара. Аның публицистик фикере юллар арасына яшеренми. Ул аны ачык итеп әйтә бирә.

Биредә шулай ук КамАЗ турында яза торган авторлар М. Хәсенов, М. Маликова, К. Тимбикова, Ж. Кәлимуллин, Х. Мөхәмәтшин, М. Әмирханов һ. б. очеркларына да тукталырга мөмкин булыр иде. Алар арасында уңышлы гына очерклар бар.

КамАЗ турында башка өлкәләрдән һәм республикалардан да килеп язалар. Кайбер интешләр ул язмаларда әлеге заводның кайда, кемнәр тарафыннан төзелүен абайлап булмаудан, республикада яшәүче төп милләт кешеләренең тиешенчә күрсәтелмәвеннән зарланалар. Әйе, андый фактлар бар. Бу — язма авторларының интер-

национализм төшенчәсен ни дәрәҗәдә аңлауларыннан килә булыр. КамАЗга килүчеләр язучылар һәм журналистлар союзына сугылмый калмыйлардыр. һәм дустанә әңгәмә вакытында аларга җайлап кына бу хакта исләренә төшереп кую да ярыйдыр. Әмма бу урында мин С. Хәкимнең бер фикерен китерәсем килә. Ул болай ди: «Төрле халыкның иҗәт көчләре КамАЗда үз талантларын сыный. Ышанам, зур полотнолар туар. Ләкин шушы җирдә туып үскән язучының (журналистың да дип өстәр идем мин) бер өстенлеге бар: җире булыша, тарихы, традицияләре булыша. Язучы шул көчне тоя, җирнең жылысын башкалардан әйбәтрәк тоя»³.

Бездә шундый интернационалистик традицияләр күптәннен килә һәм ул КамАЗга байла рәвештә янә дә байый: татар язучылары һәм журналистлары үз милләт кешеләре турында гына түгел, бүтән милләт вәкилләре хакында да мөхәббәт белән, соклану хисе белән язалар. Моңа мисал итеп инде телгә алынган әсәрләргә, шулай ук яңаларын өстәп китерергә мөмкин. һәм, киресенчә, Татарстанда яшәүче рус һәм бүтән милләт язучыларының, журналистларының әсәрләрендә төп халык кешеләренең ягымлы образлары зур урын ала. Бу җәһәттән Г. Паушкин, Я. Виницкий очеркларын искә төшерү дә җитә. Әлеге хәл интернационализмга тугрылык, кешегә милләтенә карап түгел, ә эшенә, жемгыягәтә тоткан урынына карап бая бирү сыйфатларының иҗәт интеллигенциясенә каньна сеңүе турында сөйли.

КамАЗ турында сүз алып барганда шул кадрәсен дә әйтергә кирәк, аның данлы елъязмасын иҗәт итү эшенә безнең язучылар авыз тутырып сөйләрлек өлеш кертмиләр әле. Әлеге бу йөкне нигездә журналистлар күтәрәп бара. Ләкин алар да мәсьәләләргә өстан-өстан генә күтәрәләр. Республиканың гына түгел, ә бөтен илебездең горурлыгы булачак төзелеш һәм аның кешеләре, ул алып килә торган экономик һәм социаль үзгәрешләр өлкән язучыларның да, урта буын һәм яшь әдипләрнең дә иҗәт фантазиясенә куәтле канат куярга тиеш иде. КамАЗ һәм яна кала төзелешенең язучы кешегә кинди рухи байлык бирә алуы турында Э. Касыймов «Социалистик Татарстан» газе-

¹ «Казан утлары» журналы. 1972 ел. 8 сан.

² «Соц. Татарстан» газетасы. 1972. 28 март.

³ «Азат хатын» журналы. 1972 ел. 12 сан. 3 бит.

сында язып чыкты. Яңа төзелештә «беркайчан онытылмастай һәм инде кабатланмастай күренешләргә очрыйсың. Аларны куен дәфтәренә түгел, күңеләңнең иң түренә теркәп, сендереп куясың,— ди автор.— Соңыннан, берәр әсәр язарга керешсәң, түшәмгә төбөлөп, бармактан суырып утырырга туры килмәячәген шәйлисәң. Ә мондагы кайнар яшьлек рухы? Навасына тикле монда бөтенләй үзгә кебек. Янарасың, яшәрәсәң, сауланасың»¹. Шушундый форсаттан файдаланмау, иҗат көчәңне зур вакыйгаларда сынап карамау, түл җаярга омытылау әдип өчен, бигрәк тә яшь каләм иясә өчен табигый хәл микән? Минемчә, бу хакта иҗат оешмалары да, редакцияләр дә уйланырга, оештыру чаралары күрергә бурычлыдыр.

Республикабыз эшчеләр сыйныфының икенче бер зур отряды — нефтьчеләребез дә очеркистларның куз уңында булырга тиеш кебек. Нефтьчеләрнең аерым вәкилләре 1972 ел очеркларында гәүдәләнеш тапмады түгел. Мәгълүм ки, бу һөнәр кешеләренә гаять җаваплы вазифа йөкләнгән. Алар шушы бишьеллык дәвамында һәр елы 100 миллион тонна нефть биреп барырга бурычлылар. «Кара алтын»ны жир куенынан аерып алу һаман кыенлаша барган бер чорда аларның хезмәте һаман да катлаулана, киееренкеләнә, табигать белән көрәштә өстәмә кыенлыklar туа. Бу хәл исә ижади эзләнүгә бермә-бер арттыруны, осталыкны янә дә чарлы тәшүгә таләп итә. Димәк, чын иҗатчылар, энтузиастларның калку образларын гәүдәләндерү максатында нефтьчеләр арасынан прототиплар табу өчен мөмкинлекләр зур.

Журналист Ж. Рәхимовның «Казан утлары»нда басылган «Өченче этап»² исемле очеркы һәм «Якташлар»³ дигән җыентыгына кергән «Эш күрсәткән ирне ил онытмый» очеркларында нәкъ менә туктаусыз ижади эзләнүче нефтьчеләр үзеккә алынган. Икенче очерк герое атаклы нефтьче, Социалистик Хезмәт Герое, СССР Верховный Советы депутаты Г. Сәетгәрәев гел яңалыкка омытылучы, һәрнәрсәгә ижади

караучы, үз коллективының хезмәт мәшәкатләрен генә түгел, бәлки зур җәмәгәт эшләрен дә җилкәсендә күтәрәп баручы кеше булып күңелдә уелып кала. «Уйнамый торган» артык детальләр, биографик эпизодлар булуга карамастан, минемчә, әлеге очерк китапка кергән язмалар арасында уңышлысы. М. Хәсеновның «Кайнар сулыш» исемле очеркы да бүгенге көн операторларының көндәлек эшнә ижади югарылыкка күтөрүләрен гәүдәләндергә омтыла⁴. Әмма тулаем алганда, бу һөнәр кешеләренә язучылар һәм журналистлар тарафыннан игътибар кими төште. Хәлбуки, данлы нефтьчеләребезнең һаман да тугызынчы бишьеллык алдынгылары сафында атлауларын һәм республикабызга, илебезгә дан өсти торуларын хәтердән чыгарырга ярамастыр.

Узган ел портрет очеркларында эшчеләр сыйныфының башка отрядларыннан да вәкилләр сурәтләнде. Алдынгы замандашларыбыз характерының үзенчәлекле чалымнарын гәүдәләндерү җәһәтәннән И. Низамов актив эшли. Ул республика газетасында «Замандашым, героем» дигән махсус рубрика алып бара. Публицист иҗат иткән образлар арасында менә инде 23 ел төзүче булып эшләүче, үзе калкыткан йортлар белән горуруланып яшәүче Зөбәржәт Хәмидуллина⁵, гаять зур тормыш сынауларын сынмыйча-сыгылмыйча үзгә, сугыштан гарипләнеп кайтса да, химиклар сафында үзгә лаеклы урын таба алган Галимҗан Сәлимҗанов⁶, бүгенге җитәкчегә хас сыйфатларны — коллективта эшлекле атмосфера тудыру, кешеләргә ышану һәм алардан таләп итү, һәркемне сәләтенә карап үз урынына куя белү сыйфатларын үзләштергән, шуңа күрә дә коллективта ихтирам казанган цех начальнигы Владимир Белов⁷ образлары хәтердә кала.

Безнең әдәбиятта һәм публицистикада авыл темасы элек-электән зур урын ала килде. Узган ел очерк әдәбияты бу җәһәттән нинди җимешләр бирде соң?

Иң элек Х. Хәйруллинның Социалистик Хезмәт Герое, колхоз председателе Дамир Әхмәтов хакында язган «Хуҗида үскән

¹ «Социалистик Татарстан» газетасы. 1972 ел. 19 сентябрь.

² «Казан утлары» журналы. 1972 ел. 9 сан.

³ Ж. Рәхимов. Якташлар. Казан. 1972.

⁴ «Соц. Татарстан». 1972 ел. 8 июль.

⁵ «Социалистик Татарстан». 1972 ел. 12 май.

⁶ Шунда ук, 1972 ел. 4 июль.

⁷ Шунда ук, 1972 ел. 11 август.

батыр»¹ исемле очерк китабын атарга мөмкин. Автор үз героеның тормышын бала вакытыннан алып бүгенге көнгәчә сурәтлi. Менә Дамир бөләкәй генә суда йөзәр өчен иптәшләре белән бергәләп «кораб» ясый, шуның капитаны була. Бу эпизод геройның бөтен киләчәк тормышына ишарә ясый торган символика булып килеп керә. Дамирга диңгез корабы капитаны булырга туры килми, әмма кыр корабы штурвалы аның кулында. Техникага, җиргә кендеге белән береккән бу гади авыл егете үз өстендә шундый тырышып эшли ки, аны җитәкче итеп күтәрәләр: ул башта партком секретаре, аннары председатель итеп сайлана. Д. Әхмәтовның тормыш юлы кызыклы деталләр, эпизодлар аша, эш-хәрәкәттә, кешеләр белән мөгамәләдә ачыла. Ул бүгенге авылда төп йөкне җилкәсендә күтәрәп баручы буынның асыл сыйфатларын үзендә туплаган бер вәкил булып күз алдына килеп баса. Шул ук вакытта аның үз индивидуаль йөзә бар.

Х. Хәйруллин очеркында художестволы тасвир югарылыгына күтәрелгән урыннар байтак. Әмма очеркта җитешсезлекләр дә аз түгел. Бу хакта алдарак сүз булып.

Узган ел Д. Зөбәерова бүгенге авылның алдынгы кешеләрен үзенә хас күзәтүчәнлек һәм лиризм белән гәүдәләндерүен давам иттерде. Аның авыл Советы председателенә багышланган «Хөрмәтле Нурҗамал» очеркы² публицистик фикер куәте белән дә, сәнгатьләү алымнары белән дә уңышлы өсәрләренң берсе, минемчә. Автор безнең чынбарлыкта татар хатын-кызларының нинди югарылыкка күтәрелүен саран, әмма отышлы буяулар белән калку итеп сурәтлi алган. Бу жанлы образда без күрәсе килгән җитәкче кешенең сыйфатлары тупланган. Нурҗамал Сабирҗанованың бөтен мәшәкәте, бөтен үе кешеләр хакында, бөтен тормышы кешеләргә багышланган. Кеше шатлыгы — аның шатлыгы, кеше кайгысы — аның кайгысы. Д. Зөбәерованың «Секретарьның бер көне» исемле очеркы да³ шуңа охшаш теманы ачуга багышланган.

Ә. Фазылҗанов, Н. Тажиев, М. Рафиков, Ф. Хужин, башка журналистларның

очерклары һәм язмалары шулай ук бүгенге авыл кешеләренең характерлы сыйфатларын күрсәтү максатын күздә тота.

Чордашларыбыз портретлары галереясында интеллигенциянең алдынгы вәкилләре шактый. Очерк әдәбияты атаклы галимнәрбез, әдипләрбез, артистларыбыз һәм башка профессия кешеләренең үзенчәлекле образларын гәүдәләндергә омтыла. Бу — безнең тормышыбызда фән-техниканың, әдәбият-сәнгатьнең торган сәен зуррак урын ала баруы белән дә, әдип-журналистларыбызның бу даирә кешеләренең тормышын, омтылышларын яхшырак, якыннанрак белүе белән дә аңлатыла булса кирәк.

Галимнәргә багышланган очерклар геройларның максатка омтылучан характерларын күрсәтергә тырышулары белән генә түгел, ә үз геройлары эшли торган гыйльми өлкәләрдән мәһим мәғлүматлар бирүләре белән дә кызыклы. Алар укучының танып-белүгә булган ихтыяжын канәгатьләндерә. В. Гудкованың Х. Мөштәри⁴, М. Зариповның М. Фәйзуллин⁵, М. Хәмитовның Г. Галиуллин⁶, М. Насыйбуллинның Ф. Фәтхуллин⁷ кебек профессорларыбыз хакындагы очерклары әнә шундый планда язылганнар.

Инде дөнья куйган, әмма шәхесләре һәм иҗатлары бүген дә тәрбия мәктәбе булган әдипләрбезнең образларын тудыруга яки үл образларга яна чалымнар һәм штрихлар өстәүгә соңгы елларда игътибар арта төште. Г. Минскийның Г. Ибраһимов, Н. Такташ, Г. Кутуй⁸, М. Әмирнең М. Горький, Н. Такташ, Ф. Кәрим⁹ хакындагы элгәрак дөнья күргән очерклары күңелләргә сеңеп калган иде. Узган ел очерк әдәбияты бу исемлекне тагын да тулыландыра төште. «Казан утлары» журналы редакциясенең андый материалларны басу өчен махсус рубрика кертүен хупларга кирәк. Г. Бәширов үзенең «Уйланулар» исемле очеркында татар советы әдәбиятының нигез ташларын салышкан

⁴ «Казан утлары» журналы. 1972 ел. 3 сан.

⁵ Шунда ук, 5 сан.

⁶ Шунда ук, 3 сан.

⁷ М. Насыйбуллин. Без капчыкта ятмый. Казан. 1972.

⁸ Г. Минский. Замандашлар. Казан. 1964.

⁹ М. Әмир. Үзбөз турында. Казан. 1971.

¹ Х. Хәйруллин. Хужидә үскән батыр. Казан. 1972.

² «Азат хатын» журналы. 1972 ел. 11 сан.

³ Шунда ук, 2 сан.

Ш. Камал, Г. Гали, Г. Толымбайский, Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Нигъмәти, М. Галәу кебек әдипләренң аерым сыйфатларын сәнгать һәм публицистика алымнары белән оҗа итеп гәүдәләндерә. Тәҗрибәлә язучы, һәр шәхеснең үзәнә генә хас штрихларын сурәтләү белән бергә, аларны берләштерә, бер үзәккә туплый торган сыйфатларын — язучы хезмәтенә изге эш итеп карау, үз-үзәнә һәм башкаларга таләпчәнлек, партиягә бирелгәнлек сыйфатларын кәлкү итеп күрсәтә. Автор үзәнәң геройларына элекке һәм хәзергә мөнәсәбәтән бергә үрәп күрсәтеп бара. Бу алым әсәрнең публицистик пафосын аерата көчәйтә. Әсәр узганга түгел, бүгенгегә һәм киләчәккә юлланган. Автор бүген иҗат итүчә һәм иртәгә әдәбият мәйданына басачак көчләргә мөрәҗғәт итеп: «Исегездә тотасызмы: безнең совет әдәбияты бишгә янында менә нинди каһарман шәхесләр торды, алар иҗат эшенә менә ничек карыйлар, халык, партия менә нинди җаваплылык тоялар иде, ө сез аларга лаеклымы, аларның шушы гүзәл сыйфатларын үзегездә тәрбияли алдыгызмы, тәрбияләргә әзерсезме», ди сыман.

Г. Ахунов та «Гомер буе үзе булып калган кеше» исемле очеркында И. Гизини туры сүзлә, принципиаль, нечкә күңеллә, яшьләргә игътибарлы, җор сүзлә әдип һәм гражданын итеп алга китереп бастыра. Ә. Маликов Г. Хужиниң ягымлылык, ярдәмчеллек, кешеләргә игътибарлылык сыйфатларын мәгънәлә детальләр аша гәүдәләндерә. Шуниси хәрактерлы, авторлар әдипләренң шәхесе белән иҗатларының аерылгысызлыгына ишәрә ясыллар.

Очерк әдәбиятында хезмәтчел интеллигенциябезнең башка өлкәдә эшләүчә вәкилләренә дә урын бирелә. Артистлар, укытучылар, врачлар һ. б. Ул әсәрләренң барысына да тукталып торырга мөмкинлек юк. Шулай да тикшерү һәм суд органның эшләүчеләрне тасвирлауы М. Насыбуллинның активлыгын билгеләп үтәсе килә. Ул узган ел «Без капчыкта ятмый» исемле җыентык һәм вакытлы матбугатта байтак очерклар бирде. Арада укышлылары да, укышсызрак чыкканнары да бар. Бу хакта матбугатта яздылар¹. Нәрхәлдә, яңа авторның әсәрләре очерк

әдәбиятының тематик офыгын киңәйтү йөзеннән файдалы.

Очерк әдәбиятын барлаганда, тагын бер аһәмиятле теманы игътибардан читтә кадыру мөмкин түгел. Миң революция каһарманнары, сугыш геройлары һәм хезмәт ветераннары турындагы очерклары күздә тотам. Зур юбилейлар уңае белән бу тематиканың нык активлашуын һәм аның яшә буыны революцион, сугышчан, хезмәт традицияләрендә тәрбияләүдә гаять зур роль уйнавын билгеләп китәргә кирәк. Бу хакта партиянең XXIV съездында үтемле итеп әйтелде.

Әлеге җәһәттән 1972 елгы очерк әдәбияты яңа геройлар, яңа темалар алып килде. Татарстан китап нәшриятында профессор Р. И. Нәфиков редакциясендә чыккан «Көрәштәшләр» исемле җыентык² бик кызыклы. Анда шәрык каһарманы Муллауур Вахитов һәм аның көрәштәшләре турында яңа мәгълүматлар, детальләр, эпизодлар тулып ята. Арада очерк жанрында иҗат ителгән әсәрләр дә бар.

КамАЗ төзелешенәң киң қолач алуы һәм бу төзелештә катнашучыларга беренче стахановчыларның, Магнитка ветераннарының, Украина шахтерларының мөрәҗғәтләре буыннар давамчанлыгы темасын алгы планга чыгарды, һәм бу тема нигездә портрет-очеркларда үзәнәң чишелешен тапты. Республикабыз матбугатында аталар һәм балалар бердәмлегә темасының укышлы яктыртылуы «Правда» газетасы тарафыннан билгеләп үтелде³.

Шулай итеп, узган елгы портрет очерклар әдәбияты төрлә сыйныф, төрлә социаль төркем, төрлә милләт һәм төрлә һөнәр кешеләренәң образларын гәүдәләндерергә омтылды. Эш-хәрәкәтләрәң, тирә-юньгә, кешеләргә мөнәсәбәтән, фикер йөртү манерасын сурәтләү аша очеркистлар замандашның активлыгын ачарга тырыштылар. Алар шәхесне үзәнә генә хас сыйфатлары белән тасвирлау белән бергә аны социаль планда гәүдәләндерделәр. Шунуң өчен ир язмышында ил язмышы чагыла.

Портрет очеркларының тәрбияви куәте үрнәк булырлык мисалга корылуында. Мәгълүм булганча, В. И. Ленин социализмда үрнәк көченәң киң қолач алачагын искәртәп, матбугаттан массаларны тормыш

¹ Карагыз: Хәсән Сарьян. Без капчыкта ятмый. «Казан утлары». 1972 ел. 9 сан. 167—169 битләр.

² Көрәштәшләр. Казан. 1972 ел.

³ «Правда» газетасы. 1972 ел. 10 февраль.

ның барлык өлкәләреннән алынган жанлы, конкрет мисаллар һәм үрнәкләр нигезендә тәрбияләүне¹, урындагы күренекле эшлеклеләрне үрнәк итеп куюны² таләп иткән иде. Димәк, 1972 елгы портрет очеркы үзенең төп вазифасын үтәвендә булды.

Тикшеренүчеләр очеркның тагын бер төрөн аерып йөртәләр. Ул — проблемалы очерк. Андый төр очерклар бар, алар татар әдәбияты һәм публицистикасында да урын ала баралар. Узган ел очерклар турындагы докладында М. Хәмитов мондый төр очеркның барлыгын гомумән шик астына куеп, проблемасыз очерк була алмый дип раслап чыккан иде³. Әйе, бу фикернең икенче яртысы белән килешергә кирәк. Проблема дигәнне киң мәгънədə аңлаганда бигрәк тә шулай. Әйтик, без алдынгы замандашыбыз турында портрет-очерк иңат итеп, хезмәт ияләрен шул үрнәктә тәрбияләргә омтылабыз икән, димәк, әле аңы белән дә, тәртибе белән дә алар дәрәжәсенә күтөрелеп житмәгән, коммунизм төзүченең мораль кодексында баян ителгән сыйфатларны үзләштереп бетермәгән кешеләр дә бар дигән сүз. Һәм гомумән кешенең камилләшү процессының чиге юк. Бу проблема түгелмени! Ләкин тормыш һәр вакыт төрле проблемаларны куеп кына тора. Аларны бүген хәл итәргә кирәк. Очерк, әдәбият һәм публицистиканың оператив жанры буларак, шул проблеманың аһәмиятен күрсәтсә, жәмәгать фикерен тупларга, аны чишү юлларын ачыкларга тиеш. Проблеманың очеркта куелыш үзенчәлегә шунда, ул аны кешеләр мөнәсәбәте югарылыгына күтәрә. Очеркист нәкъ менә тормыш үзе куйган проблемага мөнәсәбәттә фикерләр, характерлар бәрелешен тотып ала. Проблемалы очеркта публицистика өстенлек итә, әмма бу — сәнгатьлелекне һич тә инкарь итү түгел. Сүз биредә бу ике элементның беркадәр башкачарак нисбәте турында гына бара.

Өлгереп житкән проблемаларны жәмәгатьчелек алдына куюның үрнәге — өлкән язучыларыбыз иңаты. Бу жөһәттән мин Г. Бәшировның «Исраф», «Тагын берничә

сүз», А. Шамовның «Аккошлар, кире кайтыгыз!», Н. Дәүлинең «Мин янмасам — син янмасаң»¹ дигән публицистик чыгышларын зур канәгатьләнү белән телгә алам. Г. Бәшировның сакчыллык проблемасына үзенчә якын килгән, нечкә күзәтүләргә бай булган һәм тасыллы гомумиләштерүләр ясаган, укучыларда кайнар теләктәшлек тапкан чыгышларына махсус тукталмыйм, чөнки алар публицистиканың мәкалә жанрына керә.

А. Шамовның атап үтелгән әсәре, минемчә, нәкъ менә проблемалы очеркның матур бер мисалы. Анда Казан тирәсе табигатенә, бигрәк тә атаклы күлләренәң хәвефле язмышы һәм аларны саклап калу проблемасы куела. Кулына каләм алырдан элек автор мәсьәләне һәр яктан тикшергән, фәнни хезмәтләр өйрәнгән, кешеләр белән гәпләшкән. А. Шамовның чыгышын очерк итә торган элементлар шул: анда бөтен материалны авторның ярсу публицистик фикере бер бөтен итеп сештирә. Туган як табигатенә күзәллеген саклау турында кайгыртучы автор, фикер үсешен куәтләндереп жибәрүче кунак образлары, ниһаят, Казан тирәсендәге урманнар, күзәл күлләр образы, шул күлләрнең яшәеш символы булган аккош образы әсәренә сәнгатьчә бизи. Бу художество элементлары автор фикерләренә иллюстрация генә түгел, алар шул фикерне йөрәк белән аңларга ярдәм итәләр, фикергә хис өстиләр. Нәтижәдә, табигать һәм кеше мөнәсәбәте жанлы сурәтләрдә, эмоциональ буяуларда тоемлы булып алга килеп баса, үйләнгә мәжбүр итә.

Н. Дәүли «Мин янмасам — син янмасаң» исемле очеркында үзенчәлекле формада гражданин Икс белән элекке бәхәсен давам иттерә. Битарафлыкка каршы аваз күтәргән бу очеркның кызыклы бер ягы шунда, автор әсәрендә жыелма образ тудыра. Рус әдәбиятында бу алым еш кулланыла, әмма татар очерк дөньясында сирәк очрый. Бу тәҗрибә, минемчә, давам ителергә лаеклы.

Проблемалы очерк язучыларның иң активларынан берсе М. Зарипов дияр идем мин. Ул үзе герой итеп алган кеше характерының әйдәп баручы берничә сыйфатын ала да, аларны кискен ситуа-

¹ Карагыз: В. И. Ленин. Әсәрләр. 4 басмадан тәрҗемә. 28 том. 85—86 битләр.

² Карагыз: В. И. Ленин. Әсәрләрнең тулы җыентыгы. 54 том. 237 бит.

³ М. Хәмитов. Очерк җыйнагы булсын. «Казан утлары», 1972 ел, 7 сәм, 170 бит.

⁴ Карагыз: «Социалистик Татарстан» газетасы. 1971 ел, 30 ноябрь; 1972 ел, 4 февраль, 19 август һәм 7 декабрь сәмнәре.

циялар эчендә, катлаулы проблемаларга мөнәсәбәттә гәүдәләндереп бирергә омтыла. Аның публицистик фикере каядыр юл арасына яшеренми, ә һәр вакыт ярылып ята, әсәренең бөтен элементларын бер үзәккә туплап үстерә баручы мотив хезмәтән үти. Бу җәһәттән М. Зарипов А. Аграновский, Г. Радлов, Ю. Черниченко кебек танылган очеркларның әйбәт традицияләрен безнең җирлектә уңышлы дәвам иттерә. Авторның «Диссертация» исемле очеркын¹ алык. Әсәренең герое — КПССның Тәтеш райкомы секретаре Ф. Хохлов. Автор, хәзерге житәкче партия работнигы образын гәүдәләндергә омтылып, нигездә аның бер сыйфатына — заман сулышы белән яшәп, яңалыкка омтылу, сыйфатына басым ясый. Көндәлек мәшәкатьләргә муеннан чумса да, бу житәкче перспективаны күздән ычкындырмый. Ул авыл хужалыгын үстерүдә иң өметле юлны — специаллаштыру һәм концентрацияләү юлын сайлап ала. Беренче уңышлар күзгә күренгәч, секретарь, конкрет тәҗрибәне гомумиләштереп, диссертация яза. Юк, гыйльми дәрәҗә алу аңа үзмәкәст түгел. Аның төп теләге — эшләнгән эшнең төгәл фәнни юнәлешләрен билгеләү. Мәсьәләне үзе өчен ачыклау, аларны чишү юлларын билгеләү һәм, ниһаять, алдынгы тәҗрибәне бүтәннәрнең дә казанышына әверелдерү. Авыл хужалыгы производствосының нәтиҗәләгән күтәрү юнәлешендә специаллаштыру һәм концентрацияләү өметле юл булса да, ул әле сыналмаган юл. Бу юлда зур каршылыклар, хаталар сагалап тора. Җитмәсә, секретарь еш кына ашыгучанлык, кызу канлылык күрсәтә. Ләкин перспективаны күрәп эш итү, фәнгә өмет баглау, яңалыкны тою хисе аны алынган юнәлештән кыю атларга рухландыра. М. Зарипов үз героеның шушы сыйфатын ихлас күңелдән хуплый. Ул аның ялгышларын да белә, холкындагы аерым сыйфатларны енәп бетерми. Әмма ул төп нәрсәдә герое белән фикердәш... М. Зариповның башка очерклары да шуңа охша...

Кайбер интәшләр очерклар бары тормыштагы уңай күренешләргә, алдынгы кешеләргә генә данласын, ә очрый торган кимчелекләр белән фельетон көрәшсә, диләр. Мондый фикер белән килешеп булмый. Әлбәттә, очеркның төп вазифасы — алдынгыны, яңаны, коммунистик

үсентеләргә раслау, аларның күкрәп үсеп китүенә ярдәм итү. Әмма яңалык, алдынгы караш искелек, торгынлык белән яка-яка көрәштә генә үзенә юл яра. Нәкъ менә шундый конфликтлы ситуацияне үзәккә алу аркасында Р. Хисмәтуллинның «Вөҗдан баскычлары» исемле очеркында¹ геройларның характер чалымнары психологик тирәнлек белән бик калку итеп ачыла да. Автор бала чактан ук ипинең кадерен беләп валчыгын да әрәм итмәскә өйрәнәп үскән, 16 ел шахтер булып эшләп, Ленин ордены белән бүләкләнгән, тормышта үзен хужа итеп тоючы бригадир Ж. Халиковны халык мөлкәтенә төкереп караучы Х. Борханов белән «бәрелештерә», дөресрәгә, алар арасында булган бәрелешне, беренчесенең мораль яктан җиңеп чыгуын, икенчесенең рухи банкротлыкка төшүен сурәтлән. Әгәр авторга шушы конфликтны, дәүләт байлыгына кул селтәп караучыга нәфрәт хисен алып ташларга кушсак (ул моңа бармас иде, билгеле), очерктан ни генә калыр иде икән.

Мондый мисалларны күпләп китерергә булыр иде.

Шулай итеп, безнең әдәбиятта һәм публицистикада проблемалы очерк кыюсызгына булса да үзенә урын даулы бар. Ләкин проблема кую димәктән, монда да чама хисен югалтырга ярамый. Иң беренче шуны уйларга кирәк: аны кую реальме, аның чираты җиткәнме.

Очеркларның тагын бер төре бар. Ул да булса юльязмалар. Бездә бу төр очеркларның гомере ике гасырдан артык вакыт белән исәпләнә². Һәм ул хәзер дә очерк жанрына төшкән йөкнең шактый өлешен үз җилкәсендә күтәрәп бара.

Бу төргә, гадәттә, укучының дөньяга карашын киңәйтеп җибәрә торган кызыклы материал биру хас. Күрелгән вакыйгалар, күзәтүләр, яңа җирләргә, шәһәрләргә, илләргә сәяхәттән алган тәсирләр, ул җирләргә һәм илләргә социаль, экономик проблемалары, культурасы — юльязма авторлары өчен гадәттә энә шулар материал булып хезмәт итә. Бу, әлбәттә, автор бар күргәннен ничек бар шулай теркәп кенә бара дигән сүз түгел. Ул үзенең ижади максатына ярашлы фактларны һәм күренешләргә генә сайлап ала, алардан

² «Социалистик Татарстан» газетасы. 1972 ел. 17 май.

³ Карагыз: Гази Кашшаф. Татарстан гәзиталарында очерклар. Очеркистның осталыгы (рус телендә). Казан. 1970 ел. 3 бит.

¹ «Казан утлары» журналы. 1972 ел. 4 сан.

сәнгать чаралары ярдәмендә публицистик күзәтүләр һәм гомумиләштерүләр чыгара.

Юльязмаларның мөмкинлекләре бик зур. Аның «киң күңеллелегеннән» файдаланып, безнең язучылар һәм журналистлар бик һайбәт китаплар иҗат иттеләр. Мисалга А. Сөләхетдиновның «Туган ягым — Татарстан», Г. Ахунов һәм М. Зариповның «И кадерле туган як» исемле уңышлы әсәрләрен күрсәтү дә җитә.

Узган елгы юльязма очеркларның байтагы тугандаш республикаларның бердәм семьяда ирешкән казанышларын, ул уңышларны яулауда тигез хокуклы совет милләтләренең һәм халыкларының бер-берсенә эчкерсез ярдәм күрсәтүгә багышланды. Бу бик табигый. Чөнки үткән елны безнең илебиз халыклары үз язмышларында хәлиткеч роль уйнаган бөек вакыйга рухы белән яшәделәр. Мондый язмаларның хезмәт ияләрен интернационализм принципларында тәрбия итүдәге урыны әйтеп бетергесез зур.

Узган ел А. Гыйниятуллина безне Урта Азия республикаларының кыйнап торган култура тормышы белән таныштырды, аларның татар културасы белән яшәп килгән һәм киңәя бара торган элементләренең матур сәхифәләрен яңартты¹. Р. Ишморат безне үзе белән бергә Удмуртия җирендә сәяхәт иттерде². М. Әмирханов Украина белән Татарстан элементләрен баян итте³. С. Шакир безне тугандаш Грузия белән таныштырды⁴. Э. Әдиятуллина Белоруссиядән узган сугышның җан өшеткеч авазын ирештерде⁵. М. Маликова Тукай эзләреннән йөртеп кайтарды⁶ һ. б.

Арада уңышлылары, мөгаен, И. Низамовның «Язмыштан узмыш бар» һәм «Акпатыр илендә»⁷ исемле юльязмаларыдыр. Автор күршебиз Мари республикасындагы үзгөрешләрне сәнгать һәм публицистика чаралары белән гәҗәп кызыклы детальләрдә сурәтләнеп алган. Әйттик, ул «Акпатыр илендә» дигән юльязмасында чабатага бәйләнешле бер хикәят китерә. Күрше мари авылыннан Әннә түти үзенең гаиләсе

асаган чабаталарны базарда сата алмагач (чөнки аңа ихтияҗ юк), кайтышлы татар танышларына истәлеккә бүләк итә. Күп медресәләр узгач, Әннә түти шул чабаталарны эзләп яңадан шушы авылга килмәсенме. Баксаң, чабатасы белән гомер-гомергә дан тоткан мари авылында яңа ачылган музейга куярга чабата юк! Бик күп нәрсә турында сөйләп торган деталь!

Юльязмаларыбызда чит илләр тормышы да гәүдәләнеш таба. Алары да укучыларда интернационализм хисе тәрбияләнүгә булышлык итә. Узган елгы очерклар аша без Дунай Болгариясә, Чили, Мисыр кебек илләр белән таныша алдык.

Р. Мостафинның «Диңгез көндәлеген»⁸ укучыларга таныш булмаган океаннар, диңгезләр, илләр турында бай мәгълүматлар алып килде. «Муса Җәлил» корабында зур юл үтәп, автор үзе күргән ят җирләрне, илләрне, кешеләрне тасвир итә. Океан-диңгез холкын тасвирлаган урыннар укучыга бик күп белем дә бирә. Р. Мостафинның китабы экзотикадан гыйбарәт түгел. Анда тормышның асылы, яшәү мәгънәсе, әдәбият-сәнгатьнең кешенең рухи тормышындагы урыны турында фәлсәфи уйланулар, төрле илләрдә күргән контрастлар һәм аларга авторның актив мөнәсәбәте, совет корабле экипажы әгъзаларының сәраң, әмма тоемлы штрихлар белән иҗат ителгән образлары бар.

Чит илләр турындагы очеркларны бер үзенчәлек берләштерә: аларда бөтен дөнья хезмәт ияләренә җирдә беренче социалистик дәүләткә, аның кешеләренә тиертен ихтирамы гәүдәләнә. Шуның белән бергә аларда авторларның Советлар Союзы гражданы булулары белән чиксез горурланулары, патриот һәм интернационалист икәнлекләре ярылып ята.

Бу хис Н. Дәүлинең «Бельгия тәрәзәләре»⁹ исемле очеркында аеруча көчле гәүдәләнешен тапты. Публицистик яңыны әдәби формага төрү, фактларның мәгънәсен тиертен ачу аркасында капиталистик дөньяга көйдергеч нәфрәт, Совет Ватанына бетмәс-төкәнмәс мәхәббәт белән сугарылган гәҗәп шап очерк туган. Н. Дәүли кулланган төп алым — контрастлар алымы. Контрастлар конкрет мәгънәдә дә, күчерелмә мәгънәсендә дә

¹ «Социалистик Татарстан». 1972. 13 апрель; «Казан утлары». 1972. 3 сан.

² «Социалистик Татарстан». 1972. 11 май.

³ Шунда ук, 13 июнь.

⁴ Шунда ук, 30 июль.

⁵ «Азат хатын». 1972. 2 сан.

⁶ Шунда ук, 4 сан.

⁷ «Социалистик Татарстан». 15 июнь; «Азат хатын». 12 сан.

⁸ Р. Мостафин. Диңгез көндәлеген. Казан. 1972.

⁹ «Социалистик Татарстан». 1972. 29 июль.

кулланыла. Әйтк, автор очеркта Бельгиядә кысанлык турында сүз алып бара. Башта ул конкрет мәгънәсә белән аңлашыла. «Россия кебек киң колачлы илдән килгән кешегә биредә иң элек кысанлык үзен бик нык тойдыра»,— ди автор. Әмма бу ил белән танышкач, аның алтын тәрәзәләрен дә, гади тәрәзәләрен дә күргәч, бу кысанлык андагы дәүләт строена барып тоташа.

Н. Дәүли ике Бельгияне ачык күрә. Әнә алтын тәрәзә хужасы хахимлек иткән Бельгия, менә гади тәрәзә хужалары Бельгиясә. Автор беренчесенә үз халкына, безнең илгә дошман эшләрен һәр адымда тоеп тора, ә икенче Бельгиянең— хезмәт ияләре Бельгиясенә безнең Батаныбызга олы хөрмәт белән каравын сизә.

Бу детальләр, фактлар һәм мәсә дө бер максатка буйсындырылган: менә ике дөнья— капитализм дөньясы һәм социализм дөньясы. Менә тегесендә хәлләр шулай, бусында— болай.

Капиталистик тормыш рәвешен шушылай оста фаш итә, ә безнең стройның чын гуманистик асылын калку итеп күрсәтә торган, идеологик яктан үткән булган мондый очерклар һәм язмалар бик кирәк безгә. Идеология көрәшенә алгы сызыгында торырга тиешле иңат интеллигенциясә бу якалашта үзенең үтемлә сүзен жәе килгән сәен батырып әйтә торырга бурычлы. Сугышчан публицистика— мондый очракта иң музфыйк коралларның берсә.

Күзәтүдән күренгәнчә, узган елгы очерк әдәбияты үзенең тематикасы, куйган мәсьәләләре, төрләре белән дә шактый бай булган икән. Төрләренең байлыгы дигәннән тик бер моментны искәртәсе килә. Соңгы елларда бездә очеркның нәсер дигән бик үзенчәлекле бер төренә игътибар бөтенләй бетте. Мин, мәсәлән, бу төргә кергән әсәрләрдән Н. Дәүлинең «Хәерле көн, дуслар» исемле китабындагы «Мин революцияне күрдем» дигән нәсерен генә күрсәтә алам. Безнең әдәбиятта һәм публицистикада зур урын тоткан, патетика белән лириканы бергә үрәп, гаять зур тәсир көченә ия булган нәсерне яңадан тергезергә һәм үстерергә кирәк. Безнең героик чор очеркның бу төре өчен бик бай материал бирә.

Тематика һәм төрләре ягыннан хәлләр ярыйсы булса да, күп кенә очеркларыбызның әдәби эшләнеше, кызганычка каршы,

борчылу тудыра. Кимчелекләренең бер ишәсе очерк жанрының төп үзенчәлеген— нәкъ менә сәнгать һәм публицистика алымнарын бергә үрү үзенчәлеген санга сукмау белән бәйләнгән. Берәүләр аны саф художество жанры дип исәпләп, тормыш материалын көчләп әдәбиләштерергә керешәләр, ялган психологизмга сугылалар. Нәтижәдә, геройларга карата такт югала, ясалма ситуациялар, уйдирма фактлар килеп керә. Ж. Рәхимовның телгә алынган жыентыгындагы «Ишен Иштирәктә тапты» исемле очерк шуның бер мисалы була ала. Рус егетә Алексей белән татар кызы Мәзәяне арасындагы мәхәббәтнең көчен сурәтләргә омтылып, автор аларның иң интим хисләренә кагыла, шул хисләренең нинди хәлләрдә ничек чагылуын тәфсилләп яза. Очеркны укыгач, геройлар өчен уңайсызлану хисе кичерәсәң, автор тере кешеләр белән эш итә ләбаса, нигә соң ул аларның изге хисләрен күргәзмәгә куя, дисең. Болар белән нәрсә әйтергә тели автор? Кызын руска бирергә теләмәгән Нурдидә түти белән рус егетенә гашыйк булган кызы Мәзәяне арасындагы «конфликт»ны көчәйтү өченме? Ә бу «конфликт» дигәнәң менә ничек чишелә. Нурдидә түти Алешага тормышка чыгарга ризалык бирмәгәч,— ди автор,— «Мәзәяне күзгә күренеп ябыкты, сулды. Күңелә бизәрлек кенә яратмый, күрәсәң. Кызының кичерешләре аңа өчен дә газәпкә әверелде. Көтмәгәндә чәй янында Нурдидә түти үзе сүз башлады:

— Алай үзәң ошагач, нишләтәсәң? мин риза инде. Юлыгызга ак жәймә, кызым!»¹ Ә бит Мәзәяне сугышта булган кеше, Алеша белән дә аны фронт юллары таныштырган. Ябыгып, сулып торырмы немәңны үз өнендә кыйнашкан кыз! Публицистика алымнарын санга сукмаса, публицистик фикерне «яшерергә» тырышудан килеп чыккан бәла бу. Автор «Зәңгәр чәчәк» очеркында да геройларының интим хисләренә кагылып, тактсызлык күрсәтә.

Әдәбиләштерергә тырышу аерым элзодларда гына түгел, хәтта геройларның сөйләмнәрендә дә чагыла. Алда мактап телгә алынган «Эш күрсәткән ирне ил онытмый» исемле очерктан Исмагыйл бабайның төп геройга мораленнән бер өзек китерик. Карта яшь малайга хезмәтнең олылыгын аңлатырга тырыша. «...Укырга

¹ Жәмит Рәхимов. Якташларым. Казан, 1972. 17 бит.

форсат юк икән, авылдашларыңа булыш. Колхозда беләгекә күрә эше табылыр. Председатель Вагийз белән үзем сөйләшәм. «Хезмәт төбә хәзинә», дигән борын-гылар. Тухай бабай дә: «...Иң мөһатдәс нәрсә — эш, эш ағачы һәрвакытта бик юмарт китерер жимеш» дип әйтеп калдырган ич. Күңел биреп хезмәт итсәң, тамагың да туяр, өс-башың да бөтәер, үзек дә кеше булырсың. «Эш күрсәткән ирне ил онытмый»¹. Бабайлар халкы ни-кадәр генә жор телле булмасын, монда тропларның автор ихтыяры белән берсе өстенә икенчесе өелүе әллә каян күренеп тора.

Р. Хисмәтуллинның «Вәждан баскыч-лары» һәм «Жир уллары» очеркларында да күтәрелгән мәсьәләләренә әдәби чара-лар белән генә чишәргә омтылудан килеп чыккан тактсызлык моментлары байтак очрый.

Безнең очеркларыбызда икенче бер житешсезлек тә күзгә ташлана. Бусы инде авторларның публицистиканы гына «эксплуатацияләргә» тырышулары. Бу, минемчә, ике төрле сәбәптән килеп чыга. Бер оч-ракта автор үз героеның тормышын ях-шылап өйрәнмәгән, аның күңеленә ачкыч таба алмаган була. Мәнә шунда инде ул коры публицистика жылкәсенә менеп ат-лана да аны кыйный-кыйный кауларга то-гына. Икенче очракта авторның алдан уй-лап куйган идеясе була, схемасы була. Һәм ул жанлы тормыш күренешләрен, ке-шеләр биографиясен шул схемага кертеп утырта. Ике очрактан да бер үк нәтижә: әдәби элементлар авторның публицистик фикере белән органик кушылмыйча, аңа гади иллюстрация булып кына кала. Мон-дый кимчелек Ш. Мотыйгуллинның «Яш-тешләр» исемле очеркында² үзен нык сиздерә. Хәтта Б. Камалов кебек тәҗрибә-ле иптәшнәң дә очерклары өлгәе жи-тешсезлектән азат түгел. Башкалар турынд-а әйтмим дә инде.

Очеркларыбызда күзгә бәрелеп тора торган өченче зур кимчелек тормыш факт-лары белән эш итә белмәүдән, алардан «сәнгать дәрәслеге»н сыгып чыгара белмәү-дән килеп чыга. Очеркистларыбыз фактлар сайлауда талымсызлык күрсәтәләр. Бу бигрәк тә әсәрләргә геройларның биогра-фиясен туган кенәннән башлап хәзергә

өнәндә кадр «дыңгычлап» тۇтырырга ом-тылуда чагыла. Бу тезисны дәлилләү өчен мисаллар китереп торасы да юк. Телгә алынган һәм алынмаган һәр очеркта ди-ярлек шулай.

Очеркларыбызда гадәттә ике-өч буын кешеләре турында сүз бара. Ә һәр буын вәкилләре биографияләренәң бер-берсенә охшаш булмыйча хәле юк. Шуңа күрә дә безнең язмаларыбыз, А. Шамов сүзе белән әйткәндә, инкубатор чөбешләрен хәтер-ләтә.

Бездә факт дигән гәҗәеп нәрсенәң тө-мен, мағынасен тою, аны төрлө яклап тик-шерү, эчтән яктыртып күрсәтү житми.

Очерк әдәбиятыбыздагы янә дә бер житешсезлек — сюжет-композиция коры-лышындагы штамплар. Әйткн, М. Насый-буллинның «Прокурор» исемле очеркы героe жинаятыченәң эзенә төшү максаты белән машинада күрше авылга китеп бара һәм узган гомерен бөтен ваклыклар-ы белән искә төшәрә. И. Низамовның героe Зөбәржәт больницада ята, ул да автобиографиясен күздән уздыра. Д. Зө-бәеровның Нурҗамалы жыелышта утыра, ул да үткәндәге тәтлы истәлекләргә чум-ган... Күрсез, шомарып беткән өлгәе кармакка тәҗрибәле очеркистлар да килеп элгәләр. Шушы алымның еш кабатлануы шулай ук очеркларны бер-берсенә охшаш итә. Бу алымның тагын бер куркынчы бар. Укучыда сорау туа: нишләп соң өлө геройлар нәкъ менә машинада барганда, больницада яки жыелышта узганнарға сәя-хәт ясыйлар, авторлар моны каян белгән-нәр? Шуннан инде очеркистларның ихлас-лыгына, хакыйкәткә түгрылыгына да шик кузгала башлый. Ә бит очеркистның мон-дый штамплардан котылу мөмкинлекләре бик күп. Әйткн, вакыйгаларның логик агы-шы, характерларның логик үстерелеше эзеннән фараз кылырга була. Әйткн, ассо-циацияләр алымын кулланырга мөмкин. Әйткн... Хәер, иңат кешеләренә рецептлар тәҗдим итү житди шөгыль түгел.

Бишенче кимчелек. Геройлар, авторлар ихтыяры белән, типик булмаган хәлләргә элгәләр. Х. Хәйруллинның «Хүҗида үскән батыр» очеркындагы Д. Әхмәтов артта калган колхозга председатель итеп сай-лана. Автор язганча, бу хужалыктагы төр-типсезлеклар санап чыккысыз. Тотына председатель шуларны бетерергә һәм бик жиңел генә берүзе гаять зур эшнә баш-карып та чыга: колхоз эре адымнар белән үргә күтөрелә башлый. Чынында шулаймы

¹ Жәмнәт Рәхимов. Якташлар. 31 бит.

² «Казан утлары» журналы. 1972 ел.

соң? Юк, әлбәттә. Колхозларның күтә-
лешендә булдыклы житәкчеләрнең роле
зур, билгеле. Әмма хәлиткеч сәбәпләр
житәкчегә генә бәйләнмәгән. Авыл хужа-
лыгын алга жибәрү юнәлешендә партия
күргән чаралар, урындагы партия оешма-
ларының күпьяклы оештыру һәм тәрбия
эше, авыл хезмәтчәннәренең инициатива-
сы үсү һ. б.— болар барысы да бик әһә-
миятле моментлар ич.

Каршылыкларны шомартып күрсәтү,
геройның сикәлтәле юлларына күз йому
бүтән очеркларга да хас. Бу хакта бер
жыелышта Фатих ага Хөсни дә борчылып
сөйләгән иде. Аның фикерләрен куәтләмәү
мөмкин түгел.

Боларга өстәп психологик характери-
стиканың берьяклы булуы, тел-стиль жә-
һәтәннән бик күп кимчелекләр турында
сөйләргә булыр иде.

Мин аңлы рәвештә житешсезлекләр
уңаеннан очерк өлкәсендә шактый тәжри-
бә туплаган авторларның әсәрләреннән
мисаллар китердем. Бу жанрда беренче
адымдарын ясаучы иптәшләрнең язмала-

рында мондый төрдәге һәм башка жите-
сезлекләр, штамплар тагын да күбрәк.
Димәк, әдәби осталыкны чарлау, камил-
ләштерү жәһәтәннән бик күп эшлисебе-
бар.

Әлбәттә, бер ел эчендә ижәт ителгән
әсәрләргә генә күздән кичереп, бөтә
бер жанрның үсеш тенденцияләре туры-
нда нәтижәләр чыгару, гомумиләштерүдә
ясау бик кыен. Моның өчен зуррак ара-
алырга кирәк. Шушы уңайдан гомумән д
татар очеркының тарихын, үсеш юлларын
бүгенгә торышын, күренекле язучылары
бызның һәм журналистларыбызның очерк
ижатын өйрәнү зарурлыгы алга килеп баса-
Бу — әдәбият һәм журналистика галим-
нәренең уртак бурычы. Әйтергә кирәк, и
зур өлешне, әлбәттә, университетның жур-
налистика кафедрасы коллективы кертәргә
тиеш. Бездә ике йөз елдан артык тарихы
булган бу жанрның теориясе, тарихы, бү-
генгә торышы турында төпле хезмәтләр-
нең булмавы нормаль хәл түгел. Бу яшь
очеркистлар тәрбияләүдә дә тискәре
чагыла.

*****

ПРОБЛЕМАЛАР, АЛАРНЫҢ ЧИШЕЛЭШЕ

Укучылар хәтерлидер, Атилла Расихның «Каһарманнар юлы» романы беренче тапкыр «Казан утлары» журналының 1969 елгы саннарында басылган иде. Узган ел ул аерым китап булып чыкты¹. Китап итеп бастырырга әзерләгәндә автор әсәрен тагын бер кат эшкәртеп, төзәтеп чыккан. Романның китап варианты шактый яхшырган. Журнал вариантындагы кайбер эпизодлар төшеп калган, аның карауы, әсәргә яңа бүлекләр, яңа күренешләр өстәлгән. Китап вариантында образларның үсеш логикасы эзлекләрәк, әсәرنең композициясә төзәгрәк чыккан, язучының теле дә төзсирләрәк һәм образлырәк сыман. Билгелә, романның бу яңа варианты да һәр яктан камил эшләнгән дип булмый. Мәсәлән, гражданныр сугышы турындагы истәлекләренң кайберләре романдагы вакыйгалар агышына, әсәرنең динамикасына ятышып бетми. Урыны-урыны белән язучы геройларының эш-хәрәкәтләрен тиешенчә мотивлаштырып җиткерми төсле. Ихтимал, тырышып эзләгәндә, әсәрдән башка төрлө җитешсезлекләр дә табып булыр иде. Бу эшнә киләчәккә калдырып торып, минем укучыларның игътибарын барыннан да элек романда күтәрелгән мәсьәләләргә, аларның ничек чишелүенә юнәлтәсем килә.

Күләме ягыннан артык зур булмаса да, «Каһарманнар юлы» романында бер-берсә белән тыгыз бәйләнгән берничә сюжет сызыгы бар һәм берничә мәсьәлә күтәрелә. Аларның һәркайсына аерым-аерым тукталып узу әйбәтрәк булыр төсле.

Романдагы беренче сюжет сызыгы Латиф Ибраһимов образы белән бәйлән-

гән. Латиф зур бер трестта управляющий урынбасары булып эшли. Ул тәҗрибәле, үз эшен яхшы белә торган абруйлы җитәкче. Трест белән идарә итүнең төп авырлыгын күптәннән үз җилкәсендә күтәрәп килә. Халык арасында Ибраһимов менә-менә управляющий була икән дигән сүзләр йөри. Ул үзе дә, хезмәттәшләре дә моны асылда хәл ителгән мәсьәләгә санылар, өстәвенә, биографиясә һәм башка сыйфатлары буенча да управляющий урынына бик төләк кеше Латиф.

Гадәттә, мондый кешеләрнең шәхси тормышында берәр кимчелек булчан. Латифның эшләре бу яктан да көйлә. Улларының берсә институтта, икенчесә урта мәктәпнең өлкән классларында укый. Дөрес, берәз гына иркәләр, мондый тук, җитешле гаиләдә башкача була да алмый, күрәсәң. Әмма нигездә тырыш, тәртиплелә һәм әйбәт күңеллә егетләр. Хатыны Гөлбикә беркайда да эшләми, үзен баштанаяк гаиләгә, ирен багуга, йорт мәшәкәтләренә багышлаган.

Латифның билгелә бер эзгә һәм җайга салынган тормышы шулай тыныч кына ага бирә: көн дә бер вакытта йокыдан уяна, яткан жиреннән генә үреләп радиоалгычны тоташтыра: «Правда» газетасына күзәтү тыңлый. Иртәнге туалетын башкарып, гәнтелләр белән физзарядка ясап ала. Ул эшен бетерүгә өстәлгә иртәнге аш килеп җитә: сыек итеп пешерелгән ике йомырка я бер котлет, ул булмаса, салкын бозау ите. Иртәнге аштан соң жылы су белән авызын чайкый, аннары электробритва белән сакал-мыгын кыра, кагыйда буларак, көн дә күлмәк алыштыра. Өстәнә костюмын кигәч, Гөлбикә аңа киemen чистартырга булыша, башынан аягына кадәр өс-башын күздән кичерә. Ниһаять,

¹ А. Расих. Каһарманнар юлы. Роман. 1972 ел.

Латиф эшкә чыгып китә. Эшкә ул һәр вакыт жәяү бара, ченки бу сәламәтлек өчен бик файдалы. Шул рәвешчә көйгә салынган бу тыныч тормыш елга нибары бер мәртәбә, Латиф көньякка курортка барып кайтканда гына бозылса бозылып ала. Ләкин әлеге курортка барып кайтулар да күптән инде аның тормышының ияләнган һәм гадәтлән-гән бер кисәгенә әйләнеп беткән.

Һәм һич көтмәгәндә шушы тыныч тор-мышны чәлпәрәмә китерердәй, Латифның күңелен төбөнә кадәр актарып ташлардай хәл килеп чыга. Аңа Мюнхеннан, үзен Латифның әтисе дип санаган ниндидер ке-шедән хат килеп төшә. Хатны укуга аның күңелендә туган беренче хис шатлык хисе була. Аның кебек балалар йортында үскән кешегә соңга калып булса да әтисенен табылуы көтелмәгән бәхет булып тоела.

Эмма торган саен баштагы шатлык хисе кечерәя, сүрелә-сүлпәнәя бара. Латифның күңеленә төрле шик-шөбһәләр үрмәли башлый. Тукта, ничек әле бу? Әлеге кадәр әтисен ул гражданны сугышында, ак бан-далар белән көрәштә һәлак булган кеше дип исәпләп йөри иде бит. Исәнме икән-ни? Ничек әле ул Көнбатыш Германиягә барып чыккан? Нишли ул анда? Чыннан да әтисеме ул аның?

Язучы бик тәфсилләп Латифның кур-куларын, борчылу һәм газәпләрен сурәтли. Эш хәтта аның үз тиресе өчен куркуында да түгел. Атасы өчен бала жавап бирә торган заманнар күптән узганын ул яхшы белә. Аны хәтта эшеннән алулары да ул кадәр куркытмый. Латиф югары белемле инженер, тәҗрибәле белгеч, кайда да юга-лып калмас. Хикмәт — эчкә тетрәндә, мәң-гелек кыйбланы югалтудә. Латиф үзен беркайчан да ялгышмый торган, башкалар-дан өстен, аларны хөкем итәргә, алар белән житәкчелек итәргә хаклы кеше итеп исәпләп йөргән иде. Әтисе турындагы хәбәр аның шул ышанычын тартып ала. Әлеге хат кисәге еллар буе корылган бинаның көлен күккә очыргандай була.

Әтисенен гражданны сугышында каһар-маннарча үлүе, Совет власте өчен корбан булуы Латифның күңеленә бала чактан ук якты эз сала, хәтта аңа билгеле бер юнә-леш бирә. Латиф үзен әтисенен эшен дәвам иттерүгә санап йөри. Әле дә хәтерендә, балалар йортында чагында аның белән бергә уйнап, дус булып йөргән бер малайны әтисе сәүдәгәр булган өчен мәктәптән куып чыгаралар. Сәүдәгәр малае куылгач, кайберәүләр: «ах, әрәм булды,

нинди шәп укый иде», — дип, жәлләп мата-шалар. Латиф исә жәлләми дә, кайгырмый да. Аның уенча, сыйныфый дошман малаена совет учреждениеләрендә урын булмаска тиеш, ченки сыйныфый дошманнан дошман гына туарга мөмкин. Шушы карашына ул гомер буе турылыклы булып кала. Рабфак һәм институтта укыган елларда халык дош-маннарын фаш итүгә багышланган жә-лышларда ярсулы сүзгә, беренче баш-ул башлый. Аның кулындагы кылыч сый-фый дошман агентларының муен тамы-рына гына килеп төшә. Бу мәсьәләдә ән-житәкләүче көчкә берсе безнең гадел революцион тәғлиматыбыз булса, ике-чесе әтисе була. Һәлак булган әтисе шул эшкә өнди.

Дерес, тормышта аңа үз карашла-туры килеп бетмәгән фактлар белгә очрашырга туры килгәли. Шулай бер Бөек Ватан сугышыннан герой исеме кайткан белешә, тикшерә торгач, кай-дыр сыйныфый дошман буларак авыл сөрелгән кулакның улы булып чыга. Лә-кин Латиф бу очракта да үзенең хаклы бу-луна әллә ни шикләнми. Һәм менә Латиф гомер буе инанып яшәгән карашла-жилгә очарга тиеш.

Үзенең элекке фикерләреннән баш-тартканчы, Латифка туган әтисеннән баш тарту жиңелрәк. Шуңа күрә аның Мюнхен-нан хат язган кешенең үз әтисе түгелле-гә бик тә ышанасы килә. Ләкин тора-бара Латифның иң хәтәр шикләре чыңга чыга: аның әтисе бөтенләй гражданны сугышы каһарманы түгел, Бохара әмиренен асыл-ташларын урлап чит илгә качкан гади бер дезертир икән... Тыштан караганда, бу хәл Латиф тормышында бернинди үзгәреш тудырмый. Аны эшеннән дә алмыйлар, ачуланмыйлар да, хәтта ул барысыннан да бигрәк курыкканнары — управляющийгә чакырып сөйләшү дә булмый. Бар да элеккечә кала. Тик Латиф үзе генә берәз үзгәрә.

Романның беренче вариантында бу жәһәттән гаять гыйбрәтле бер вакыйга бар иде. Шулай бер көнне үз-үзен кая куярга белмәгән Латиф гомерендә берен-чә мәртәбә егылганчы арагы эчә һәм чак-кына поезд астына эләкми кала. Шул чак бөтенләй таныш булмаган гап-гади кешеләр аны үлемнән коткарып калалар. Менә шушы кешеләр белән сөйләшү Латиф кү-ңелендә моңарчы яшеренеп яткан кыл-ларны хәрәкәткә китерә. Ул тирән ачыну һәм оялу белән үзенең шушы тыйнак һәм

дәти кешеләрдән аз гена да яхшырак теллегенә ышана. Киресенчә, әлегә кешеләр аңа караганда чистарак күңелле, намуслырак, кешелеклерәк икән. Әсәрен китап итеп чыгарганда, автор бу күренешне кертми калдырган. Бик кызганыч, әлбәтте. Әсәр ахырында Латифның дөньяга, тәбиғәткә, үзенәкә әйләнә-тирәсендәгә кешеләргә бөтәнчәрәк карый башлавыннан да, без аның күңелендәгә давылның замагынлыгын, хәзер инде Латифның үз-үзенә нык ышанган кеше түгелен сизәбез. Ләкин аны калкурак итеп күрсәткәндәкә әйбәтрәк булыр иде.

Латифнең үткәне белән кызыксыну Латифның гражданның сугышына, бу сугышта юл үткән Татар бригадасы тарихына килә. Шулай итеп, әсәрдә бер-бер-якка яхшырту гасыр вакыт белән аерылган сюжет сызыгы барлыкка килә.

Гражданның сугышы еллары турында әсәрдә Атилла Расих әсәренә хатирә-хатлар, көндәлекләр кертә. Кайвакыт-вакыт озынга киткән мондый әйберләрне барны икенче якка да юнәлтә кебек. Шуңдый тәҗрибә ясап карадым: киләткә Татар бригаданың сугышчан юлы турында бүлекләрдән башка гына укырга тыштым. Әсәр бермә-бер юкарып калды, Әмма шул ук вакытта ул бик нык тонык-лашып, төссезләнә тө калды. Үткәнгә экскурс ясау бүгенгә көнне ныграк аңлар-га, аны тарихның героик сәхифәләре якты-лыгында карау өчен кирәк булган икән. Бүгенгә тормыш үткәнбездә логик нәти-жәсә, аның үстөрелешә һәм давамга да бит ул.

Хәбибрахман карт белән Хәмзә Баки-ров арасында барган көрәш — моның ачык дәлиле. Аларның һәр икесе гражданның сугышында катнашкан. Әмма язмышлары икесенекә ике төрлө. Хәбибрахман абый башта гражданның сугышы фронтларында көрәшә, аннан укыта, райком секретаре булып эшли һәм бөтен гомере буена Татар бригадасы тарихына бәйлә материал-лар җыя. Ләкин байтак еллар аңа яраткан эшеннән аерылып торырга туры килә. Гаепсез ташланган ялалардан котылгач, 1956 елда Казанга күчеп килә. Килсә, гражданның сугышы елларында бернинди батырлык эшләмәгән Хәмзә Бакиров атлы бөндә төмәм «геройга» әйләнгән. Чын геройларның үлөп бетүеннән яки вакытлы-ча югалып торуыннан файдаланып, әлегә Бакиров башкалар эшләгән батырлыклар-ны үзләштергән, теләсә кайда речеләр

сөйләп йөри, мәкаләләр яза, кыскасы, Татар бригадасы тарихы буенча белгечкә әйләнә. Үз сүзләренә караганда, Хәмзә Бакиров моны иң изге нияттән чыгып эш-ләгән. Янәсә, бер заман бригаданың тари-хын белгән кешеләр калмаган диярлек. Берәүләре каздыр ерак якларга киткән, икенчеләре үлөп беткән. Һәм ул башкалар эшләгән батырлыкларны һәм күркәм эш-ләренә үзләштерә дә, бригаданың данлы юлын пропагандаларга тотына. Күпме гена йөрмәсәң, Хәбибрахман абый гаделлекне таба алмый. Хәмзә Бакиров белән тала-шып йөрүләр, шуның аркасында таушалган нервлар аны вакытсыз кәбәргә кертә. Ләкин Бакировның көннәре дә санаулы. Әлегә алдашып һәм ялганлап килсә дә, аның аяк астындагы җир яна башлаган инде. Ул тозакка эләккән жанвар кебек чабалана, котылу җаен эзли һәм, ниһаять, Хәбибрахман картны дөшмәскә күндерә алмагач, ничек тә аның үлемөн якынайтыр-га тырыша башлый.

Ныклабрак карасак, без бу конфликт-ның да асылда Латиф белән булган кон-фликт кебек икәннен күрербез. Ул — намус-лылык белән хыянәт, дөреслек белән ялган һәм догматизм белән яңа көчләр арасын-дагы бөрелеш. Тик беренче очракта конфликт бер кеше күңелендә барган иде, ә икәнчесендә исә ике герой көрәшендә гәүдәләнә.

Хәбибрахман абый үзенәкә хаклы булу-ын исбатлый алмый кала. Әмма ул баш-лаган эшнә яшә галим Альфред Хейретди-нов давам итә. Альфред образы белән романдагы тагын бер сюжет сызыгы бәй-ләнгән. Альфред — искиткәч дәрәҗәдә фәнгә бирелгән кеше. Ул үзе өйрәнә тор-ган тема белән шул кадәр мавыккан, аның йорт эшләренә кулы да җитми. Кар төш-кәнчә бәрәңгесә казылмыйча ятар, утыны хәзерләнмәгән булыр. Хатыны күзлеген-нән караганда, ул шул кадәр игътибарсыз һәм «эгоист» бер кеше: аз гына буш вакыты булдымы, уху залында утыра, архивларда казына. Шулай да хатын белән ике арадагы киеренкелек әллә ни куркыт-мый аны. Конфликтның зуры мөкәтпә дирек-торы белән ике арада килеп чыга.

Бер караганда, ул юктан гына башлана кебек. Әхүәдиев үзенәкә әйбәт укытучысын университетка фәнни эшкә җибәрергә теләми. Ләкин тора-бара директорның бу үҗәтлегә ачыктан-ачык дошманлыкка әй-ләнә. Директор районга «сигналлар» бирә, яшә укытучыны ничек тә пычратырга теләп

астыртын эш йөртә башлай. Аларның бу бәрелешә дә асылда социаль конфликт нигезендә туа. Кирәк-кирәкмәгән урында да «саклык» күрсәтергә күнеккән, тар фикерле, бик чикләнгән карашлы бу директор Альфредны милләтчелектә гаепләргә тырыша: нигә ул, янәсә, нәкъ менә Татар бригадасының тарихын тикшерә, өгөмүмән, гражданны сугышыныкын түгел? Ә Мюнхеннан килгән хат Әхәдиевкә Альфредны фаш итә торган иң әһәмиятле факт булып күренә. Ә ныклап тикшерә башлагач, Әхәдиевның Альфредка яккан бөтен гаепләре нигезсез булып чыга.

Шунысы игътибарга лаек: биләгән постлары һәм эш итү масштаблары буенча никадәр зур аерма булса да, Әхәдиев та, Латиф та бер төсле уйлылар. Алар

заманның үзгәргән, яңарганын сизмиләр.

«— Тормыш сабаклары сизгерлек дигән нәрсәнең кирәклегә турында айта,— дигән өйрәтә Альфредны Әхәдиев.— Моңы без бер генә минутка да онытырга тиеш түгел».

— Ләкин ул сизгерлек дигән сыйфат шикләнү белән алыштырылса, бик начар инде,— ди аңа каршы Альфред (164 бит).

Билгеле, романдагы проблемалар белән генә чикләнми. Атилла Расихның йәңгә әсәре, мөгаен, башка төрле фикерләр дә уята. Ә мин исә бу мәкаләмдә «Жаһарманнар юлы»нда күтәрелгән төп проблемаларга игътибар итәргә һәм шулар турындагы фикерләремне укучылар белән уртаклашырга тырыштым.

РАФАЭЛЬ МОСТАФИН.

ЮЛЧЫ ЮЛДА СЫНАЛА

Татарстан китап нәшрияты яңа шигырь җыентыгы чыгарды. Исеме — «Юл башы». Аңа дүрт яшь шагыйрьнең соңгы елларда иҗат иткән шигырьләре тулган. Бу иптәшләрнең кайсылары поэзиянең олы юлыннан атлап китәр, кайсылары юл башында калыр — анысы вакыт эше. Ә бүгенге сүз аларның юл башлары турында.

Әлеге дүрт шагыйрьнең берсе — Кадыр Сибгатуллин. Ул әдәбият мәйданына артык шауламыйча, тыйнак кына килеп кергән иде. Аннан җайлап кына тизлек җыйды. Ә хәзер, ерак арага йөгерүче йөгәрешче кебек, аның тыны төмән ачылып җитте. Кадыр Сибгатуллинның узган ел «Казан утлары» журналының махсус бүлегенә лаек булуы да әнә шул хакта сөйли. Шунысы куанычлы, Кадыр Сибгатуллинда халык күңелен сизәрлек, халык күңелендәге теләк-омтылышларны сиземләрлек нечкә йөрәк бар. Ул үзенең бу өлкәдәге мөмкинлекләрен «Өч йөрәк» дигән кыска поэмасында шактый тулы ача алган. Шагыйрь сугыш жәрәхәтләренә халык күңелендә әле дә төзәлп житмәвен күрсәтә бу әсәрендә. Менә авылның соңгы өч егете сугышка китә:

Бу өч егетнең сугыштан исән-имин кайтып кайтачагына ышаныч шул кадәр зур, алар хәтта чалгыларын да онытып калдырганнар. Әмма ел арты еллар узды. Ә егетләр кайтмый. Алар чабып үткән аланнарда тагын яшелләнеп куе үләннәр үсә, өч егетне озатып калган өч кыз тагын болыннарда чыга. Кызларның шушы чактагы эчке кичерешләре турында түбәндәге юллар ачык сөйли:

Әллә кайчан вәгъдәләшкән кебек
Сыенышып үскән үләннәр.
Аермагыз, без — бер дигән сыман
Кыякларны бергә үргәннәр.

Еллар үтә дә үтә. Ә кызлар һаман «унсигездә шиклән чәчәкләрен яулык почмагына күчерә-күчерә» егетләрен көтәләр.

Иллә яшьлек кызлар яулык чигә,
Дулкынлана яулык читләре.
Ишекләр дә ачык,
Егетләр
Бүген тагын кайтып житмәде.

Кызлар күңелендә өмет уты һаман сүнп житмәгән. Егетләре бүген кайтмаса иртәгә кайтыр, иртәгә булмаса — берсенкә. Әмма барыбер бер кайтыр. Шигырь өнә шулай эчтәлегә ягыннан да, тасвирлау чаралары ягыннан да ифрат төзсирле чыккан...

К. Сибгатуллин еш кына буыннар арасындагы үзара мөнәсәбәт мәсьәләсен күтәрә, шуның аша заманның четерекле проблемаларын хәл итәргә омтыла. Ул үзен иңгә көрәш кырларында ятып калган бу-

Печәннәре чәбәләнеп калды,
Чабылып бетми калды өч алак.
Чалгыларны онытып
Калдырдылар
Покосларга кадап очларын,

ыннарның турыдан-туры давамчысы дип атый. Әмма шунда ук кисәтәп тә куя: әле заман давиллы, «хәтәр жилләр яшь кошчыкка канат чыкканны» көтәп тормыйлар, ояны күтәрәп атарга гына торалар. Шуңа да замана әтиләр юлын давам итәрдай ирләрнең тууын һәр мизгелдә көтәп тора. «Өлкәннәр» шигыре башка шигырьләрдә әйтелгән энә шул фикерләрнең давамы кебегрәк яңгырый. Автор биредә өлкәннәрне юлга чыгарга, яшь буынга юл күрсәтәп барырга чакыра. Без аларга:

Ут бирик.
Учак ягарга
Бер шырпы җитә бит ул.
Бу дөнья бер шырпы сызсаң да
Ялт итеп китә бит ул.—

ди шагырь.

Бармаклар да тигез булмаган кебек, Кадырның да җиентыкка кәргән шигырьләре бер дәрәжәдә түгелләр. Гражданлык мотивы белән сугарылган энә шундый шигырьләр арасында йомшаграк эшләнгәннәр сә дә очрый. Аңары җиентыкка кәргән шигырьләрне оештыручы үзәк булмавы да күзгә ташлана.

Әдбият кырында тагын бер буын борын төртәп килә. Ф. Сафин — шул буынның бер вәкиле. Аның җиентыктагы шигырьләрен укуга күзгә ташланган нәрсә шул: Фәннур эзләнә, үз-үзенә таләпчән карый. Ул аңдый: менә шулай эшләгәндә генә аңа үз юлын табарга, тагын да югарырак баскычка күтәрелергә мөмкин булачак.

Сүз хәнкәрен ал кынынан,
Тик йтмасын,—

дигән юллар аның иҗат программасы. Ф. Сафин шигырьләрендәге лирик геройның үз йөзә бар. Ул яшь, яшьлекнең үзе кебек саф, ярсу, ул ярата, шуның утында яна. Лирик герой күп вакыт сөйгәнән күз алдына китерә, аны төрлө хәлләргә куеп уйлап карый, хыялында аның сурәтен ясып.

Нурга чумган күзләренә
Ай сокланып карыйдыр.
Тәрәзәң чиртәп йолдызлар
Дөшәләр гүя: «Ярыйдыр».

Күз алдына китергез: тәрәзә каршында кыз. Аның йөзәнә, күзләренә ай нуры сирпелгән, шунлыктан алар нурланып, яктырып киткәннәр. Бу нурлар, шигырьне укыганнан соң, безнең күңелне дә яктырып, балкытып җибәрәләр кебек. Ф. Сафинның мондый шигырьләре шактый. Ул шигырьдә шактый кыю хәрәкәт итә. Сы-

гылмалы формалар табарга омыла, вакыт-вакыт матур чагыштырулары, образлы сурәтләүләре ялтырап китә. Шигырь тукумасына халык иҗатыннан килгән мотивлар килеп керә. Кайчагында шигырьнең буеннан-буена бер фикерне үстәрәп килә дә, соңгы строфада: «ә чынында мәсьәлә менә болайрак бит ул» дигән кебек баштагы фикерне кире кагып, көтелмәгән нәтиҗә ясап куярга ярата. Сүз дә юк, болар эзләнү җимешләре. Әмма Ф. Сафинга бер нәрсәгә истән чыгармаска кирәктер, шигырь ул бизәк кенә түгел, ә балки көрәшү чарасы да. Ә тулаем алганда, автор бу җиентыктагы шигырьләре белән «Беренче карлыгачлар»дан алга бер адым ясаган.

Рифкат Закировның исеме матбугат битләрендә моннан берничә ел элек күренгән иде. Аның шигырьләре «Казан утлары» журналында, «Беренче карлыгачлар»да басылды. Һәм матур гына тәкisir калдырган иде. Эчкерсезлек, туган як табигате турында кызыклы гына уйланылары бар иде. Менә шуннан соң Р. Закиров ничектер ялкынланып янып китә алмады, бер биекләтәрәк кала бирде. Бу җиентыкта да ул шул биекләтәрәк. Рифкатнең бер җитди кимчеләге бар. Ул да булса, образлар ярдәмендә уйлы белмәү, фикерне шул образлар аша поэтик буяуларга төрәп бирә алмау. Шуңа күрә шигырьдә фотографиячелек, сөйләп чыгу өстенлек ала. Бу уңайдан «Татарстан — Урал» циклына кәргән шигырьләренә карап үтү урынлы булыр. Урал диюгә, ул безнең күз алдыбызга шаулы, кайнар табигатьле, киң сулышлы кешеләре белән, «челәм тартып утыручы» завод-фабрикалары белән килеп баса. Аның шундый сурәтен Хәсән ага Туфан биргән иде. Ә Р. Закиров шигырьләрендә без бүгенге Уралның панорамасын, андагы үзгәрешләрен күрмәбез, сулышны тоймыйбыз. Чөнки циклда Уралның жанлы сурәте юк.

Табигатьтә шигырият өчен иксез-чиксез серләр яшеренгән. Аларны күрергә, балкорты чәчәкләргән ширбәт җыйган кебек, ул серләрнең согын сыгып ала белергә генә кирәк. Моның өчен «үткән күз» кирәк. Энә шул нечкәлекләрен тотып ала алганда гына табигать турында яхшы шигырь язарга мөмкин. «Нәҗәгайлар уйный» шигыре — моның ачык мисалы. Шигырьдә кайбер детальлар санап кителгән, әмма образлы сурәт тудырылмаган. Шуңа күрә дә шигырь бездә бернинди фикер уят-

мый, ләззәт тә бирми. Дәрәс, Р. Закиров-ның да матур ғына язылган шигырьләре бар. Әмма алар менә шушындый җитди химчелекләр фонында югалып калалар.

Ф. Гыйззәтуллина соңгы елларда актив эшләде. Матур-матур ғына шигырьләр дә бирде. Бу җыентыкта да бар алар. «Чап-гар атлар кире кайтмады», «Балта чабу нигә», «Бәйлим... сүтәм», «Тау» шигырьләре энә шундыйлардан. Күренеп тора, Ф. Гыйззәтуллина шигырьләренә бирелеп язарга, бөтен барлыгын шигырьгә күчерергә омтыла. Ләкин шул вакытта өз ғына чаманы да югалта бугай. Күңелдә туган ял-кын шигырьгә күчкәнче янып та бетә, ши-

гырьгә анык рифмага әйләнгән шәүләсә төшә.

«Юл башы» — яшь шагыйрьләр җыентыгы, тулаем алганда, әйбәт кенә җыентык. Әмма бу җыентыкның авторлары яшь шагыйрьләр булсалар да яшәп түгелдү инде. Кыскасы, аларның олы уйлар, ол эшләр белән янар вакытлары. К. Сибгатуллинның үз сүзләре белән әйтсәк:

Әрәм итәр чаклар түгел инде.
Әләм итәр чаклар гомерне.

Н. ГАМБӘРОВ,

Казан дәүләт университеты
студенты.

АВТОРНЫҢ ЯҢА КИТАБЫ

Нәби Дәүли әдәбиятка шагыйрь буларак килеп кергән иде. Һәм анда ул үзенчәлекле шигырьгә белән күренекле урын алды. Шуңа ук вакытта, шигырьгә турылыклы булып калганы хәлдә, соңгы уң ел эчендә Нәби Дәүли үзен талантлы прозаик һәм публицист итеп тә танытты. Зур осталык белән язылып, укучылар тарафыннан яратып кабул ителгән «Яшәү белән үлем арасында», «Җимерелгән бастия» кебек әсәрләре моңа ачык мисал булып тора. Аннан соң без язучының «Минем танышларым» исемле китабы белән таныштык. Хәзер менә «Хәерле көн, дуслар»¹ исемле яңа җыентыгын укыйбыз.

Бу җыентык, барыннан да элек, жанр төрлелеге белән аерылып тора. Анда ике повесть, кечкенә күләмле байтак хикәяләр һәм мәкаләләр, курчак театры өчен язылган ике пьеса урнаштырылган. Төрле жанрдагы бу әсәрләрне бер уртақ тема — тормышка һәм кешеләргә мәхәббәт темасы берләштерә. Моңы хәтта җыентыкның исеме үк раслый: тормыш мул, гүзәл, ямьле, шуңа күрә автор, үз геройларын дусларым дип атап, аларга хәерле көн тели.

«Җыр» исемле повесть бөтен җыентыкка үзгә бер төрле кереш булып тора һәм тормышка, бу китапта сурәтләнгән геройларга дан җыры булып яңгырый.

Әсәрнең төп герое Гөлгенәгә жиде яш тулу шатлыклы бәйрәмгә әйләнә: аны котлылар, аңа ак юл, бәхетле көннәр телләр, бүләкләр бирәләр. Әтисенең бүләк (мәктәп формасы, әлифба, портфель, дөтөрләр, сары пенал һәм кызыл галстук) кадерлесе була. Ничек шулай булмасын: беренче сентябрьдә Гөлгенә мәктәпкә барачак бит! Ләкин көтмәгәндә аны полиомиелит аяктан ега. Шуннан аның сәламәтлелеге өчен авыр көрәш башлан» вет чынбарлыгы тәрбияләп үстергәннәр, композитор Гәделша абыйсы, укычы апасы Гөлгенәне рәхимсез авыру, коткаруда якиннан катнашалар һәм телләренә ирешәләр.

Яисә «Минем кадерле әбием» хикәясен алыык. Сюжеты гадәти бер күренешкә корылган, композициясә дә бик гади булган бу әсәрне дулкынланмыйча уку мөмкин түгел, аңардан үзгә бер төрле жылылык аңкып тора. Укучыга мәрәҗәгать итеп, автор хикәяне менә ничек башлай: «Сез минем әбиемне белмисезме? Юк, белмисез...» Автор әйтмешли, азымыни дөньяда әбиләр? Хикәяне укып чыккан кеше, һичшиксез, алтын куллы, саф күңелле бу әбине яратмый кала алмазчак.

Гомумән, үзенең повесть һәм хикәяләрендә Нәби Дәүли катлаулы, четерекле сюжет һәм композиция атыннан кумый тормышта булган конкрет вакыйгалар белән эш итә һәм шуларга туры килгән геройларны сайлап ала белә. Нәкъ менә

¹ Нәби Дәүли. Хәерле көн, дуслар. Казан. 1972.

шуңа күрә авторның хикәяләре жыйнак һәм бер омтылышта укып чыгышлы булулары белән аерылып торалар. Вакийга һәм геройларның күңелгә ятышлы булуы уңыны ялыктырмый һәм әсәрләргә ятышлы итә.

Жыентыктагы әсәрләргә хас тагын бер үңай якны күрсәтергә кирәк. Еш кына әзәр сурәтләнә торган вакийга һәм геройларга үзе бая бирми, киресенчә, бу бурычны укучыларга йөкли. Шулай итеп, укучы алар турында уйланырга, нәтижә ясарга мәжбүр була. Мәнә, мәсәлән, жыентыктагы «Мин революциягә күрдем» сөмлә мәкалә. Аның композициясе дә үзенчәлекле, уңышлы төзелгән. Автор совет чынбарлыгындагы аерым кешеләргә һәм вакийгаларны искиткеч кыска һәм образлы итеп сурәтләнә һәм һәрберсен: «ул — революция иде» дип атый. Ни өчен шулай? Бу хакта укучы үзе уйласын һәм иешлө хөкем чыгарсын. Кайбер мәкалә-һәрнең исемнәре үк шуны тәләп итәләр: «Батырлыкмы бу?», «Кызыл тюльпаннар өсәгә охшыйлар?», «Син уйлыйсыңмы?...

Яңа гына әйткән фикергә өстәп, тагын бер үзенчәлекне басым ясап күрсәтү урынлы булыр. «Син болай булма, тегеләй бул» дигән үгет-нәсихәткә корылган әсәрләр укучыны дулкынландыра алмыйлар, әлбәттә. Нәби Дәүли үз ижатында бу хакыйкәт белән нык исәпләшәп эш итә, һәм автор ижатының уңышы, укучыларда популярлык казаныуының бер сере, безнеңчә, нәкъ мәнә шунда булса кирәк.

Сүз уңаенда, алдарак әйткәнәбезчә, тышкы нәфислек, купшылык Нәби Дәүли әсәрләренә гомумән хас түгел. Бу фикер жыентыкның теленә дә карый. Жыентыктагы әсәрләр жиңел, йөгерек тел белән язылганнар, сүзләр һәм жөмлөләр фикерне укучыга тиз һәм төгәл житкерерлек итеп сайланганнар. Сирәк очраган кайбер тел кытыршылыклары һәм тыныш билгеләрендә жибәрелгән хаталар жыентыктан алынган уңай тәзсиргә артык зыян китермиләр.

Кыскасы, Нәби Дәүлинең бу жыентыгын да укучылар жылы каршы алырлар, кызыксынып укырлар.

Лотфи ГАДЕЛШИН.

Газиз Иделле

БЕРЕНЧЕ ЗУР СӘЯХӘТ

16. Тарихи Метех замогы

ормыш һәм сәнгать. Кичә һәм бүген. Тарих һәм заман. Аларның тормышта һәм сәнгатьтә чагылышы, тоткан урыны... Тарихи урыннар, тарихи биналар... Шәһәрнең үзәндә дә алар аз түгел икән. Шулай карап-күзәтеп йөри торгач, безнең игътибарны бик борынгы корылмаларның берсе булган Метех замогы аеруча җәлеп итте. Ул шәһәр читендәрәк, Кура елгасы ярында биектә, үзәңә күрә бер карлыгач оясындай, асылынып тора сыман. Ләкин ул заманында алай шигъри түгел, ә шомлы бина булган. Төрмә булган ул. һәм анда Максим Горький ябылып тотылган. Ничек, кайчан, нәрсә өчен?

Горький томнарын актарам... Менә аның 1898 елның май аенда хатыны Екатерина Павловна Пешковага шушы төрмәдән язган хатлары...

«... Тифлискә мин өченче көн килдем, ә бүген нинди көн икәннен белмим. Төнлә сәгәт 2 дә килеп життек һәм шунда ук мине Метех яки Метэх дип атала торган төрмә замогына озаттылар. Ул Кура елгасы ярында биек кыяда урнашкан. Шунда китереп камерага яптылар һәм мин бер тәүлек биек диярлек өзлексез йоклаганмын, чөнки хәрби-грузин юлы буйлап килгәндә, гәрчә бик йончыган булсам да, йоклый алмаган идем,— искиткеч матур бит ул юл!.. Минем камера зур, буйга 10, аркылыга 7 адым, ике тәрәзәсә бар, аннан шәһәргә матур күренеш ачыла. Шәһәрнең төрмә каршындагы бу азиат өлеше текә тау өстендә таркалып утырган, анда тормыш та, гомуми күренеш та үзәңә бер төрле оригиналь. Мин тәрәзә аша карыйм һәм елга аръягындагы тире иләүчеләрнең ничек эшләвен, елгдан җәтмә белән балык тотуларны, бер бәләкәй кызчыкның көнне ничек үткәргәнн. б. күзәтәм...

Кайчак улым Максимны кулыма алып түшәмгә хәтле чөясем килә. ... Ул ни хәлдә? Нинди дә булса берәр яңа сүз әйтмиме? Исән-саумы? Зинһар, аның туклану ягын әйбәт кара...

Дәвам. Башы 3, 5, 6 саннарда.

... Авыр вакытыбызда безне ташлап китмәгәнә өчен няяга миннән рәхмәт әйт. Дачага чыгарга булгансыз икән, моны мин хуп күрәм, синең өчен, Максим өчен бик шатмын... «Северный вестник»тан акча алырга тырыш, моңа булышлык итүне Поссе-дан үтен... Кошчыклар ничек яши? Аларны әле җибәрмәгән булсаң, очырып җибәр үзләрен иреккә. Читлек эчендә утыруның ничаклы уңайсыз икәнән мин хәзер аңлыйм инде һәм гуманитарлы буласым килә. Үзең тыныч бул, бәхетсезлекләргә күнегер-гә кирәк сиңа, алар алда аз булмасын әле. Тик бер нәрсәнең дә мәңге түгеллеген исенән чыгарма, барысы да үтәп китәр. Үзеңне нык тот!»

Ул елны Горький, хатыны һәм улы белән, Нижний Новгородта яши. Ике том «Очеркилар һәм хикәяләр» авторы була инде ул. «Фома Гордеев» повестен язарга керешкән чагы була.

Нәкъ шул вакытларны Тифлиста Федор Афанасьев группасы кулга алына һәм аның белән бәйләнештә булган Алексей Максимовичны да кулга алып Тифлискә китерәләр. Аны да социал-демократ группалары белән бәйләнештә, эшчеләр ара-сында пропаганда алып бару, социаль идеяләр, прокламацияләр таратуда гаеплиләр. Ләкин, жандармерия идарәсе никадәр тырышса да, допрослар алу нәтижәсендә, мондый гаепләрне раслаучы дәлилләр таба алмый һәм Горькийны азат итәргә мәҗбүр була, тик аны барыбер политик шикле, ышанычсыз кешеләр исемлегенә кертеп, шәһәрдән куа һәм ул кайда гына булмасын, аны полициянең махсус күзәтүе астында яшәтә...

Ләкин Горький белән грузин халкы арасындагы дуслык җепләрен патша хөкүмәте үзенең шундый кыргый чаралары белән дә барыбер өзә алмый. Шуннан соң да Алексей Максимович, инде атаклы зур язучы, Грузиягә, Тифлискә берничә тапкыр килә. Әле узган ел гына (1928) биредә булган бит ул. Грузин интәшләр аның турында, аның белән очрашулар турында рухланып-дулкынланып сөйләләр һәм без дә менә хәзер Тифлис урамнарында аның әле суынып та өлгөрмәгән эзләреннән атлап йөри-без сыман хис итәбез.

17. Мунча керәбез

Казаннан чыкканга ике атнадан артык вакыт үтәп та киткән икән. Тбилисидә булу срогыбыз да тулган. Инде сәяхәтне маршрут буенча алга таба давам иттерергә кирәк иде. Шунда кайсыбыздыр мунча кереп алу кирәклегә турында сүз кузгатты. Моңы барыбыз да мәгъкуль күрдөк. Бу турыда сорашырга да өлгерә алмадык — грузин дуслар үзләре безгә шәһәрнең мәшһүр мунчасына керми китүнең «җиназатъ» икәнән аңлаттылар. Тбилиси мунчасын күрмәгән көше үзән Тбилисидә булдым дип әйтә алмый, диделәр.

Һәм менә без шул мунчада.

Әйе, чыннан да, төрле яктан мәшһүр икән бу мунча һәм аны күрми, анда булмый китеп барсак бик үкенечле буласы икән. Әллә ни зур булмәгән бу мунча шәһәр кырыендарак бер тауга терәтеләп эшләнгән. Аның су жылыту бүлегә бөтенләй юк, һәм моның кирәге дә юк икән. Чөнки жылы су тау чишмәсеннән турыдан-туры мунчага үзә агып керә икән. Гади су да түгел, ө күкертле су, шифалы су! Без кран-нардан өзлексез агып торган шул яшькелт төстәге суда шапор-шопыр юынабыз һәм... безне юиндырәләр да. Мунчада махсус юиндыручылар бар. Монда булган һәрбер кеше алар кулы аркылы үтә.

Әле дә бик яхшы хәтерлим: чиратым җиткәч, мәһабәт гәүдәле грузин, мине йөз түбән сузып яткырды да сабын күбеге белән күмеп ташлады һәм өстемә менеп, кул-лары белән иңбашларыма ябышып, аяклары белән аркамда шундый массаж ясап бии башлады — сөякләр шатыр-шытыр килде, авыртса да чыдыйм, сер бирмим, шулай кирәктер инде дим, чөнки башка интәшләрне нәкъ шулай «эшкәрткәнән» үз

¹ Шәһәрнең исеме Тбилиси да мондагы шундый күкертле жылы су чыганакларын-нан килә икән. Тбили — грузинча жылы дигән сүз.

күзлөрөм белән күрөп торган идем бит... Минә шулай байтак «азаплагач», аяк-кулларымнан тотып күтөрөп, аска чөеп жибермәсенме! Мин идән уртасындагы бассейнга — бултых! — барып төштем. Бассейнга күкөртлө кайнар су бер яктан тула тора, икенче яктан агып китә тора. Тирән түгел, батмадым. Шуннан коенып чыккан, үземне яңадан тугандай хис иттем.

Кайтышлый, бер-беребезне бүлә-бүлә, юл бие гел шул хикмәтле мунча турында сөйләштек.

Бик тарихи мунча икән бу. Моннан 200 еллар үк элек төзелгән икән. Борын-борыннан шәһәргә килгән һәрбер кунак бу мунчада булмый калмый, хәтта, махсус рәвештә, чит илләрдән дә килүчеләр була икән. Болары төрлө туристлардыр инде. Атаклы кешеләрнең булуын аеруча искә алып сөйлиләр...

18. Кара диңгез буенда

...Бик тә кызыксынып, тирә-якны күзәтеп атлап барабыз. Монда безнең өчен гадәти булмаган күренешләр: һәркайда күзләрнең явын алырлык матур каштан, бамбук, эвкалипт, пальма агачлары... Әллә кайда түгел, ә шәһәр эчендәге бакчаларда, урамнарда, тротуар буйларында...

Бу — Батум. Без хәзер шунда килеп төштек. Грузия составына керә торган Аджарстан автономияле республикасының башкаласы. Кара диңгез буенда ул. Батум — илебезнең бу диңгездәге иң зур портларыннан берсе.

Бу инде кояшлы Грузия жиренең соңгы өлеше. Моннан без, алдан билгеләнгән маршрут буенча, теплоходка утырып, Кыргызга юл тотачкыбыз.

Якын дустыбыз булып өверелгән грузин әдибе Бесо Жгенти һәм тагын бер иптәш (исем-фамилиясен хәтерләмим) безне Тифлистан Батумга кадәр озата килделәр. Теплоходка утыртып жибергәннең кадәр алар монда безнең белән бергә булдылар, бергә йөрделәр, сөйләделәр, таныштырдылар, аңлаттылар...

Ажарлар — шул ук грузиннар икән, әдәбияты да грузинча, телләре дә грузин теленәң бер шивәсе. Алар, христиан динендә булган төп грузиннардан аермалы буларак, мәселман грузиннар икән. Мондый хал алар кичергән катлаулы ерак тарихтан килә. Ажарстан — Төркия белән чиктәш. Табигый байлыклары, стратегик уңай позициясе белән күпләпне кызыктырган Грузиянең бу өлешенә дошманнар тынгылык бирмәгәннәр. Моннан күп гасырлар элек үк Төркия хакимдарлары бу жирләргә әллә ничә тапкыр басып кергәннәр, талаганнар. Грузия белән ике арада шундый сугышлар еш кына булып торган. Тик унсигезенче гасырда гына төреклар бу тирәләрдә беркедәр озак вакытка ныгып кала алганнар һәм жирле халыкны изгәннәр, жирләрен тартып алганнар һәм шундый закон чыгарганнар алар: фәкать төрек армиясендә хезмәт иткән кешеләр генә жир биләргә хаклы була, ә армиягә мәселман динендәгеләр генә алына. Шулай итеп, төп Грузия жиренә качып китә алмаган грузиннарның бер өлеше мәселман динен кабул итәргә мәжбүр булган. Әмма алар үз туган илләре белән яңадан кушулуга өметләрен өзмәгәннәр, көрәшне давам иттергәннәр.

1877—78 еллардагы Россия-Төркия сугышы вакытында аларның русларга теләктәш булулары, азатлык өчен көрәшүләре тагын да көчәеп китә һәм нәтижәдә Грузиягә яңадан кушулу белән төгәлләнә.

Октябрь революциясе елларында бу жирләр, бу халык тагын зур сынаулар үтөләр, аны өле төреклар, өле англичаннар, өле аларның ялчылары сатлык меньшевиклар басып алалар. Әмма тарих төгәрмәчен кирегә борырга беркемнең дә көче житми, ажар халкы, грузин һәм барлык совет халыклары белән берлектә, Ленин партиясе җитәкчелегендә, тышкы һәм эчке дошманнарга каршы авыр көрәшләрдән соң тулы азатлыкка ирешәләр, үзләренең автономияле республикаларын төзеп, елдан-ел алга атлый торган совет халкының аерылмас бер өлеше буларак, социализм төзүдә актив катнашалар. Революциягә кадәр халыкның нибары 7 проценты гына укый-яза белгән булса, хәзер Аджарстанда укый-яза белмәүче бер кеше дә юк.

Ажарстан нефть эшкәртү, машина төзелеше заводлары, жиңел һәм азык-төлек промышленносте белән дә дан тотә икән. Үзенең колхоз-совхоз кырларында, махсус плантацияләрендә иң югары сыйфатлы чай, лимон, апельсин, мандарин, каштан, хөрмә, чикләвек кебек кыйммәтле җимешләр үстерү-житештерү буенча да илебездә беренче урында тора ул.

Боларның барысына да өстәп, мондагы табигать байлыгын, һавасының җәңгел жылы, саф булуын да искәртеп үтәсем килә. Батум районы — Кавказның Кара диңгез буйларындагы иң жылы урыны икән!

Батум тагын үзенең мәшһүр ботаник бакчасы белән бөтен дөньяга танылган. Безне шунда алып бардылар. Шәһәрдән 9 километрдагына зур бер районы биләп торган бу җәңгел табигать дөньясы бездә онытылмаслык тәҗрибә калдырды. Аны 1912 елда А. Краснов дигән энтузиаст ботаник һәм географ оештырган икән. Җир шарының барлык почмакларында нинди генә агачлар, үсемлекләр бар — аларның барысын да биредә күрергә мөмкин.

Совет чорында бу бакчага аеруча зур әһәмият бирелә башлаган, аның фәнни-практик кыйммәте тагын да арткан. СССР Совнаркомының 1925 елгы 30 июль карары нигезендә, бу ботаник бакча Кара диңгезнең Кавказ ярларында субтропик культураларны киң күләмдә җәелдерү-үстерү буенча илебездәң төп фәнни учреждениесә итеп танылган. Бакча директоры иптәш Бачаришвили безне бакчаның төрле географик бүлекләре буйлап йөртеп чыкты, алар турында тулы мәғлүмәтләр бирергә тырышты: Европа, Азия, Африка, Көнъяк Америка... Япония, Австралия, Кытай... Алардан китереп биредә үстерелгән-үрчәтелгән агачлар, үсемлекләр... Әйтеп, сөйләп бетерерлек түгел. Көн шактый эссә булуга карамастан, йөрдек тә йөрдек. Хуҗаларыбыз махсус фотограф та ияртеп чыкканнар икән. Бакчадагы сәяхәт тәмамлангач, шунда расемгә дә төшереп алдылар.

Шул ботаник бакчага тоташып диярлек, Чэква дип йөртелә торган бик зур чай плантацияләре сузылып киткән. Анда да булдың. Чай җыю вакыты иде. Шулай уңыш чәеннән (махсус лапасларда китерелгән яфракларыннан пешерелгәннән) авыз да иттерделәр. Әле тиешенчә эшкәртелмәгән бу яшь чай эчмәгә бик гайрәтләр, әчкелтем иде. Хәтта чайне бик яратучы Сәйдәшкә дә ошамады. Чөнки бу хәлдә әле ул куллануга җиңбарелми дә икән. Аның әле күп кенә катлаулы эшкәртү процесслары үтәсә бар икән.

19. «Крым» теплоходында — Кырымга!

Кара диңгез дулкыннарын ярып йөрүче бик мәһабәт тә, бик матур да «Крым» теплоходы актыккы гудогын бирде. Без барыбыз да палубага тупландык. Мәнә теплоходтан причалга зур озын баскыч булып төшкән траплар да алынды, бәйләп торган арканнар да җыйналды! Алар урынына, озатып калучы меңнәрчә күзләр белән, китеп баручы меңнәрчә күзләр арасында меңнәрчә җепләр сузылды.

Механизмнары хәрәкәткә килгәч, теплоход чак сизелерлек булып бер урында дерелдәп торды да причалдан аерыла башлады. Күзләр арасындагы җепләр резин булып тартылдылар-сузылдылар. Озатучылар арасында елмаеп, кул болган торган ак күлмәклә Бесо Жентига куллар, яулыклар болгадык.

Теплоход белән причал арасы ерагайганнан-ерагая барды. Берәздән соң теплоходыбыз кинәт төкә борылыш ясады һәм — күзләр арасындагы җепләр өзәлдә. Озак та үтмәде, без диңгез уртасына кереп киттек. Причал да, шәһәр дә, ярлар да күздән югалды.

Шулай итеп, Кара диңгез, күз-ачып йомганчы дигәндәй, безне бөтенләе белән үз коңагына алды да куйды. Хәзер инде бөтен дөнья без һәм шулай диңгездән генә торгандәй булып калды. Бу, Каспий кебек, күл-диңгез түгел шулай инде, ә чын диңгез! Ул Босфор, Дарданел бугазлары аша Мәрмәр диңгезе, Урта диңгез белән тоташа, ә аннан — океаннарға! Шулай итеп, Кара диңгездәгә безнең портлар бөтен дөнья белән

бәйләнеш тоталар: безнең кораблар дөньяның теләсә нинди портларында булалар, һәм шулай ук безнең портларда да төрлө илләр корабларын күрергә мөмкин. Тиран-легә дә ярысый ғына икән, бу диңгезнең уртача тиранлегә 1271 метр, ә кайбер урыннары ике мең метрдан да артып китә икән. Каспий белән чагыштырырлык түгел.

Төрлө балыкларга, жәнлекләргә бай диңгез. Белуга, осетр, сельдь, севрюга, кефель, шпрот, ставрида... балыкларның исемнәрен санап бетерерлек түгел — 180 төр-лө балык бар диләр. Теплоход ашханәсендә безне аларның кайберләре белән сый-ладылар да. Бу диңгездә дельфиннар, акулалар да күп диләр. Аннары диңгез эте, диңгез аты, диңгез мәчесе, диңгез энәсе...

... Каспийдагы көчлө чайкалулар искә төшә төшүен, әмма без монда үзебезне ничектер тыныч тоtabыз. Бер дә чайкатмый бит. Диңгез тын. Хәер, тын дигәч тә, чагыштырмача ғына шулай ул. Диңгез диңгез инде, гади елга яки күл түгел, беринди жыл-давыл булмаганда, һава тып-тын булганда да ул үзенчә гел селкенеп-дулкынла-нып, мәһабәт күкрәгә белән сулу алып тора сыман. Әмма диңгез өчен моны тын дияргә мөмкин. Ләкин һәр вакыт алай түгел икән. Көз, кыш көннәрендә монда да көчлө штормнар була, диләр.

Менә без салонга жылып утырганбыз. Матур, пөхтә, уңай монда. Үзенең диңгез-дә, диңгез корабында түгел, ә Иделдә, Идел пароходында сыман хис итсәң. Ниндидер оеткыч тынлык диммә, үзенә күрә бер рәхәтлек хисләре һәркайсыбызның диярлек йөзөнә бәрел чыккан.

Энә, зур, йомшак урындыкка Такташ жәелеп утырган. Тормышка, кешеләргә гашыйк сөеклө шагыйребез. Ул бик шат күренә, елмая, янындагы Кәрим агадан нәрсәдер сөйләвен үтенә. «Я инде, берәр әкият сөйләп жибәр өлө», ди. Кәрим агай-ның оста әкиятчә икәнлегә турында ишеткәнем бар иде. Ләкин бу юлы ул үзенең әндий сәләтен бер дә күрсәтмәде, дисәм, ихтимал, ялгышырмын. Чөнки юлда гел бергә була алмыйбыз бит. Шәһәрләрдә төрлө номерларда, а поезд-пароходларда төрлө купе-каюталарда урнашабыз. Ихтимал, буш вакытларда ул үзе белән бергә урнашканнарға сөйләштергәләгәндер дә. Ә менә хәзер ул, Такташның бик ялынып соравына да карамастан, дашмәдә. Гадәтәнчә, бер урында утыра алмыйча, арлы-бирле йөрел торган Гомәр Галинеч, келеп-шаярып, син, һәди, Кәрим бай янында алай сырпаланма, үзгә күбрәк өлөш чыгар дип тә өмет итмә, дигәч, барыбыз да көлеп жибәрдек. Бу минутта үзәлдына нәрсәдер уйланып утырган Кәрим агай үзе дә кинат кычыкырып бер көлеп алды.

Кәрим Тинчуринны шулай, шаяртып, «Кәрим бай» дип йөртүнең үзенә күрә бер нигезе дә бар иде бугай. Юлга чыкканда Татарстан хөкүмәте безгә зур ғына сумма акча биргән иде (тагаен күпмә күпмә икәнән хәтерләмим). Казначей итеп Кәрим агай Тинчурин билгеләнгән иде. Шулай итеп, барлык гомуми байлык аның кулында сакла-на иде һәм ул, төрлө гомуми чыгымнарда тыш, исемлек буенча, әледән-әле безгә расходка дип акча өлөшеп тора иде. Үткен сүзлө Гомәр Гали еңә, шулай шаяртып, «Кәрим бай» кушаматын таккан иде...

Гаҗәеп әйбәт, йомшак, жылы жанлы кеше иде ул Кәрим агай. Үзе дә шаянрак хольиклы булганга, бернәрсәгә үпкәләмәс, шаяртуга шаярту белән җавап бирер, олы димәс, кече димәс, барысы белән уртақ сүз табар, бик тиз аңлашыр, дуслашыр...

Берәр сүз башлаганда аның «жәмәгать» дип мәрәҗәгать итүе истә калган. Безгә акча өлөшәргә тотынганда да ул, авызын-күзләрен зур ачып, уенын-чынын бергә кушып: «Беләсезме, жәмәгать, казначей дигәч тә миндә әндри казнасы юк, хөкүмәт акчасы бу, алай бик жәелеп китмәгез, акчаны да, нәфесегезне дә кысыбрак тотыгыз, безнең сәфәр бик озын бит, шуны истән чыгармагыз, жәмәгать», дибәрәк көлеп-елмаеп сөйләнә-сөйләнә эшли торган иде ул моны.

Бу сәяхәткә кадар миңа Кәрим агай белән бер дә алай якин аралашырга туры килмәгән иде. Кая инде ул! Татар театр сәнгатең үстерүдә зур урын тоткан режиссер да, артист та һәм бигрәк тә «Жилкәнсезләр», «Зәңгәр шәл», «Беренче чәчәкләр», «Ил», «Казан сөлгесе», «Алар өчәү иде» кебек драма әсәрләренең авторы да булган, даны бөтен татар дөньясына таралган зур талант иясе һәм... әле беренче хикәячәклә-ре генә басыла башлаган безнең ише әдәбият чебешләре. Энә нинди әерма, энә нинди ара ереккыгы. Шуул ук сүзләрен Такташ, Нигъмәти, Камал, Сәйдәшләр турында да әйтә алам. Ә юл безне якынлаштырды. Шундый олы жанлы олы кешеләр белән

зур сәхәттә булуым миндә онытылмаслык зур тәсир калдырды. Бу очракта Кәрим агай турында бер-ике сүз. Аның яшьләргә карата ягымлылыгын, кайгыртучанлык сый-фатларын адым саен сизә идем мин. Житди очрашуларда да, уен-көлкә арасында да, әгәр әдәбият-сәнгать турында сүз бара икән, яңа гына күтәрелеп килә торган яшь көчләренә телгә алмый калмый торган иде ул. Күп кырлы талантының ничек ялтыравын гел күрә-ишетә килеп, мин аңа сокланып туймадым. Сүзгә осталыгы, тапкырлыгы, мимикага байлыгы аның зур артист икәнлеген күрсәтеп тора иде. Ә инде көн саен, сәгәт саен үзгәрәп-алмашынып торган манзараларның, вакыйгаларның, тормыш күре-нешләренә, төрлө кешеләр белән очрашуларның, сөйләшүләренә, бәхәсләренә төп асылын бик тиз төшенүеннән, аларга дәрәс бая бирә белүеннән һәм, уңае килгәндә, шулар турында искә алып сөйләвеннән аның сизгәр әдип, философ, психолог икән-легә бик ачык сизелә иде. Бай тормыш тәҗрибәсә туплаган, бөтен тормышын, белемен, сәләтен, талантын халыкка хезмәт итүгә багышлаган зур художник иде ул.

... Урта буйлы, нечкә, ябыграк бәдәнле журналист Закир Гали гена ничектер уйланыбрак калган, гомуми әңгәмә-бәхәс, шәхрүларга катнашмый. Ул салон урта-сындагы зур өстәл кырыендарак утырган да, түшәмгә карап, нәрсә турындадыр һаман уйлана, маңгаен җыерган, күз кабаклары салынган, чырае ачулы сыман, әйтсәң ул менә теплоход салонында түгел, ә «Кызыл Татарстан» редакциясендәге үзенең каби-нетында утырган да кытай хунхузларын сүгеп, зәһәрләр бер мәкалә яза. Шулай булуы да мөмкин. Чөнки ул елларда да Кытай ягыннан безгә каршы провокацияләр булгал-лы иде (ләкин ул чакта Чан-кай-ши Кытае иде ул).

Палубага чыктым. Тирә-якны күзәтәм. Алда да, артта да, уңда да, сулда да фәкать су гына. Өстән ачык күк гөмбәзә белән капланып алынган шушы су дәрә-сында без гүя бөтен галәмдә шул теплоходыбыз белән япа-ялгыз булып калганбыз. Бернинди хәрәкәтсез тик бер урында җай гына чайкалып торабызсыман тәсир дә калдыра.

Шулай «бер урында чайкала торгач», менә Ялтага да килеп җиттек. Безнең маршрут — Ялтадан Симферопольгә, Кырымның башкаласына. Ләкин шуңа кадәр — монда дәваланып ятучы Галимҗан ага Ибраһимов белән очрашу! Димәк, башта кайда, ничек урнашу ягын карарга кирәк. Моңысы да артык кыенлык тудырмады — Артем Багратовичның Ялтада туктап ял итәргә дигән язую бар бит бездә. Туп-туры Гаспра санаторийсына киттек. Ялта белән янәшә гена ул. 10—15 километр ара. Автобуслар йөрәп тора.

Башлыгыбыз Галимҗан Нигъмәти, санаторий хезмәткәрләреннән берсен очратып, өлгә язуюны аңа күрсәтте. Теге төмам аптырап калды: бер-ике кешенә бер-ике көнгә түгел, ә унсигез кешенә атна-ун көнгә кайда, ничек урнаштырырга? Мөмкин була торган эш түгел бу.

Санаторий башлыгын эзләп киттеләр. Без, беркадәр пошаманга төшөп, көтөп калдык. Санаторий директоры, баш врачны ияртеп, бик тиз килеп җитте. Озын буйлы, чандыр гөүдәле, урта яшьләрдәге бер кеше иде ул. Башта кырыс кына булып күрен-де ул безгә. Ләкин Халатовның язуюн күрү белән секунд эчендә үзгәрдә. «Гафу итегез, дуслар, була, була ул» дип шунда ук кирәкле чараларны күрә башлады. Без-не бик тиз арада аерым бер флигельгә урнаштырдылар, кайда ашхана, кайда врач-лар кабинетлары, кайда тегесә-моңысы — барысын да күрсәттеләр. Халатовның никадәр зур авторитет белән файдаланучы олы кеше икәнлеген шунда без тагын бер мәртәбә күрә алдык.

20. Кырым. Галимҗан Ибраһимов

Галимҗан ага Ибраһимов белән очрашу гомер буга онытылмаслык зур вакыйга булып истә калган. Без аның квартирасында булдық. Аның җылы кулын кыстык. Үткен күзләренә карап, акыллы сүзләрен тыңладык. Ишегалдындагы кечерәк бакчада җыелышып утырдык. Бергәләп рәсемгә дә төштек...

Галимҗан Ибраһимов әдәбиятыбызның тере классигы. Татар культурасының бар-лык тармакларына диалект үзенең бик яхшы зур йогынтысын ясап килүче зур галим.

зур стажлы коммунист... Аның янында ук булу, аның белән янәшә диарлек утыру, сөйләшү мине дулкынландыра да, нык кына каушата да.

Минем аны Казанда чакта ук күргәләгәнем бар иде. Читтән генә, ерактан гына, сокланып кына. Ә бер тапкыр хатта аңа бер үтенеч белән дә мөрәжәгать итәргә ничектер кыюлыгым житкән иде. Хәлем шундый булган, күрәсең. 1926 елның көзендә Казанга килеп төшүемнең беренче көннәре. Шуңа кадәр Свердловскида газета редакциясендә эшли идем. Газета ябылгач, күптәнне хыялым булган Казанга килеп чыктым. Әмма монда да газета-журналлар тирәсендә эшкә урнашу мөмкин булмады. Һәркайда кыскартулар бара икән. Шулай көннәр, атналар үтә, кесә саега. Инде теләсе минди эшкә керергә риза. Кагылмаган учреждение, предприятие калмады диарлек. Хезмәт биржасына да язылдым. Шундый учреждение дә бар иде ул елларда. Шунда миңа, Галимҗан Ибраһимовка мөрәжәгать итеп карарга кирәк, дигән уй кайда һәм ничек килеп кергәндер — бу сорауга моңа кадәр үзем дә җавап бирә алмыйм. Ул чагында, әдәбият-мәдәният өлкәләрендә барын да хәл итә белүче иң зур кеше ул, дигән фикердә булуымнан килгәндер, ихтимал...

Шулай да аның эшли торган урынына, Наркомпроска, Гыйльми үзәккә барып, кабинетына ук керергә кыюлыгым житмәде. Мин коридорга чыкканын көтеп торып, шунда очратып сөйләштем. Болай, сөйләштем, дию бик зурайтип әйтү булыр инде ул. Кинәт каушап калып, әллә ни өмет тә итмичә, тотлыга-тотлыга ике-өч сүз белән генә хәлемне аңлатып бирдем дә минди дә булса эшкә урнашырга ярдәм итүен үтендем. Ә ул көтелмәгәнчә игътибарлы булып чыкты. Кузгалып китергә ашыкмады. Син яшь бит әле, эшләргә өлгерерсең, башта укырга кирәк, диде. Мин ык-мык иттем. Ни дияргә дә белмәдем. Моңа кадәр дә уку өлкәсендә гел уңышсызлыкларга очравым, Свердловскида чакта да шундый бәхетсезлекләргә очрап, редакциягә эшләргә күчүем һәм «каләм тибрәтү» авыруы белән шактый чирләвем — бары да секунд эчендә башымнан үтеп киттеләр. Аннары бу уку елына инде соңга калуым да бар иде бит...

Ахырга ул миңа РТЯга мөрәжәгать итеп карарга киңәш бирде. Бу беренче ишеткән сүзем — татар телен гамәлгә ашыру комиссиясә дигән оешма икән. Шунда бардым. Алар мине ТатЦИК аппаратына эшкә урнаштырдылар.

Шул очрашудан соң озак та үтмәде, ул, каты авырып, озак вакытка Кыргызга дөваланырга китте.

Һәм менә без хәзер аның янында Кыргызда.

Мине ул исенә төшереп танып алдымы-искмы, әйтә алмыйм, әмма мин аны беренче мәлдә ничектер танып алмый тордым диарлек. Ул минем күз алдымда озын, төз буйлы, кыю атлап йөрүче, әйбәт, пөхтә костюм өстеннән җилән сыман җиңел пальто, башына эшләпә кигән таза кеше булып калган иде. Ә хәзер монда, авыру хәлендә, өй шартларында ялан баш, күлмәкчән генә килеш ул ничектер ябыгып та, көчерәеп та калган кебек булып күренде миңа. Ләкин мондый хәл озакка сузылмады. Ул күз алдында бик тиз, беренче сүзләреннән үк үзгәрәп, кинәт тагын да үсеп китте. Һәм бөтенләй авыру да түгел кебек иде.

Безне иң башлап кызыксындырганы, әлбәттә, әнә шул үзенең хәле, сәламәтлегә мäsәләсә иде.

Бу турыда шуны белә алдык: әле шушы көннәрдә, без килер алдыннан гына, бик зур медицина белгечләре һәм даими дөвалаучы врачлары катнашы белән аңа консилиум ясалган икән. Аны бик җентекләп тикшергәннәр һәм шундый нәтижәгә килгәннәр: «Авыруның сәламәтләнә башлавына карамастан, — диелгән консилиум протоколында, — 1928 елның ноябрендә тамакта туберкулез инфильтраты башлана һәм бу яңа авыру дөвалауга бик авыр бирелә. 1929 елның маенда яңадан Г. Ибраһимовта уң якта пневмоплеврит башлана. Менә бу яңа авырулар төзәлеп килә торган сәламәтлекке тагын да какшаталар, борчылар. Шулай да Кыргыз табигате яхшы тәэсир итә. Температурасы нормаль хәлгә килгән. Кан килү тукталган. Кох бациллалары нык кимегән. Ютәле йомшарган. Менә шуларны искә алып, консилиум авыруны бөтенләй сәламәт хәлгә, хезмәт итә алу хәленә китерер өчен аның Кыргызда, дөвалану режимында калуын кирәк табар».

Димәк, Галимҗан агабызның хәле нигездә өметле булса да, шактый катлаулы икән шул өле.

Халкыбыз өчен әйтеп бетергесез кирәкле олы шәхес бит ул Галимжан ага! Бөтен гомерен халык бәхете өчен көрәшкә багышлаган большевик-революционер, зур җәмәгать эшлеклесе булуы өстенә, «Безнең көннәр», «Казакъ кызы», «Тирән тамырлар» кебек җәүһәрларне иҗат иткән әдип бит ул. Аның тел, әдәбият, тарих мәсьәләләренә карата язылган күп санлы мекаләләре үзләре генә дә искиткеч әһәмияткә ия ләбәсә! Халкыбыз аңардан тагын күп һәм кыйммәтле иҗат җимешләре көтә ич!

Без аның үткен күзләренә, мәсьәләләргә оптимистик карашларына, вакыт-вакыт кыю гына кул хәрәкәтләре-ишарәләре ясап сөйләвенә карап, үзен хәзер тозакта тоткан авыруыннан һичшиксез котылачагына һәм яңадан элекке сау-таза, эшчән Галимжанга өвереләчәгенә нык ышаныч багладык. Әлгә үз Татарстаныннан, сөйгән эшеннән аерылган булса да, ул үзен бер дә алай күңелсез, ялгыз сизми иде. Казанда, Уфада чыга торган газета-журналларны ала, укый, барлык хәлләр белән танышып тора. Дус-ишләре, каләмдәшләре дә аның янына еш кына килеп чыгалар икән. Без барганда татар һәм башкорт халкының уртак зур әдипе, Галимжан аганың якин дусларыннан берсе Мәжит ага Гафури, башкорт язучыларыннан Сәйфи Кудаш белән Гариф Гомәр шунда Ялтада иделәр. Инде менә Казаннан да зур төркем язучылар килеп төшкәч, Галимжан ага бик тә куанды. Аның өчен зур бер бәйрәм булды бу.

Өлкән әдип Мәжит ага Гафурины шунда беренче һәм соңгы тапкыр күрүем иде. Ул барыбыз белән дә кул биреп исәнләште. Бик кыска гына бу очрашудан алган тәэсирләрем: аның кияфәте, кай ягы беләндер, эшчене, авыр, киеренке хезмәт кешесен хәтерләтә иде. Ябыграк уртача буйлы, таза куллы, инде олы ышъя булуына карамастан, нык мускуллы эшче кеше образын гәүдәләндерүче булып хәтеремдә калган ул. Чынлыкта шундый идеме, түгелме, бәхәсләшмим. Бу бәлки шуңа күрәдер: аны беренче күрүдә үк аның мәгълүм «Эшче» поэмасы искә төште. Аның белән кул кысышканда да күңелдә «Бир куллыны!» шигыре кабатланды. Шигырьдә тасвирланган эшченең сөялле кулы — бу аның үз кулыдыр дип ышанасың, ирексездән аның үз кулында кытыршы сөялләр тойгандай буласың һәм бу аңа булган ихтирамыңны әрттырып җибәрә.

Без бик кыска вакыт эчендә дә Галимжан һәм Мәжит агаларның бик якин дуслар, сердәшләр икәнлеген күрәп алдык.

Галимжан ага бөтенесе белән кызыксына. Безнең экскурсиягә аеруча зур әһәмият бирә, культура бәйләнешләрен киңәйтү, халыклар дуслыгын ныгыту чараларыннан берсе, ди. Ул безнең сәяхәт маршрутын гел күзәтеп торган, Кырымга, Ялтага да килеп чыгуыбызны бик көткән...

Кызыксынып сораша, үзе дә сүзгә кушыла. Казандагы язучылар турында, ике оешма (ТАПП һәм совет язучылары оешмалары) турында да үз фикерләрен әйтә, җанлы тормышны күбрәк өйрәнергә, завод-фабрикалар белән, авыл-районнар белән гел тыгыз бәйләнештә булырга кирәк, ди. Алда торган Тукай юбилее да, Татар театры эше дә аны бик кызыксындыра. Татарстанның киләсе елга (1930) үткәреләсе укылыгы турында дулкынланып сөйли. Сәләмәтлегем мөмкинчән бирсә, әлбәттә, үзем дә Казанга кайтып, ул олы бәйрәмдә катнашачакмын, ди. Тик ул үзенең иҗады мәсьәләләренә генә сирәк кагыла. Бу безгә аңлашыла да. Хәзерге хәлдә әле аңа киеренке иҗат хезмәте тиелгән. Шулай да, сайланма әсәрләре җыентыгының «Яңалиф»та басылу уңае белән, аларны яңадан бер карап чыгуын әйтә, сәләмәтлеге яхшыргач та «Безнең көннәр»нең язылып беткән икенче томын типографиягә бирерлек хәлдә китерү, башланып та төгәлләнми калган тагын башка хикәя һәм повестьларын, гыйльми хезмәтләрен эшләп бетерүгә керешәчәге турында сөйли...

Галимжан Ибраһимов...

Бу — аның белән икенче очрашуым.

Ике арада ничаклы аерма!

Очрашулар төрле хәлдә төрлечә була һәм аларның тәэсире дә бөтөрле булмый икән.

Тормышы, эше, иҗаты белән тиешенчә таныш булмаган кеше белән очрашу, ул асылда нинди генә зур, бөек кеше булмасын, синдә-аңыңда, йөрәгендә-алла ни тирән эз калдыра алмый. Киресенчә, аның олылыгы, бөеклеге турында алдан үк белүем җитәрлек тулы булса, аның үзе белән бик аз вакытка гына очрашу — күрешү дә сиңа

онытылмаслык дәрәжәдә көчле тәэсир итә, ул шәхес үзенең тагын да яңа яклары белән балкып китә.

Дересен генә әйткәндә, башта телгә алган беренче очрашуымда Галимжан ага турында белгәнәм бик аз иде, аның зур шәхес икәнлеген ишеткәннәрем аша гына белә идем. Аның тормыш юлы, ижаты белән танышлыгым бик чамалы иде. Әстерхан-да да, аылда чакта да аның әсәрләрен укуымны хәтерләмим. Свердловскида — уку елларында һәм редакцияда эшләгәндә дә, кызганычка каршы, аның берничә хикәясен генә кулга төшереп укый алган идем.

Галимжан ага ижаты белән ныклап танышу Казанга күчеп килүемнән башланды минем. Һәм аның белән беренче очрашуым да моңа сизелерлек этәргеч булгандыр. Ә иң хәлиткече — Казанның әдәби тормышы эчәнә бик бирелеп кереп киту булды, әлбәттә. Монда чыга торган газета-журналларның берсен дә калдырмый укып бару, төрле әдәби кичәләр, жыелышлар, утырышлар, киңәшмәләр, кызу бәхәсләр, тартыш-көрәшләр, кыскасы, Казанның гел кайнап торган шушындый үтә жанлы әдәби тормышы мине бик тиз үз эчәнә төмәм йотып алды.

Язучыларыбызның, шагыйрьләребезнең моңа кадәр чыккан һәм яңа басылып чыга торган әсәрләрен жентекләп укый барырга керештем. Театр постановкаларын берсен дә калдырмый карап бардым. Галимжан ага Ибраһимовның хикәя һәм повестьларын, романнарын аеруча яратып укый идем. Миңа аеруча көчле тәэсир иткәне «Безнең кенә» романы булды. Шундый зур, калын романны беренче тапкыр кулга алуым әле дә исемдә. Бу аның кайсы басмасы булгандыр, хәтерләмим, аңа ул чагында игътибар да ителмәгән, әмма, күземне йомсам, һаман әле аңа сәер бер гәҗәпләнү белән карап, тотып, капшап-сыйпап торам кебек. Гарәп хәрәфләре белән кытыршы-рак тупас кәгазгә басылган, тышлыгы да гади кәгаздән генә, төпләнмәгән дә, кырыйлары да киселмәгән — тузгыбрак торган сыман... Аның эчәнә кәргәнче — күләме мине шаккатырды. Халык арасында «кирпеч калынлыгы» диләр андый китаплар турында — шундый калын иде ул. Жыентык та түгел бит үзе, ә бер бөтен әсәр — роман!

Дерес, ул елларда инде рус телендә аннан да калынрак романнар кулга кәргәләгән, укыштырылган иде (бигрәк тә Свердловскида яшәгән елларымда). Ләкин бу бит татар телендә, аны үзәбезнең Галимжан ага Ибраһимов язган! Житмәсә — трилогиянең беренче китабы гына икән әле үзе.

Шулай, моңа кадәр күрелмәгән бу татар романы башта мине үзенең күләме — калынлыгы белән шаккаттырган булса, эчәнә кереп киткәч исә...

Ә анда сине тагын да көчлерәк гәҗәпләндерә һәм төмәм биләп ала торган хәлләр бәйнә-бәйнә тасвирлана. Алай берьюлы бик җиңел генә «йотып» җибәрә алмаслык гаять олы вакыйгалар өермәсә, күп төрле кешеләр галереясе, аларның төрле карашлары, төрле юлдан барулары, төрле идеаллар бәрелеше, үткен социаль хәрәкәтләр, көрәшләр ташкыны, тирән кичерешләр, төрле язмышлар... Бу — тарихыбызның иң кискен, иң аһәмиятле чорларынан берсе булган 1905—1907 еллары турындагы роман һәм аны инде тагын кабат укымыйча мөмкин дә түгел...

Һәм укыла да. Шулай ук — башкалары да.

Киң дала... Кардәш казакъ халкының төрле социаль катлавы, төрле кабиләләре, алар арасындагы мөнәсәбәтләр... Патша колонналь политикасына каршы көрәшкә омтылулар, Карлыгачсылу — Арсланбай мөхәббәте... Бу — Галимжан ага талантының үзенчәлекле поэтик яңа ялтырашын күрсәтеп торган «Казакъ кызы» романы.

... Менә кинәт, йөрәкләрне тетрәтерлек каты чаң суккан кебек, «Фәхрине үтереп ташладылар» дип башланып киткән киеренке чор тарихы... Яшь совет илендә барган кискен сыйнфый көрәшнең төрле формадагы күренешләрен киң тасвирлау... Кара көчләрнең фаш ителүе, безнең хак эшәбезнең, бөек идеябезнең җиңү юлы буйлап алга баруы...

Бу — «Тирән тамырлар» романы.

Тагын — берсеннән-берсе оста язылган, уйландыра, дулкынландыра торган һәм үз көче белән сине ничектер сихерләп ала торган «Кызыл чәчәкләр», «Яшь йөрәкләр», «Татар хатыны ниләр күрми», «Алмачуар» һ. б. повестьлары, хикәяләре...

Шулай барлык художество әсәрләрен һәм күп кенә зур гыйльми хезмәтләрен санап чыгу үзе генә дә Галимжан аганың нинди куәтләр һәм күп кырлы, киң колчаллы

талант иясе икәнлеген бик ачык күрсәтеп тора. Аңа сокланмый, аның алдында баш ими булдыра алмыйсың.

Татар дөньясының, татар мәдәниятенәң ике титаны — Габдулла Тукай һәм Галимжан Ибраһимов.

Татарныкы гынамы икән?

Башкортлар, казакълар, Урта Азия халыклары да бу ике исемне тирән ихтирам белән телгә алалар һәм үзләренең рухи остазлары итеп тә таныйлар бит.

Тукай озак яшәмәде. Күгезбездә якты йолдыз булып ялтырады да... Юк, Тукай ул күңелләрдә, йөрәкләрдә һәр вакыт яши, хәтта үзе исән чагындагыга караганда да яктырак йолдыз булып яна ул безнең рухи күгезбездә. Шуның өстенә тагы үзе исән дә булса!

Ә менә Галимжан Ибраһимов исән, безнең арабызда яши, һәм менә без аның янында! Яши, эшли, уйлый, иңат итә килгән, Тукай белән янәшә балкый торган якты йолдыз...

Менә шушындай уйлар, шушындай хисләр уятты, шушындай тәэсир калдырды миндә Галимжан ага белән бу очрашуыбыз.

Авыру икәнән дә оныттык бугай без аның. Чыннан да, безне озатып калганда ул шактый жанланган, хәрәкәтләре дә кыюланган кебек иде. Көнчыгыш музееда, Никитский бакчада, Чехов музееда булырга киңәш бирде, аларга юл күрсәткән кебек, кулын әле алга, әле уңга, әле сулга болгап алуы гел безнең күз алдыбызда...

Галимжан ага күрсәткән урыннарның барысында да без булдық, әлбәттә. Алар һәм, гомумән, Крым, Ялта бездә гәҗәеп тәэсир калдырды. Мин биредә беренче тапкыр булганга шулай дим. Олы агайларның кайберләре моңа кадәр дә булгалагандыр. Әмма аларның да бу Крым жирләрендә беренче тапкыр булгандай сокланып, хозурланып йөргәннәрен күрәм.

Ялта — Көнъяк Кырымның курортлар үзәге. Субтропик климат һәм шуңа хас гәҗәеп үсемлекләр дөньясы! Безнең яклар өчен ят булган әллә нинди сәер төстөгә һәм формадагы агачлар, куаклар, чәчәкләр... Аларның исемнәрен генә дә белеп-санап бетерерлек түгел. Боларны без шәһәрнең һәрбер почмагында, бигрәк тә санаторийлар тирәсендә еш очратабыз. Ә инде барысының да бергә тупланган урыны — мәшһүр Никитский ботаника бакчасы. Ялтадан ерак түгел, 5—6 километрда гына ул. Без анда көчәү барып йөрдөк. 1812 елда ук оештырылган бу бакча хәзер 300 гектардан артык жир биләп тора. Анда үсеп торган агачларның, куакларның, декоратив үсемлекләрнең, чәчәкләрнең төрләре дүрт меңгә якын диләр.

Бакча көнә буге туристлар, экскурсантлар белән мыйж килеп тора. Алар гына да түгел икән. Монда күп көнә студентлар практика үтә, диделәр безгә, бик күп хезмәтләр, дипломнар, диссертацияләр языла. Бакчаның фән өчен әһәмияте зур. Аның, мәсәлән, ботаника, дендрология, декоратив бакчачылык, субтропик культуралар, көнъяк культуралары, цитрус үсемлекләре, техник культуралар, үсемлекләргә саклау кебек махсус бүлекләре һәм физиология, биохимия, цитология, орлыкчылык лабораторияләре бар. Илебездә ботаника белгечләрен хәзерләү үзәкләреннән берсе булган бу бакчаның хужалык өчен дә әһәмияте бик зур икән. Күп төрле файдалы үсемлекләр (дару үләннәре, декоратив үсемлекләр, чәчәкләр, төмәк, виноград, хөрмә һ. б.) шушында тикшерелә, үрчетелә һәм аннары илебезнең башка почмакларына күчереп утыртыла. Кем белә, бәлки, тынгысыз эзләнүчән галимнәр мондагы сирәк үсемлекләрнең кайберләрен безнең Татарстан жирләрендә дә үстерүгә-үрчетүгә ирешерләр...

... Кай көннәргә без яр буйлап китәбез, төрле санаторийларны карап йөрибез. Мисхор, Сименз, Гурзуф, Алушка, Ливадия... Революциягә кадәр бу курортларда һәм санаторийларда байлар кәеф-сафа корып яткан. Хәзер аларның барысы да хезмәт ияләренә. Бездә иң зур тәэсир калдырганы — Ливадия булды. Ул элек патша сарае булган. Хәзер анда крестьяннар ял итә, дөвалана.

Кырымның көнъяк ярларында кыш булмый... Дингез суы бер вакытта да катмый. Январь аенда да температура плюс була икән. Курортлар ел буге эшли. Менә хәзер,

август—сентябрь айларында да биредә 25—30 градус эссе. Әмма аның эсселәген без әллә ни сизмибез. Жиңел, рәхәт безгә. Монда диңгездән исеп торган жылы жыл һаваны шулай йомшартып тора икән, ә төньяктан искән жылларне Кырым таулары тоткарлап кала. Без һәр көн диярлек су керабез. Без урнашкан санаторий бик матур урында, диңгез буенда гына.

Гаспра! Бик күп язучылар, аеруча Лев Николаевич Толстой, Алексей Максимович Горький, Антон Павлович Чехов белән бәйләнгән урыннар бу. 1901—1902 елларда каты авырып киткән Лев Толстой шушы Гаспрада дәваланып ята, сәламәтләнгәч тә беркадәр вакыт шунда яши. Нәкъ шул елларда Максим Горький да Кырымда була. Гаспрадан ике гәнә километрда булган Олеиз дигән авылда тора ул һәм Толстой янына еш кына килеп йери.

Ялтада Чехов музееда күргәннәрдән күбесе истә дә калмаган инде. Әмма Чеховның Горький белән бергә тәшкән фоторәсемнәре күз алдымда һаман тора өле. Бу—минем аңа өле дә булса еш кына карап-карап алуымнан булса кирәк. Чөнки Максим Горький әсәрләренең 5 нче томында, Чехов турындагы истәлекләре белән бергә, ул фоторәсем дә урнаштырылган.

Менә ике зур язучы, ике якын дус гади гәнә өстәл алдында янәшә утыралар. Икесе дә уйчан, куллары белән өстәлгә таянганнар. Мегаен, алар өле гәнә төрле тормыш темаларына озын-озак сөйләшәп йөргәннәр дә шушында килеп утырганнар һәм, хыялга биреләп, кинәт тынып калганнар. Фотограф аларның шул минутын тарихка мәңгеләштереп калдырган...

Хәер, шулаймы, түгелме—белмим, чөнки бу фотоның тарихы миңа билгеле түгел, тик бүген аңа карап торганда башыма килгән уйларымны гына әйтүем.

Ә алар бик еш очрашканнар бу Кырым жирендә. Һәр икесе биредә еш булганнар, бер-беренә йөрешеп торганнар, төрле темаларга сөйләшкәннәр... Ә авыру Чеховның Ялтадан якында гына, Кучук-Кой дигән авылда, даими тора торган йорты да булган.

— Бер вакытны ул мине үзенә чакырып алды,—дип яза Максим Горький.—Шунда үз йорт-жирен күрсәтеп йөргәндә, җанланып сөйләп китте...

Тукта, башта аларның ничек танышып, дуслашып китүләре турында язмыйча үтү мөмкин түгел. Бу бик мөһим һәм ике зур язучының характерларын, үзара мөнәсәбәтләрен ачып бирүдә тарихта мәгълүм урын биләп торалар.

Горький белән Чеховның беренче танышулары, дуслашулары башта әсәрләре аша, хатлар аша гына була. Аларның бай иҗат җимешләре белән таныш булган укучыга бу билгеле. Ә аларның, шәхес буларак, бер-беренә карашлары истәлекләрдә һәм хатларда аеруча тулы чагылган.

Антон Павлович Чехов—инде киң танылган олы әдип—Кырымда дәваланып ята. Алексей Максимович Горький исә—үзенә беренче уңышлы әсәрләре белән яңарак таныла башлаган, үзенә зур өметләр баглаган яшь язучы—Нижний Новгородта яши. Алар бер-беренә иҗатлары белән бик кызыксыналар, китаплар һәм хатлар алышып торалар, бер-беренә карата булган эчкерсез саф хисләрен белдерәләр...

Менә Максим Горькийның Чеховка язган беренче хатыннан кайбер өзекләр: «Минем китапларымны алып укырга теләвегез турында миңа В. С. Миролубов¹ язган иде. Менә сөзгә үземнең китапларымны җибәрәм һәм, шул очрактан файдаланып, сөзгә Антон Павлович, берәр сүз дә язарга теләм.

Дөресен әйткәндә, мин сөзгә үземнең эчкерсез кайнар мәхәббәтемне белдерергә теләр идем, бу хис миндә бик-бик күптән инде яши², сезнең гажәеп талантыгыз алдында баш июемне, сагышлы һәм җанны биләп ала торган куәтле, фажигале һәм ягымлы, молаем, һәрчак шундый нечкә һәм нәфис талантыгызга чиксез соклануымны белдерәсем килә... Сезнең китапларыгызны укып мин никадәр гажәеп минутлар кичердем, ничә тапкырлар еладым, капкынга эләккән бүре кебек ачуландым һәм бик озак күңелсезләнәп көлдем...»

¹ В. С. Миролубов—«Журнал для всех»ның нәшире.

² Русча оригиналда—«Со времен молодых ногтей моих».

Менә Антон Павловичның Горькийга язган беренче хаты:

«Хөрмәтле Алексей Максимович, сезнең хатыгызы һәм китапларыгызы күптән алдым, сезгә язган дип күптән хәзерләнем, әмма төрлө эшләр моңа гел комачаулап килә. Зинһар гафу итегез. Иркәйрәк сәгатьләрем булу белән сезгә тафсиллә хәт язганга утырачакмын. Кичә төнлә Сезнең «Голтвадагы» ярминкәгезне укыдым — бик ошады һәм, миңа ачуланмасагыз иде дип, минем турыда начар уйламасагыз иде дип шушы юлларны язып җибәрергә булдым. Безнең шулай танышып китүебезгә мин бик-бик шатмын. Сезгә рәхмәт һәм минем турыда сезгә язган Миролубовка рәхмәт».

Бу ике хат 1898 елның ноябрендә язылганнар һәм шуннан башлап ике арада хат артынан хат йөрөп кенә торган. Аларның матбугатта басылып чыкканнары гына да никадәр! Чеховның Горькийга язган хатлары — 29 (Әсәрләре җыентыгының 12 нче томында), Горькийның Чеховка язган хатлары — 39 (әсәрләре җыентыгының 28 нче томында).

Ул хатларны кат-кат укып чыкканнан соң бер нәрсә бик ачык аңлашыла: бу ике бөек әдипнең дуслыгы, бер-беренә эчкерсез мәхәббәтә шәхси рамкаларга сыймыйча, әдәби һәм иҗтимагый киң майданга чыга торган күренеш ул. Яшә ягыннан да 8 яшькә кечерәк, әдәбиятта тоткан урыны ягыннан да өлсә Горькийның инде киң танылган өлкән әдип Чеховка, аның талантына мәхәббәтә, аның әсәрләре турындагы үзенчә эчкерсез фикере, Чеховның исә Горькийга зур өмет баглап, аерым әсәрләре турында бик тә әһәмиятле фикерләр әйтүе, яхшысын яхшы дип, булган кимчелекләрен дә туры әйтеп язуды, авыр минутларында бер-беренә ярдәмгә килүләре — болар барсы да ул хатларның гомум әһәмиятен арттыралар.

... Менә Чеховның Горькийга бүлөк иткән фоторәсем. Мәләм йөз... пенснә аша карап торган уйчан, сынаучан күзләр... Чеховның үзенең генә хәс сакал-миек... ак күлмәк өстеннән кигән сырлы кара костюм... күбәләк-галстук... фото кырыйларында Чехов кулы: «Сөекле дустым Максим Горькийга. Антон Чехов. 4 январь 1902. Ялта» (Бу фото Горький әсәрләренең 28 нче томында урнаштырылган). Аларның дуслыгы гади генә дуслык булмаган, әлбәттә, ө үз халкының, үз иленең авыр язмышы турында янып-көеп кайгырту һәм ул тормышны үзгәртеп кору юлын эзләү, шул юлда һәркайсы үзенчә фидакар җеһәт күрсәтүгә омтылу — үз гомерләрен, көчөн, сәләтен, талантын шул бөек бурычка багышлау шулай дуслаштырган аларны.

...Сонра Ялтадан хатыны Е. П. Пешковага язган хатларының берсендә Горький: «Чехов — сирәк очрый торган кешеләрнең берсе. — ди. — Йомшак, юмарт җанлы, тирән уйланучан ул... Аның белән сөйләшеп утыру — гаять дәрәҗәдә рәхәт, күңелле. Аның белән сөйләшкән кебек бик күптән инде беркем белән дә шулай сөйләшкәнем булмады».

Ялтадан бик тә рухланып, канатланып кайтып киткән Горький Чеховның үзенең язган бер хатында, тойгыларын яшерә алмыйча, болай ди: «Мин сезне, атаккем, яратам, сезне күрү белмәгәндә дә ярата идем, ә инде очрашып танышканнан соң — тагын да күбрәк яратам. Миңа сезнең һәрбер сүзегез кадерле һәм сезнең миңа шундый карашыгыз белән мин горурланам, бу минем өчен иң яхшы мактау һәм язмышың миңа иң кыйммәтле бүләге».

Максим Горькийның тиндәшсез прозаик, ялкынлы публицист кына түгел, ә талантлы драматург та икәнлегә укучыларга, тамашачыларга билгеле. Әгәр дә мин, Горькийның сәхнә әсәрләре яза башлавы, беренче чиратта, Чеховның зур йогынтысы һәм ярдәме аркасында булган, дисәм, хакыйкәткәтән ерак китмәгән булырмын, дип уйлыйм. Моны мин аларның үзара алышкан хатларына таянып әйтәм. Сүз дә юк, Горький, әлбәттә, театрларга йөри, сәхнә сәнгате ярата, моңарчы үзе дә халык театрлары оештыру белән мавыккан, артист булып та уйнап караган. Чехов драмаларын ул берсен дә калдырмый укый, карый, алар турында фикер йөртә, Антон Павловичның үзенең дә фикерләрен язып җибәрә. Әмма әлеге проза язуды гына давам итә. Чехов исә үз хатларында Горькийны да пьесалар язганга өнди, моның өчен мәшһүр Художество театрына якынрак торырга киңәш бирә.

Һәм Горький пьеса язганга керешә. Аның беренче пьесасы — «Мещаннар». Чехов аңа гел дәрт биреп тора. 1900 елның 7 июлендә Ялтадан язган, «Сөекле Алексей Максимович» дип башланып киткән хатында шундый юллар бар: «Пьесагызын

яздыгызмы? Языгыз, языгыз һәм языгыз, гади итеп языгыз, вәгъдә куешканыбызча, аны миңа жибәрегез: мин укып чыгармын да үз фикерләремне сиңа ачыктан-ачык язармын, сәхнә өчен уңайсыз-ятышсыз сүзләрнең астына карандаш белән сызармын. Барысын да үтәрмен, тик языгыз гына, күңелегезне төшермәгез, вакытыгызны әрәм итмәгез...».

Горький шат. Дәртләнеп яза... Нәтижәдә әле шушы көнгәчә бик күп театр сәхнәләрендә зур уңыш белән куелып килә торган «Мещаннар» пьесасы дөньяга килә.

Максим Горькийның беренче сәхнә әсәре булган «Мещаннар»ының татар театр сәнгатендә тоткан урыны әеруча игътибарга лаеклы. Татар артистлары Бөек Октябрь революциясе көннәрен Горький әсәре белән каршыладылар. Нәкъ менә шул «Мещаннар» драмасының татар сәхнәсендә беренче тапкыр 1917 елның 31 октябрендә уйналуы бик характерлы, әһәмиятле факт һәм шул көннән бирле ул, башка пьесалары кебек үк, театрларыбыз репертуарларында гел саклана килә, әледән-әле куела тора һәм зур уңыш белән бара.

Максим Горькийның «Мещаннар» белән башланып киткән драматургик ижатының елдан-ел киң колач алып үсә-тирәнәя баруы укучыларга, тамашачыларга киң мәғлүм. Аның каләме астыннан чыккан ике дистәгә якин пьесалары һәркайсы үзләренең идея-художество югарылыгы, актуальлеге белән, илебезнең социаль, политик, культура тормышында зур вакыйга булып әверелделәр, һәм алар бүген дә бөтен ил буйлап, бөтен дөнья буйлап триумфаль хәрәкәтләрән дәвам иттерәләр, тамашачыларны, укучыларны дулкынландыралар, уйландыралар, тәрбиялиләр, яңа тормыш тантанасы өчен көрәшкә өндиләр.

«Кеше — горур яңгырый!» — Алексей Максимовичның ижат девизы булып әверелгән бу канатлы сүзләр безне дә ничектер күтәрер-үстәрер жибәрә, кеше бәхете өчен, халык бәхете өчен, иң кешелекле жәмгыять булган социалистик Ватаныбыз өчен үзеңнең бөтен көчөңче, сәләтеңче бирүгә рухландыра.

Дәвамы бар.

ЭЙТЭ ИКЭН КУЯН

— Фрактарак йөре миннән, Бүрә!
Миңа аткан ядрә эләгер.
Әрәм булма минем аркада син,
Яшисең бит әле киләдер?!

ЧИТЭН АША СӨЙЛӘШЭЛЭР...

(Казакъча елмая)

— Бер тавыгың читән аша керә дә
Гел пычрата безнең чиста өй алдын.
— Ә синекә безгә кереп йомырка
Сала күптән!.. Тик әйтергә оялдым.

ЭЛӘКЧЕ СУРӘТЕНӘ ШТРИХ

Үзе япъ-яшь. Ә чәчләре —
Әйтерсең ап-ак болыт...
Кеше каралый-каралый
Калды ул ап-ак булып.

КИПТЕ

Әсәр сулы булмасын дип,
Бер жөмлөсән бер ел язды...
Күрәләтә кипте ижат,
Хәтерләтеп коры язны.

КАТЫ ЧӨЙ ЯРАТА

— Чөйне, карчык, катырак яса әле,
Карткаеңа тел-теш тимәсен:
Бүген утырыш. Партком, күреп тагын,
«Йоклап утыра түрдә!..» димәсен.

БЮРОКРАТ КАРАШЫНЧА

— Утырышның айга я елга
Берсе дә житәр иде!
— Көн дә утырышлар булмаса,
Гомер тиз үтәр иде.

КӘКРЕ БАРМАК, ӘЙЛӘНЭЧ ЮЛ

Ун бармак та үзенә таба көкрәйгән,
Яклашып та макташып ул остара.
Әйләнеч юл шәбрәк, имеш, аныңча:
«Туры юлдан йөрсәң, гомер кыскара...»

— Ник чәйнисең шул бер балык башын:
«Акча кайтар! Акча,— дип,— улым!»
Шул баладан нәрсә кирәк тагын,
Кайтарды бит инде дипломын...

АВТОРДАН БҮЛӘК

«Ут» дигән яңа романым чыкты,
Мә, укы, дустаным, рәхим ит!» диде.
...Муеннан кереп мин шунда баттым,
Әсәрнең суы чиксез күп иде.

БАШЫ ҺӘМ СОҢЫ

Сылады сагыз, яудырды мактау,
Туры әйтәсе сүз кыек булды...
Кыскасы, доклад мул сулы иде,
Алкышлар шуңа бик сыек булды.

КАЙГЫЛЫ КАЗА

Авыр эштән чирләп ауды Пегас,
Юк, ярамас инде ул эшкә...
Ничек инде, ничек хәзер ташыр
Бер шигырен шагыйрь ун төшкә?!

ИТ ОЗАТКАНДА

— Ике пот та тартмый хәтта бер чучка!
Ә йөкләмә? Нигә план кудык без?
— Тавышлама! Тузма! Сәбәп бер генә:
Чучкаларны кичә берәз юдык без.

ДРУЖИННИКЛАР СӨЙЛӘШӘ

— Бар, тот! Әнә теге бик сәрхүш бит,
Ул бит чыгырдан чыгачак.
— Бармый торыйк — аның сасы исе
Безне аяктан егачак.

НИК КИРЕСЕНЧӘ!

— Яхшы итеп бер укуда ятлана.
Алар — эштә, алар — кулдан төшмиләр.
Ә нәширләр кат-кат басып бүтәнне
Нигә икән киресенчә эшлиләр?

МӘКТӘП ҺӘМ СЕМЬЯ

— Үзем күрдем: Вил тәмәке тарта...
Чакыртырга кирәк атасын!
— Алай булгач, бездә әти белән
Ник арагы эчтең, апа, син?

БЕР ТӘНКҮЙТЧЕГӘ РЕПЛИКА

Менә алган хәтле менә,
Артыгын бөркет яуламый...
Очканы өчен бер кош та
Канаттан мактау дауламый!

ӘТИ БУЛГАН...

Бер яшь ханым эт ияртеп бара.
Һәм папирос тарта төтенләп...
Шуны күргәч әйтә бала: — Бу бит
Әти булган инде бөтенләй.

КАЙСЫН ЭШЛӘРГӘ

— Фатирда, дустым, күршең белән син
Һаман талашып торасың диләр...
Нишләргә димсең? Холкыңны үзгәрт!
Я торагыңны алыштыр, юләр!..

НОСИЛЬЩИК БЕЛӘН СӨЙЛӘШҮ

— Эш хакың күп, әллә галимме син?
Ә ник дорфа йөреш-торышларың?
— Синдәй генә галим булыр өчен
Мин укырга чөнки тырышмадым.

ПЫЧРАНАСЫ КИЛМИ

— Ак күлмәк ки! Барабыз бик зур туйга,
Хәтта яңа костюм кию ярыйдыр!
— Беләсең лә инде минем гадәтне,
Мин бит аннан атлап кайтмыйм барыбер.

МЕСКЕННЕ «УТЫРТКАННАР...»

(Халык иҗатыннан)

— Дәвалауны бездә түләүсез дип,
Миңа калса, кайчак алдыйлар.
Айныткычта бер кич кунган өчен
Унике сум миннән алдылар?!.

ЯЗУЧЫЛАРНЫҢ АЧЫК ПАРТИЯ ЖЫЕЛЫШЫ

Татарстан жирендә тугызынчы бишьеллыкның иң зур объекты — Кама автомобиль заводы төзелә. Бу төзелешкә язучылар ничек катнаша? Матур әдәбият әсәрләрендә КамАЗ төзелеше, КамАЗ геройлары ничек яктыртыла? Татарстан язучыларының 18 апрельдә булып үткән ачык партия жыйынында сүз энә шул мәсьәләләр хакында барды.

Анда КамАЗга багышланган әдәби әсәрләр, ул әсәрләрнен көчле һәм көчсез яклары, бу теманы әдәбиятта яктырту буенча язучылар алдында торган бурычлар хакында доклад белән тәнкыйтьче Р. Мостафин чыкты. Ул республика газета-журналларында, шулай ук үзек матбугатта чыккан очерклар турында сөйләде. КамАЗга багышланган күләмле әсәрләрдән Ә. Баяновның «Ут һәм Су» романына, Д. Валиевның «Дөвәм» пьесасына тәфсилле анализ ясады. Доклад буенча фикер алышуларда М. Елизарова, С. Фәйзуллин, Р. Харис, Н. Дәүли, Г. Бәширов, Х. Туфан, Г. Минский һәм башка иптәшләр катнашты. Алар докладчыны тулыландыру юнәлешендә күп кенә кызыклы фикерләр әйттеләр.

ӘДӘБИ КИЧЭЛЭР, ОЧРАШУЛАР

Апрель башларында шәһәрбез клубларында һәм культура сарайларында «Казан язы» дигән әдәби-музыкаль кичәләр уздырылды. Ул кичәләрдә язучылардан Г. Бәширов, С. Хәким, Ә. Еники, Г. Минский, З. Нури, Г. Ахунов, Л. Ихсанова, М. Ногман, Х. Сарыя, Р. Харис, С. Шәкүров, Г. Рәхим, В. Нуруллин, Р. Гатауллин, артистлардан Р. Билялова, Г. Рахимкулов, Ф. Сөләймановлар катнашты. Язучылар әдәбияттагы яңалыклар турында сөйләделәр, үзләренен яна әсәрләрен укыдылар. Артистлар шагыйрьләребез сүзләренә язылган яна жырлар башкардылар.

* * *

Шагыйрь Ренат Харис белән язучы Гариф Ахунов, колхозчылар чакыруы буенча, март аенда Ульяновск өлкәсенен Почет билгесе орденлы «Волга» колхозында кунакта булдылар.

«Волга» колхозы бер мең йортлы борынгы Кәшә авылына урнашкан. Ул Чылы районында гына түгел, бөтен Ульяновск өлкәсендә дә иң алдыңгы колхозлардан санала. Әдипләр колхозның терлек фермалары, механизаторлар эшли торган мастерскойлары, мәктәбе, китапханәсе белән танышты-

лар, авылның кызыклы бориягы тарихын белә торган картлар белән, колхоз председателе Харис Газизов, партөешма секретаре Габдрахман Вахитов, авыл советы вәкилләре һәм авыл интеллигенциясе белән әңгәмәләр үткәрделәр.

Колхозның Культура сараенда, Кәшә урта мәктәбендә әдәби кичәләр, очрашулар үткәрелде. Р. Харис һәм Г. Ахунов бүгенге татар совет әдәбиятының үсеше, «Казан утлары» журналының планнары турында сөйләделәр, яна әсәрләрен укыдылар.

Колхозның партөешма секретаре Г. Вахитов, татар әдәбиятына Ульяновск өлкәсе хезмәт ияләренен ихтирамы итеп, В. И. Ленин бюстен тапшырды.

* * *

Март аенда Башкортстанның Шәраи районы Зирекле авылында Габдрахман Әпсәләмовның «Яшел яр» романы буенча укучылар конференциясе булып үтте. Зирекле урта мәктәбе һәм авыл ияшләре катнашында узган бу конференция китап сөючеләрдә жылы тәэсир калдырды.

* * *

Язучы Г. Әпсәләмов В. И. Ленинның музей-йортында китап сөючеләр белән очрашты. Очрашуда төп сүз татар әдәбиятында бөек Ленин образын гәүдәләндерү турында барды.

* * *

Март ахырларында Г. Әпсәләмов 15 нче техник училище укучылары һәм Казан театр училищесы студентлары белән очрашты. Язучы аларга үзенен ижат юлы турында, сәнгать әсәренен специфик үзенчәлекләре хакында сөйләде.

ИЖАТ СЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ

Татарстан язучылар союзы каршындагы тәнкыйть секциясенен апрель башларында уздырылган утырышында филология фәннәре кандидаты Ф. Урманчиевның татар бәетләренә багышланган яна монографиясе тикшерелде. Хезмәт буенча фикер алышуларда И. Надиров, Ф. Хатипов, Р. Мостафин, Ф. Миннуллин һәм башка иптәшләр катнашты. Аларның һәркайсы хезмәтнең төпле һәм уңышлы булуын билгеләп үтте.

ИЖАТ КОНФЕРЕНЦИЯЛӘРЕ

12 — 13 апрельләрдә Казан кинохроникасы студиясендә кинопублицистларның береллык эшенә багышланган ижат конферен-

циясе булып узды. Беренче көнне конференцияда катнашучылар Казан кинохроника студиясендә һәм Казан телевидение студиясендә эшләнгән фильмнар белән таныштылар. Икенче көнне киностудиянең баш редакторы Р. Копосовның һәм телестудиянең кино эшләре буенча баш редакторы И. Ихсановның докладлары тыңланды. Докладлар буенча фикер алышуда киностудия режиссеры Х. Фәхретдинов, телестудия режиссеры В. Беспалов, Татарстан язучылар союзы идарәсенең жаваплы секретаре Р. Харинов, язучы Х. Сарьян, композитор Ә. Бакиров, «Роскино»ның баш редактор урынбасары Г. Дурман һәм башка иптәшләр катнашты.

Конференция эшендә КПСС өлкә комитетының культура бүлгә мөдире М. Мусин катнашты һәм чыгыш ясады.

* * *

10 апрельдән 13 апрельгә кадәр СССР Фәннәре академиясе Казан филиалының Галимжан Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының 1972 елгы эш йомгакларына багышланган фәнни сессиясе эшләде. Сессиянең пленар утырышларында һәм секция утырышларында тел, әдәбият, халык ижаты һәм сәнгать, тарих, археология һәм этнография мәсьәләләренә багышланган докладлар тыңланды.

Г. Халитның «XX йөз башындагы татар поэзиясенен лирик героес» турындагы, И. Илялованың «Бүгенге татар сәхнәсендә тугандаш халыклар драматургиясе», Х. Курбатовның «Лингвистик поэтика һәм стилистика», Ф. Ибраһимованың «Тәрбиятел әфәль» һәм «Ак юл» журналларында балалар әдәбияты», Ә. Шәриповның «Утыз Имәни ижатында дөньявий мотивлар», И. Надировның «Революциягә кадәрге социаль тематикалы жырларның төп геройлары», И. Кадыйровның «Тоболь татарларының музыкаль фольклоры», С. Алишевның «Феодаль Казан дәүләтенен төзелүе», А. Халиковның «1972 елда Биләр шәһәрлеген өйрәнү» дигән темага багышланган докладлары сессия эшендә катнашучыларда аеруча зур кызыксыну уяты.

ЯНА СПЕКТАКЛЬЛӘР

Бөтен Россия театр җәмгыятенен Мәскәү әдәби-драма театры татар драматургы Д. Валиевнең «Дәвам» исемле әсәренә нигезләп эшләгән яна спектакль күрсәтә башлады.

Спектакльнең режиссеры — В. Александровский. Төп рольләрдә артистлардан И. Кулешов, Л. Стуров, Р. Улыбина, Т. Зорина һәм башкалар уйный.

* * *

Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театры тамашачыларга С. Шәкүровның «Тол хатыннары, тол кызлар» исемле

драмасын күрсәтә башлады. Әсәрие сәхнәгә Татарстан АССРның атказанган сәнгать эшлеклесе П. Исәнбәт куйган. Художнигы — Татарстан АССРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Тукай премиясе лауреаты Ә. Тумашев. Спектакльгә музыканы Х. Вәлиуллин ижәт иткән. Рольләре РСФСРның атказанган, ТАССРның халык артисткасы В. Минкина, ТАССРның халык артисткасы Р. Хәйретдинова, артистлар И. Вәлиев, Н. Ихсанова, Ф. Хәйруллина, Б. Әшрәпов һәм башкалар башкара.

* * *

Апрельдә Татар дәүләт академия театры тамашачыларга тагын бер яна спектакль күрсәтте. И. Дворецкийның «Чит кеше» («Человек со стороны») исемле әсәре буенча куелган бу спектакльнең режиссеры — Татарстан АССРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Тукай премиясе лауреаты М. Салимжанов. Төп рольләре РСФСРның һәм ТАССРның халык артисты Ф. Халитов, РСФСРның һәм ТАССРның халык артисты Ш. Биктимеров, ТАССРның халык артистлары Н. Солтанов һәм Г. Надрюков, ТАССРның атказанган артисты Р. Тажетдинов, артистлар Г. Исәнгулова, И. Номаголов, Ә. Шакиров һәм Х. Искәндәрова башкара.

* * *

Мәжит Гафури исемендәге башкорт академия драма театры тамашачыларга күренекле татар совет язучысы Гадел Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» дигән әсәре буенча эшләнгән яна спектакль күрсәтте. Бу әсәрие Мәскәү дәүләт театр сәнгате институты дипломыны Рифкат Исрафилов сәхнәләштерде һәм үзе үк аны сәхнәгә куйды. Төп рольләре Башкортстанның атказанган артистлары Гөлһи Мөбәрәкова, Рауза Кәримова, Нурия Ирсәева, Фидан Гафаров, артист З. Вәлитов башкара. Декорацияләре художник А. Стривич эшләгән. Музыканы яшь композитор Р. Хәсәнов язган. Спектакльне тамашачылар яратып кабул ителәр.

ӘДӘБИ-МӘДӘНИ БӘЙРӘМНӘР

Бөек рус драматургы Александр Николаевич Островскийның ижаты илебез халыкларының театр сәнгате үстерүгә зур өлеш кертте. Менә шуңа күрә драматургның тууына 150 ел тулу бәйрәмен туган илебездә барлык республикалары киң күләмдә билгеләп үттеләр. А. Н. Островский көннәре Татарстанда да зурлап үткәрелде.

СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтында бу дата унае белән кинәйтелгән гыйльми совет утырышы булды. Утырышта институтның өлкән гыйльми хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Баян Гыйззәт «А. Н. Островский һәм татар театры» дигән темага доклад белән чыкты.

А. Н. Островскийның ижатына багыш-
ланган күргәзмә материаллары: аның рус
һәм татар телләрендә төрлө чорларда басыл-
ган сөхнә әсәрләре, драматургиянең ижатына
караган тикшеренүләр һәм башка матери-
аллар утырышта катнашучыларда зур кы-
зыксыну тудырды.

* * *

Казанның Актерлар йортында бөек рус
драматургы А. Н. Островскийның тууына
150 ел тулуга багышланган кичә булды. Ки-
чәдә В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан
дәүләт университеты профессоры, филология
фәһиһәре докторы И. Нигъмәтуллина «А. Н.
Островский һәм бүгенге заман» дигән те-
мага доклад сөйләде. Соңыннан В. Качалов
исемендәге Зур драма театры һәм М. Жә-
лил исемендәге опера һәм балет театры
артистлары катнашы белән концерт бирелде.

* * *

19 апрельдә Казан дәүләт университеты
химия корпусының Актлар залында универ-
ситет профессоры, язучы Ибраһим Нуруллин-
га 50 яшь тулуга багышланган гыйльми со-
вет утырышы үткәрелде. Утырышны, галим-
нең ижат эшчәнлегенә хакында кыскача сүз
белән, тарих-филология факультетының до-
каны профессор Д. Тумашева ачты. Филоло-
гия фәһиһәре кандидаты, доцент М. Мәһдиев
юбиларның торышы һәм ижат юлы турында
доклад сөйләде. И. Нуруллинга ижат сою-
зларынан, гыйльми оешмалар исемнән
төбрик кәгазьләре тапшырылды.

* * *

13 апрельдә Казанның Актерлар йортында
Махмүт Хөсәениен ижат кичәсе үткәрел-
де. Шагыйрьгә 50 яшь тулу унае белән уз-
дырылган бу кичәдә аның сүзләренә азыл-
ган көйләре яңгырады, авторын шигыр-
ләре укылды.

МАКТАУЛЫ ИСЕМНӘР

Яшьләргә коммунистик тәрбия бирүдәге
хезмәтләре өчен «Татарстан яшьләре» газе-
тасының элекке редакторы Салих Гариф-
улы Гариповка Татарстан АССРның атка-
занган культура работнигы дигән мактаулы
исем бирелде.

* * *

Совет культурасы өлкәсендә һәм хезмәт
ияләрен коммунистик тәрбияләүдә күрсәт-
кән хезмәтләре өчен Татарстан АССР сыңлы
сангәтә музейнең директоры Юрий Иванович
Петровка Татарстан АССРның атказанган
культура работнигы дигән мактаулы исем
бирелде.

* * *

Совет матбугаты өлкәсендә күрсәткән
хезмәтләре өчен РСФСР Верховный Советы
Президиумының 1973 ел 9 апрель Указы на-
гезендә, «Чаян» журналының баш редакто-
ры Альберт Гата улы Яхинга РСФСРның
атказанган культура работнигы дигән мак-
таулы исем бирелде.

ЛАЕКЛЫ БҮЛӘК

Хезмәт ияләрен коммунистик тәрбияләү-
дәге нәтижәләре өчен «Чаян» журналы
РСФСР Верховный Советы Президиумының
Почет грамотасы белән бүләкләнде.

НЕФТЬ ЧЫККАН ЯКЛАРДА

Драматург Юнус Әминов шактый ва-
кытлар бораулаучылар бригадасында эшләп,
аларның торышын өйрәнә йөрдә. Ахыр-
дан, шул чагында алган тәэсирләренә ни-
гезләнеп, «Улым үземә охшаган» исемле ко-
медия язды.

Татарстан язучылар союзының Әлмәт бү-
легендә күптән түгел аның шул яңа әсәре
укуп тикшерелде. Фикер алышуларда ша-
гыйрьләрдән Г. Афзал һәм Ә. Маликов,
Әлмәт театрының режиссеры З. Туишева,
журналист Ф. Мостафин һәм башка иптәш-
ләр катнашты. Алар әсәрен тагын да камил-
ләштерү юнәлешендә авторга күп кеңә фәй-
далы киңәшләр әйттеләр.

* * *

Моннан байтак еллар элек Татарстанның
халык артисты И. Әхмәдиев инициативасы
белән нефть районнарында беренче симфо-
ник оркестр оештырылган иде. Хәзер ул
республикабыздагы иң популяр оркестрлар-
ның берсенә әйләнде. Авыл үзешчәннәрен
СССРның төзелүенә 50 ел тулу хөрмәтенә
оештырылган бөтен Россия смотрында бу та-
лантлы коллектив (художество житоқчесе
һәм дирижеры Виктор Чепкасов) лауреат
исемнә лаек булган иде. Күптән түгел
ана халык симфоник оркестры дигән мак-
таулы исем бирелде.

* * *

Нефтьчеләрнен техника йорты каршы-
дагы хор капелласы әле 1964 елда гына
оештырылган иде. Хәзер ул 67 кешелек зур
коллективка әйләнде. Капелла нефть район-
нарындагы шәһәрләрдә һәм поселокларда,
шулай ук башкалабыз Казанда бик еш кон-
цертлар бира. Ул— ике таңкыр республика
смотры лауреаты, үзешчәннәрен бөтен
Россия һәм бөтен Союз смотрлары лауреа-
ты. Бу коллективка халык хор капелласы
дигән мактаулы исем бирелде.

МИРСӘЕТ АРДУАНОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ПРЕМИЯ

Атаклы эшчеләр һәм эшчеләр династияләрен данлау, кешеләрне данлы хезмәт традицияләрендә тәрбияләү, тугызынчы бишчеллыкның хәлиткеч өченче елына мөмкин кадәр күбрәк өлеш кертү өчен социалистик ярышны киңрәк жәелдерү максаты белән, КПССтың Пермь өлкә комитеты, өлкә башкарма комитеты, өлкә профсоюзлары советы атаклы эшчеләр һәм эшчеләр династияләре исемендәге премияләр булдырырга карар кабул итте. Химиклар өчен Борягиннар династиясе исемендәге премия, төзүчеләр өчен Березники шәһәрен салган атаклы төзүче Мирсәет Ардуанов исемендәге премия булдырырга карар кылынды.

«Звезда» газетасы шушы елның 29 апрель санында премияләр булдыру хакындагы карарны, премияләр турындагы положениене, атаклы эшчеләр һәм эшчеләр династияләре турында кыскача белешмәләрне игълан итте.

Безнең якташыбыз, Актаныш кешесе М. Ардуанов турында газетада түбәндәге белешмә бирелә:

АТАКЛЫ ТӨЗҮЧЕ МИРСӘЕТ АРДУАНОВ

Березники шәһәрен беренче башлап салучыларның берсе. Березники химкомбинатын һәм титан-магний комбинатын салуда катнашты.

1928 елны Мирсәет Ардуанов бригадасы удар хезмәт бригадасы исемен яулап ала, Урал төзүчеләренең Почет кенәгәсенә кертелә. 1933 елны Мирсәет Ардуанов березникилылардан иң беренче булып хөкүмәтнең иң югары бүләге — Ленин ордены белән бүләкләнә. Алдыңгы эшче-төзүче Ардуанов беренче мәртәбә шәһәр Советы депутаты итеп сайлана. 1935 елны СССРның Узак Башкарма комитеты члены, 1936 елны Советларның VIII бөтен Союз съезды делегаты булып сайлана.

1959 елны үлә.

ТАТАР ТЕАТРЫ — ДИПЛОМАНТ

Бөек рус драматургы А. Н. Островскийның 150 еллыгына багышлап Кострома шәһәрендә үткәрелгән театр фестивалендә илебезнең 290 театры катнашты. Шулар арасында 4 театр жинүче булып чыкты.

СССРның Малый театры — Беренче дәрәжә диплом, Кострома һәм Орджоникидзе драма театрлары Икенче дәрәжә диплом, Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театры Өченче дәрәжә диплом алуға ирештеләр. Академия театрының баш режиссеры М. Салимжановка, актерлардан Ф. Халитовка, Н. Дунаевка Беренче дәрәжә дипломнар бирелде.

ХӨРМӘТЛЕ УКУЧЫБЫЗ!

Майтутай бездә озак торды. Әнәйне терелтер өчен эмбер тамыры, татлы тамыр, тәмле сабыр дигән дарулар да, гөмбә суы белән керән суы да эчәрәп карады. Әнәй мантимады. Наман ябыга, саргая барды. Ютәле өзлексезгә әйләнеп китте. Тора-бара ул бөтенләй хәлсезләнде.

Ә бер төкне таң алдыннан безне йокыдан уяттылар. Без өч бала өчөбез дә байтактан бирле кече якта йоклый идек инде.

— Торыгыз, балалар, тор...

Күзләргә ачып, урыннан баш калкытсак, өй эче тулы кеше: күрше җиңгиләр, әбиләр, әнәйнең киләндәшләре...

— Әнигез вафат...— диде Гыйльмесафа әби кайгылы тавыш белән.

Бу өзек Шәйхи Маннурның «Агымсуларга карап» дигән повестеннан алынды.

Журналыбызның тугызынчы санына проза бүлгә «Агымсуларга карап» повестенң давамын, Юныс Әминовның «Сәләх бабай мәхәббәте» хикәясен тәкъдим итә.

Поэзия бүлгәндә Дәүләт премиясе лауреаты, Башкортстанның халык шагыйре Мостай Кәрим шигырьләре бирелә.

Очерклар, әдәби тәнкыйть, китап күзәтү, әдәби тел мәсьәләләре, әдәби мирас, әдәбият һәм сәнгать яңалыклары булачак.

Бәясә 50 тиен
Цена 50 коп.

КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА
ПИСАТЕЛЕЙ
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210